

DE CONVICIIS TERTULLIANEIS

scripsit

STANISLAUS SELIGA

Tertullianum in libris polemicis iterum ac saepius fidei Christianae adversarios conviciis contumeliisque perstrinxisse iam dudum est observatum. Qua in re cum consuetudo rhetorica tum etiam scriptoris ipsius ingenium, ceterum irae impatientis, facile deprehenditur¹⁾. Convicia, quae in scriptis eius inveniuntur, mirum quantum voces contumeliosas opprobriaque, apud alios scriptores profanos ecclesiasticosque occurrentia, redoleant.

Quae quidem ratione impulsus animum induxi, ut locos Tertullianae contumelias spirantes mentionem dignas hic breviter

Redakcja zwraca się do PT. Autorów artykułów polskich z uprzejmą prośbą, by zechcieli w rękopisach nadsyłanych do druku stosować zasady nowej pisowni.

rasti...". In libro de praescriptionibus (30) ita haereticum carpit: „Ubi tunc Marcion, Ponticus nauclerus, stoicae studiosus?" Alias eum sola voce „nauclerus" vulnerat, ut adv. Marc. 3, 6, ubi per ironiam haec dicit: „Scilicet nauclero illi non quidem Rhodia lex²⁾ sed Pontica caverat errare Iudaeos in Christum suum non licere". Aliquoties eum prorsus „Ponticum" nuncupat, quae vox procul

¹⁾ Cf. P. de Labriolle, *Histoire de la littérature latine chrétienne*, Paris 1920, p. 140—41: „Et cette âme de colère et de passion s'exhale d'autant plus librement qu'elle croit représenter le véritable idéal religieux, en face des lâches qui le déshonorent en le rabaissant à leur niveau".

²⁾ Tertullianum et Hieronymum laudo hic et porro secundum editionem, in Patrol. Latina (Migne).

³⁾ Notum est Rhodios temporibus antiquis rerum nauticarum peritissimos fuisse.

DE CONVICIIS TERTULLIANEIS

scripsit

STANISLAUS SELIGA

Tertullianum in libris polemicis iterum ac saepius fidei Christianae adversarios conviciis contumeliisque perstrinxisse iam dudum est observatum. Qua in re cum consuetudo rhetorica tum etiam scriptoris ipsius ingenium, ceterum irae impatientis, facileprehenditur¹⁾. Convicia, quae in scriptis eius inveniuntur, mirum quantum voces contumeliosas opprobriaque, apud alios scriptores profanos ecclesiasticosque occurrentia, redoleant.

Quae quidem ratione impulsus animum induxi, ut locos Tertullianeos, contumelias spirantes mentioneque dignos, hic breviter percenserem eorumque similes, aliunde desumptos, hic illic conferrem.

Tertullianus iam Montanista, ut videtur, acrius solito contumeliis adoritur Marcionem haeresiarcham, qui Sinope Pontica natus est circa annum p. Chr. n. 148. Marcion aetate ineunte castitatem prae se ferebat, postea autem, quippe qui vitiis gravibus turpibusque implicatus esset, virginem quandam constupravit, ex quo a patre suo Ecclesia pulsus est.

Itaque Marcionem origine, ut diximus, Sinopensem contempnim: *Ponticum nauclerum* vocat, ut adv. Marc. 5, 1²⁾: „Quam ob rem, Pontice nauclere, si nunquam furtivas merces vel illicitas in acatos tuas recepisti, si nullum omnino onus avertisti vel adulterasti...“. In libro de praescriptionibus (30) ita haereticum carpit: „Ubi tunc Marcion, Ponticus nauclerus, stoicae studiosus?“ Alias eum sola voce „*nauclerus*“ vulnerat, ut adv. Marc. 3, 6, ubi per ironiam haec dicit: „Scilicet nauclero illi non quidem Rhodia lex³⁾ sed Pontica caverat errare Iudaeos in Christum suum non licere“. Aliquoties eum prorsus „*Ponticum*“ nuncupat, quae vox procul

¹⁾ Cf. P. de Labriolle, *Histoire de la littérature latine chrétienne*. Paris 1920, p. 140—41: „Et cette âme de colère et de passion s'exhale d'autant plus librement qu'elle croit représenter le véritable idéal religieux, en face des lâches qui le déshonorent en le rabaissant à leur niveau“.

²⁾ Tertullianum et Hieronymum laudo hic et porro secundum editionem in Patrol. Latina (Migne).

³⁾ Notum est Rhodios temporibus antiquis rerum nauticarum peritissimos fuisse.

dubio contemnendi gratia a Tertulliano usurpatur, ut ibd. 1, 2: „Dum Ponticus deos affert, tamquam duas symplegadas naufragii sui“; ibd. 3, 11: „Stultissime et hic Ponticus...“; ibd. 2, 1: „...quatenus ita Pontico placuit alterum inducere, alterum excludere. Non enim poterat aedificare mendacium sine demolitione veritatis“. Ibd. 5, 17, quo melius Marcionis mentis hebetudinem significet, sic eum alloquitur: „Sicubi alibi dixi et hic: non *Marrucine*⁴⁾, sed Pontice, cuius supra sanguinem confessus es, his negas carnem...“. Cf. d. carne Chr. 6 (initio): „Sed quidam discentes Pontici illius...“; d. praescrip. 51: „Post hunc⁵⁾ discipulus ipsius emersit Marcion quidam nomine, Ponticus genere, episcopi filius, propter stuprum cuiusdam virginis⁶⁾ ab Ecclesiae communicatione abiectus“. His adici potest, quod regimus in libro adv. Marc. 1, 7: „Haesisti, Marcion, in medio Ponti tui aestu: utrimque te fluctus veritatis involvunt“⁷⁾.

Hic non abs re fortasse fore videtur, si quae Tertullianus in principio libelli I adv. Marc. de adversarii patria scribit laudentur; nam ex eis vel optime patet, quas rationes propugnator fidei Christianae secutus sit, ut adversarios irrideret auctoritatemque eorum imminueret. Qua in re efficienda quin Tertullianus vestigia prescripserit scriptorum, qui cum adversariis vehementissimas pugnas gererent, nemini dubium esse videtur. En, quae Tertullianus lectoribus suis de Ponto affert (adv. Marc. 1, 1): „Pontus qui dicitur Euxinus, natura negatur, nomine illuditur⁸⁾. Ceterum hospitalem Pontum nec de situ aestimes: ita ab humanioribus fretis nostris, quasi quodam barbariae suae pudore secessit. Gentes ferocissimae inhabitant, si tamen habitatur in plastro. Sedes incerta, vita cruda, libido promiscua et plurimum nuda, etiam cum abscondunt, suspensis

⁴⁾ Marrucini populi in Italia adeo barbari et inculti erant, ut eo nomine convicium stupidis fieri soleret. Mea quidem sententia Tertullianus usus est voce „*Marrucine*“ propter eius phoneticam similitudinem cum voce *Marcion*.

⁵⁾ i. e. Cerdonem magistrum.

⁶⁾ stupratae ab eo virginis meminit, quo facilius famae eius noceat.

⁷⁾ Cf. praeterea, quod legitur in Pseudo-Tertull. poemate adv. Mar. 4 c. 9 (Pat. Lat. 2 c. 1134), ubi Marcion vocatur *nova Pontica pestis et monstrum*:

„Sub quo Marcion hic veniens, nova Pontica pestis...

..A sanctis reprobis, patuit mirabile monstrum“.

⁸⁾ Cf. Ovid. Trist. V 10, 13 (cf. ibd. III 13, 28):

„Quem tenet Euxini mendax cognomine Pontus“.

de iugo pharetris indicibus, ne temere quis intercedat. Ita nec armis suis erubescunt. Parentum cadavera, cum pecudibus caesa, convivio convorant. Qui non ita decesserint, ut escatiles fuerint, maledicta mors est. Nec feminae sexu mitigantur secundum pudorem: ubera excludunt, pensum securibus faciunt; malunt militare quam nubere. Duritia de caelo quoque. Dies nunquam patens: sol nunquam libens; unus aer, nebula; totus annus — hibernum; omne quod flaverit, Aquilo est; liquores ignibus redeunt, amnes glacie negantur, montes pruina exaggerantur. Omnia torpent, omnia rigent, nihil illic, nisi feritas calet, illa scilicet, quae fabulas scaenis dedit, de sacrificiis Taurorum et amoribus Colchorum et crucibus Caucasorum. Sed nihil tam barbarum ac triste apud Pontum quam quod illic Marcion natus est: Scythia taetrior, Hamaxobio instabilior, Massageta inhumanior, Amazone audacior, nubilo obscurior, hieme frigidior, gelu fragilior, Istro fallacior, Caucaso abruptior. Quidni? penes quem verus Prometheus Deus omnipotens blasphemii lancinatur. Iam et bestiis illius barbariae importunior Marcion. Quis enim tam castrator carnis castor, quam qui nuptias abstulit? quis tam comesor mus ponticus, quam qui Evangelia corrosit? Nae tu, Euxine, probabilior feram philosophis edidisti, quam Christianis. Nam illa canicula Diogenes hominem invenire cupiebat, Marcion Deum, quem invenerat, extincto lumine fidei suae amisit. Non negabunt discipuli eius primam illius fidem nobiscum fuisse, ipsius litteris testibus: ut hinc iam destinari possit haereticus qui, deserto quod prius fuerat, id postea sibi elegerit, quod retro non erat...“.

Quibus allatis conferas velim Catulli versus, qui Egnatium quendam, origine Celtiberum, alloquens, ita de patria eius scribit (car. 39):

„Nunc Celtiber es: Celtiberia in terra
quod quisque minxit, hoc sibi solet mane
dentem atque russam defricare gingivam,
ut qui iste voster expolitior dens est,
hoc te amplius bibisse praedicet loti“⁹⁾.

Hieronymus autem, ut Vigilantium in odium vocet, de originis eius loco haec commemorat (adv. Vigil. 4): „Nimirum respondet generi suo, ut qui de latronum et convenarum natus est semine

⁹⁾ Cf. A. Kurfess, Die Invektivenpoesie der sullanisch-cäsarischen, augusteischen und nachaugusteischen Zeit. (Progr.) Woblaw 1915, p. 8.

(quos Cn. Pompeius edomita Hispania et ad triumphum redire festinans de Pyrenaei iugis deposuit et in unum oppidum congregavit: unde et Convenarum urbs nomen accepit) hucusque latrocinetur contra Ecclesiam Dei“.

Quae ad Marcionem irridendum pertinent, cognitis Marcioneque relicto videamus alia. Ludit Tertullianus, ut videtur, circa nomen Praxeae cuiusdam, cum adiectivum „*praxeanus*“, quo utitur, a Graeco *πράσσειν* derivari possit (adv. Prax. 1): „Ita duo negotia diaboli Praxeas Romae procuravit: prophetiam expulit et haeresim intulit; Paracletum fugavit et Patrem crucifixit. Fructivaverunt avenae *praxeanae* hic quoque superseminatae, dormientibus multis“¹⁰). Nemo fere est, quin audiverit, quomodo Cicero Verris nomen irriserit, Hieronymus autem Vigilanti nomen κατ' ἀντίφρασιν in Dormitantium verterit¹¹).

Totam vitiorum seriem Hermogeni, natione Afro, professione pictori, obicit, cum in principio libelli, adversus eum editi, in hunc modum scribit: „natura quoque haereticus etiam turbulentus, qui loquacitatem facundiam existimet et impudentiam constantiam deputet et maledicere singulis officium bonae conscientiae iudicet. Praeterea pingit illicite¹²), nubit assidue¹³), legem Dei in libidinem defendit¹⁴), in artem contemnit, bis falsarius et cauterio et stilo¹⁵); totus adulter et praedicationis et carnis, siquidem et nubentium contagio foetet nec ipse apostolicus Hermogenes in regula perseveraverit“.

Cuius quidem Hermogenis indolem, ut quae sit ad res intelligendas minime idonea, invehitur, e. g. (adv. Herm. 3). „Adiciam et ego propter non intelligentes, quorum Hermogenes extrema linea¹⁶) est“. Marcionem autem stultum et caecum vocat (adv. Marc. 3, 11): „Stultissime et hic Ponticus...“ ibd. 1, 2: „Habuit et Cerdonem quendam informatorem scandalii huius,

¹⁰) Cf. Matth. XIII 26.

¹¹) qua de re fusius tractavi in dissert. c. i. „Quibus contumeliis Hieronymus adversarios carpsit“ Eos XXXIV 1932/33, p. 407—08.

¹²) nam deorum falsorum simulacra pingebat.

¹³) subinde coniugia mutabat.

¹⁴) polygamiam defendisse videtur.

¹⁵) Scripturas Sacras stilo haeretico depravavit, Paulum, comitem suum, postea turpiter deseruit.

¹⁶) Cum de „extrema linea“ dicit, tacite alludere videtur ad Hermogenis pictoris artem penicillo lineas ducendi.

quo facilius duos deos caeci perspexisse se existimaverunt¹⁷⁾. Gregorius Naziancenus Iulianum imperatorem ita alloquitur (orat. 4, 67): „Εὐηθέστατε καὶ ἀσεβέστατε καὶ ἀπαίδευτότατε τὰ μέγιστα...“ [Cicero quoque adversarios stultissimos vocat, ut (in Ant. 2, 29): „Tu autem, omnium stultissime, non intellegis“; in Verr. II 1, 102: „Homo stultissime et amentissime“. Hieronymus autem adversarios fidei catholicae imperitissimos, stolidissimos dicit, ut (adv. Helv. 16): „Imperitissime hominum, ista non legeras...“; praef. in lib. 1. comm. in Ierem.: „Nec recordatur stolidissimus et Scotorum pultribus praegravatus...“ (de Pelagio). Cf. praeterea: adv. Helv. 13, adv. Ruf. 1, 9; 3, 7; 3, 24.

Aliquoties recurrit apud Tertullianum crimen falsa dicendi, ut adv. Marc. 5, 21: „Solī huic epistolae brevitās sua profuit, ut falsarias manus Marcionis evaderet“; adv. Herm. 1: „bis falsarius et cauterio et stilo“; d. car. Chr. 5: „Sed iam hic responde, interfector veritatis“. Legas hic, quaeso, quae Demosthenes de Aeschinis mendaciis calumniisque scribit (d. cor. 11): „ὁπὲρ μὲν τῶν πεπολιτευμένων ἂν κατεψεύδον καὶ διέβαλλες, ἐξετάσω...“; ibd. 17: „καὶ μάλιστα ὅσα ὑπὲρ τῆς εἰρήνης καὶ τῆς προσβίαις κατεψεύσατό μου...“; ibd. 21: „οὐδ’ ἂν σὺ διαθραγῆς ψευδόμενος...“; cf. ibd. 126, 291, 294 Cicero Sardis crimen falsitatis incutit frg. 42: „Fallacissimum genus esse Phoenicum omnia monumenta vetustatis atque omnes historiae nobis prodiderunt. Ab his orti Poeni... A Poenis... Sardi non deducti in Sardiniam atque ibi constituti, sed amandati et repudiati coloni“. Hieronymus autem adv. Ruf. 3, 19: „...comprobabo ferream te frontem possidere fallaciae“; c. Pelag. 14: „Gratulor interim tibi et Christo meo gratias ago, quia animo bono a falsitate Sardorum ad totius orbis te saporem contulisti“; adv. Ruf. 3, 6: „Tantum sensibus respondebo et te nequaquam soloecistam ac barbarum, sed mendacem, subdolum, impudentem esse convincam“.

Tum Tertullianus Marcionem *apostatam et Antichristum* nuncupat (adv. Marc. 1, 1): „fraude tunc fratris¹⁸⁾, dehinc apostatae amisi...“; ibd. 3, 8: „Quod magis Antichristus Marcion sibi eam rapuit praesumptionem“.

¹⁷⁾ Stultitiam obicere videtur Tertullianus cuidam e proceribus Valentinianis, quem Currucam (lectio incerta) vocat (adv. Valent. 37): „Accipe alia ingenia Currucae Enniani, insignioris apud eos magistri, qui...“. Cf. Iuven. Sat. VI: „Tu tibi nunc, Curruca, places fletumque labellis, exsorbes...“.

¹⁸⁾ Marcion frater ei fuit, quamdiu vere Christianus.

Haereticos in universum voce „*scorpii*“ significat, ut Scorp. 1: „Ut et alias de suo tuta sit (i. e. fides), cum suos scorprios patitur“. At tu, fides si vigilat, ibidem scorprio pro solea anathema illidito et relinquito in suo sapore morientem“; ibd. 7: „Incutiat adhuc scorprius, homicidam Deum ventilans: horrebo plane spurcum blasphemiae statum de haeretico ore foetentem“; ibd. 11: „Quemcumque igitur conceperint ventum argumentationis scorprii isti...“. Adiciamus his, quae Tertullianus scribit in principio libelli, c. i. Scorpiace: „Magnum de modico malum scorprios terra suppurat: tot vevena quot genera; tot pernicies, quot et species: tot dolores, quot et colores Nicander scribit et pingit“. Hic conferantur necesse est, quae legimus in libro adv. Marc. 3, 8: „Desinat nunc haereticus a Iudaeo, *aspis* (quod aiunt) a *vipera* mutuari venenum: evomat iam hinc proprii ingenii virus phantasma vindicans Christum“.

Voce „scorpius“ saepius laedit Hieronymus Rufinum: cf. praef. in lib. 1. comm. in Ezech., praef. in lib. 2. comm. in Oseam, praef. in Iosue. Eundem Rufinum etiam colubrum et viperam vocat (Epist. 97, 1): „Ubi nunc est coluber tortuosus, ubi venenatissima vipera?“ Cf. Cic. d. har. resp. 50.

Marcionem, quem indesinenter insectabatur Tertullianus, vocat: *impium*, *sacrilegum*, *sceleratissimum*, ut adv. Marc. 1, 19: „De quo tamen constat Antonianus haereticus est, sub Pio impius“; ibd. 4, 1: „Quem sententiam et omnem paraturam¹⁹⁾ impii atque sacrilegi Marcionis ad ipsum iam Evangelium eius provocamus“; d. car. Chr. 5: „Scelestissime hominum, qui interemptores excusas Dei“. Cf. Ciceronis in Vat. 15: „Vatinii, latronis ac sacrilegi vox audietur...?“; in Pis. 38. Hieronymus Pelagium sacrilegum nuncupat (Epist. 82, 9): „Audite, quaeso, audite sacrilegum... Audi, ingrate, immo sacrilege...“.

Tertullianus etiam *asseclis haereticorum* non parcit; itaque Marcionistis stuporem impudentiamque obicit, ut (adv. Marc. 1, 8): „Primo, supercilio stuporem suum aedificant Marcionistae, quod novum deum proferant...“; ibd. 1, 13: „narem contrahentes impudentissimi Marcionistae“. Demosthenes de Aeschine (d. cor. 22): „εἰς τοῦθ' ἦκεν ἀναιδείας, ὥστ' ἐτόλμα λέγειν...“

Ubi Tertulliano potestas datur, contemptum scribit de haereticis, ut (adv. Prax. 1): „Ita aliquamdiu per hypocrisin sub-

¹⁹⁾ omnem argumentorum apparatus, ut videtur.

dola vivacitate latitavit et nunc denuo erupit“; ibd. 2: „ante Praxeam hesternum²⁰⁾ probabit tam ipsa posteritas omnium haereticorum, quam ipsa novellitas Praxeae hesterni“; ibd. 1: „Nam iste primus ex Asia hoc genus perversitatis intulit Romae homo et alias inquietus, insuper de iactatione martyrii inflatus²¹⁾“.

E locis supra laudatis unicuique liquidum esse puto Tertullianum apologetam, quamvis adversarios Ecclesiae nonnunquam vehementius perstringeret, tamen nusquam morem modumque consuetudine rhetorica sancitum neglexisse. Quin etiam, si eum cum Hieronymo²²⁾ hac in re comparabis, facile tibi persuasum fuerit, Tertullianum longe leniorem iraeque patientiorem presbytero Stridonensi fuisse.

²⁰⁾ hesternus — idem ac: novus, nuperus.

²¹⁾ nam propter fidem in vincula coniectus fuit olim.

²²⁾ Cf. meas disputatiunculas, q. i. „Quibus contumeliis Hieronymus adversarios carperit“. Eos XXXIV 1932/33 p. 395—412 et „De invectiva Hieronymiana“. Collect. Theologica XVI 1935 p. 145—181.

EPICUREORUM DOCTRINA DE PUERIS EDUCANDIS ET INSTRUENDIS EXPONITUR

*Πειραῖσθαι τὴν ὀστεραίαν τῆς προτεραίας
χρείττω ποιεῖν, ἕως ἂν ἐν ὁδῷ ὦμεν ἐπειδὴν
δ' ἐπὶ πέρας ἔλθωμεν, ὁμαλῶς εὐφραίνεσθαι.
(Ἐπικουρόρου προσηφώνησις 48, ed. Welke-Usener.)*

ARGUMENTUM.

Prooemium: 1. Pueri educandi et instruendi iam ab antiquissimis temporibus toti Graeciae semper diligentissimae curae erant. 2. A Lycurgi temporibus usque ad Epicuri tempora paucae doctrinae de pueris educandis et instruendis natae erant atque perierunt. 3. Cuique doctrinae de pueris educandis et instruendis alius finis est. 4. Quare Epicuri doctrina plurimos sectatores assecuta sit.

I. Quomodo pueri secundum Epicureos educandi sint: 1. Ut nil impediat dignam dis degere vitam, educationis Epicureae finis est. 2. Solum liberi prudentes et ingeniosi educandi sunt, quia parentibus maximae utilitati esse possunt; debiles monstrosique mergi debent. 3. Pueri statim educandi sunt i. e. eos vitiis liberari et nascentia vitia ab eis repelli necesse est. 4. Pueri dure et severe educandi sunt. 5. Pueris pudicitia et reverentia retinendae, timor et terror reiciendi sunt. 6. Epicurea schola laetitia plena est.

II. De remediis, quae ab Epicureis magistris pueris educandis adhibentur. 1. Pueros a vitiis arceri et deinde demum ex vitiis, quae supervenerunt, sanari oportet. 2. Magistros pueris bona exempla et praecepta praebere necesse est. 3. Olim vitiis simplicibus remedia simplicia obstare poterant, sed postero tempore plurimis et variis remediis opus erat. 4. In tam multis ac variis remediis bonus magister optimum remedium eligere scit. 5. De Epicureis remediis, pueris educandis adhibitis, quae sanum puerum a vitiis servant:

a) **De exemplis:** exemplum nobis eligendum est, ad quod vitam dirigamus; quomodo cuique exemplum eligendum sit; in exemplis eligendis cauti esse debemus; non tantum qui sunt, sed qui fuerunt, adiuvare nos possunt.

b) **De Epicureo contubernio:** contubernium pueris educandis plurimum prodest; contubernium omnem asperitatem retundit; in

contubernio pueri non solum proficere, sed etiam prodesse debent; in contubernio omnes discipuli pares esse debent; convictus amicitiam sustentat.

c) *Conversatio bonorum virorum plurimum prodest.*

d) *De praeceptis:* praecepta proficiunt; non tantum scita sapientiae prosunt, quam praecepta; quid inter leges et praecepta intersit; quid inter decreta philosophiae et praecepta intersit; quare praecepta omnibus salutaria sint; praecepta fulmina monitoria appellanda sunt; praecepta Epicuri publica facta sunt.

e) *De admonitione et adhortatione:* admonitio viam in rebus agendis demonstrat; moneri velle ac posse necessarium est; admonitio efficacior est et altius penetrat, quae ratione adiuuat, quod praecipit; admonere genus adhortandi est; admonitio non docet, sed advertit, excitat, memoriam continet nec elabi patitur.

f) *Pueris licentia retinenda est.*

g) *Laudatio magistri plurimum valet.*

6. *De Epicureis remediis, pueris educandis adhibitis, quae corruptum puerum corrigunt vel vitiis liberant:*

a) *Mortales libere corrigi oportet:* in pueris corrigendis remedium aliqua gradatio esse debet; non est irascendum erroribus; inter cetera mortalitatis incommoda caligo mentium nec tantum necessitas errandi, sed errorum amor est; quanto humanius mitem et patrium animum praestare peccantibus et illos non persequi, sed revocare!

b) *De corrigendi rationibus:* ratio quaedam et diligentia adhibenda est, ut monitio asperitate et acerbitate careat; pro aspera et severa corrigendi ratione ironia potius adhibenda est, quae quidem delectet et homines leniter mordeat; per apophthegmata quoque facilius et amicus admonitio accipitur; neque assidue de eadem re arguendi sunt discipuli, neque de omnibus peccatis, neque de omni errore etiam fortuito, neque palam et iis maxime praestantibus, quos non opus est adesse, nec ridendo et iocando, sed commiserando; neque in aliud tempus post admissum erratum aut alio modo animadversio et castigatio reiciendae sunt, neque umquam ab admonitione desistendum est, etiamsi nihil per eam statim assequi poterit sapiens; sapiens, ut monitio amice ac benevole accipiat, per alium obiurgat, aut discipuli alicuius errata velut ab alio discipulo admissa vituperat; verbera et contumeliosa tractatio reicienda sunt; admonitio optima corrigendi ratio est.

c) *De pueris puniendis:* pueri raro puniendi sunt; quid in poena spectandum sit; pueri minore poena facilius emendantur; verecundiam peccandi clementia regentis facit; puerum puniendum de poenae necessitate commodeque persuasum esse utile est; prope est, ut inique puniat, qui nimis; de pueris punitis.

III. *De educatione civili:* Non accedet ad rem publicam sapiens, nisi si quid intervenerit. Secundum Senecam duae sunt respublicae, sed sapiens Epicureus ad nullam rempublicam accedet, quia fluxa est popularis aura et periculosa civium gratia.

Philosophi vel maxime remoti a forensi sollicitudine beate vivere possunt.

IV. De pueris instruendis:

1. De sapientia et philosophia: quisque ad sapientiam sine liberalibus studiis pervenire potest; qui philosophiam didicit et facienda ac vitanda percepit, nondum sapiens est, nisi in ea, quae didicit, animus transfiguratus est; inter sapientiam et philosophiam quid intersit; Epicurei duas partes philosophiae esse putant; de philosophiae partis moralis beneficiis; revera nobis philosophandum est; φιλοσοφίας τιμιώτερον ὁπάσχει φρόνησις.

2. De liberalibus studiis: Omnia liberalia studia supervacua esse Epicurei existimant; secundum posteriores Epicureos omnibus, qui fortunam fugiunt, ad studia liberalia confugiendum est, sed tamdiu illis immorandum est, quamdiu animus nihil maius agere potest; pristinam Epicuri sententiam, quae rudes omnium litterarum ad philosophiam invitabat, posteriores Epicurei everterunt; de singulis liberalibus studiis i. e. de poematibus, musica, historia, eruditis disquisitionibus, geometria, rhetorica, physiologia.

3. Quomodo magistri discipulos docere debeant: viva vox multum facit; homines magis oculis quam auribus credunt; quomodo salutaria praecepta pueris a magistris tradi debeant (praecepta aut carmini intexenda aut prosa oratione in sententiam coartanda sunt; praecepta brevissima esse debent; discipulus audire debet non tantum, quid sibi praecipiat, sed etiam quare); peregrinationes docent; pueris educandis et instruendis laetitia adhibenda est.

4. Quomodo pueri discere debeant: idem et docenti et discenti debet esse propositum: ut ille prodesse velit, hic proficere; studium maximi momenti est; pueris discentibus animi diligenter rei quaerendae advertendi sunt; animus cetera perdit praeterquam, quibus in rebus ipse deditus est; supervacua discere in tanta temporis egestate dementia est; multum ad rem pertinet, quo proposito, ad quamque rem quis accedat; per partes ad totum pervenitur; aptari onus viribus debet; laxamentum animo praebere necesse est; animus noster, dum eruditur ad praescriptum, iuvatur, sed nonnumquam iam puer, at semper vir et senex sui arbitrii esse debet, ut aliquid novi invenire possit.

V. De discipulis et magistris.

1. De discipulorum aetate: a prima iuventute mores com-

ponendi sunt, sed omnis aetatis homines Epicurea schola admittit; et puero et seni discendum est.

2. De discipulorum variis generibus:

a) boni discipuli (i. e. qui ipsi sine ullius adiutorio ad veritatem exeunt; qui aliena ope indigent, non ibunt, si nemo praecesserit, sed bene sequentur; quibus non duce tantum opus est, sed adiutore et coactore).

b) mali discipuli (i. e. qui ad philosophum veniunt, ut audiant, non ut discant; quibus philosophi schola diversorium otii est; qui cuiusvis sapientis monita contemnunt cunctosque praecceptores a se repellunt; qui aures veritati omnino clausas habent).

3. De Epicureis magistris: qui philosophiam velut aliquod artificium venale didicerunt, omnium mortalium pessimi sunt; quos magis admiremur, cum vidimus quam cum audimus, adiutores nobis esse debent; magistri placidi esse debent; de quibusdam egregiis magistris Epicureis narratur; magister indole neque aspera neque inurbana, auctoritate et doctrina praeditus, bonis moribus ornatus esse debet.

VI. Nil novi sub sole.

1. Consilia saepe eadem revertuntur.

2. Singula, quae ad Epicuream laetam scholam pertinent, hodiernae doctrinae de pueris educandis et instruendis nobis componenda sunt; in laeta schola blanda et tenuis et comis et urbana admonitio sufficienter punit; studium plurimum valet, quia discere cogit; homines magis oculis quam auribus credunt, quamquam viva vox multum facit; discipuli ad certum tempus auctoritatem alicuius sequi atque per priorum vestigia ire, sed si propiorem planioremque viam invenerint, hanc munire debent; *πειρᾶσθαι τὴν ὀστεραίαν τῆς προτεραίας κρείττω ποιεῖν, ἕως ἂν ἐν ὁδῷ ὤμεν ἐπειδὴν δ' ἐπὶ πέρας ἔλθωμεν, ὁμαλῶς εὐφραίνεσθαι*; contubernium puerili animae salutare est; similis cum aequalibus cultus discipulos pares sibi facit.

3. Epicurus imitatione expressus et nunc quoque nobis utilitati esse potest.

Pueri educandi et instruendi iam ab antiquissimis temporibus toti Graeciae semper diligentissimae curae erant. Lycurgi, Solonis, Theognidis legibus vel exhortationibus exceptis, quae ad pueros educandos et instruendos pertinebant, excepta deinde sophistarum doctrina, quae pristinam doctrinam de pueris educandis et instru-

endis radicitus everterat, excepta postremo Socratis Socraticorumque, imprimis autem Platonis doctrina, pervenit tandem Graecia ad Aristotelis, Zenonis, Epicuri doctrinas de pueris educandis et instruendis. Inter quas doctrinas certamen acerrimum per totam fere antiquitatem gerebatur, ut pueri illorum doctrina educarentur.

His paucis saeculis labentibus i. e. a Lycurgi temporibus usque ad Epicuri tempora paucae doctrinae de pueris educandis et instruendis natae erant atque perierunt; quae animos totius Graeciae pueris educandis et instruendis sedulo occupatos esse sufficienter testantur. Quae fere cunctae doctrinae certis philosophiae sectis, quarum duces novas de liberis educandis et instruendis doctrinas eodem tempore promulgabant, arcte adiunctae sunt. Cuique philosophicae sectae alius finis erat, ad quem omnibus sectatoribus pergendum erat simulque pueri adducebantur. Quibus ex variis finibus tempore dato finis sectae Epicureae i. e. felicitas, ad quam assequendam Epicuri quadruplici medicamento¹⁾ praeceptis exemplisque firmato, intellegendo atque ad vitam applicando omnibus pergendum erat, principatum obtinuit, quia saeculum quartum, quo homines deorum cultum negligere coeperant et quaedam desiderabant, quae illum timorem, hominis animam urentem, quid porro post mortem fieret, repellerent, Epicuri doctrinam paene postulavit. Quae cum apparuisset, plurimis capta et quasi hausta est; at aliter dicam, idoneo tempore Epicurus natus est, ut virum Graecum, quem saeculo quarto a. Chr. n. in triviis stantem dubitatio atque timor occupaverat, felicem redderet. Omnia, quae ab Epicuri disciplina promissa erant, accurate expleta esse huius sectae innumerabiles sectatores, qui ceteris omissis ipso suo numero suae sectae pereundae causa facti sunt, testantur.

Disciplinam ab Epicuro promulgatam pueris quoque educandis instruendisque adhibitam esse admirationi nemini erit, quia homines contra res adversas duratos a prima iuventute felices esse atque ex pueris suae fortunae fabros nasci Epicurus voluit; ceterum tenera ingenia facillime ad honesti rectique amorem conciliantur et adhuc docilibus leviterque corruptis manum veritas inicit, si advocatum idoneum nacta est²⁾.

¹⁾ παρέ[στω] μόν[ο]ν ἡ τετραφάρμακος ἄφοβον ὁ θεός, ἀναίσθητον ὁ θάνατος καὶ τὰ γὰρ θὼν μὲν εὐκτη[τον], τὸ δὲ δεινὸν εὐεκτη[το]ν (Us. Ep. p. 69: Voll. Herc. coll. alt. t. I, Phil. de ira f. 148).

²⁾ Sen. Ep. 108, 12;

I. Quomodo pueri secundum Epicureos educandi sint.

Quamvis doctrina politos
 constituat pariter quosdam, tamen illa relinquit
 naturae cuiusque animi vestigia prima,
 nec radicitus evelli mala posse putandumst,
 quin proclivius hic iras decurrat ad acris,
 ille metu citius paulo temptetur, at ille
 tertius accipiat quaedam clementius aequo.
 Inque aliis rebus multis differre necessest
 naturas hominum varias moresque sequacis;
 quorum ego nunc nequeo caecas exponere causas
 nec reperire figurarum tot nomina quot sunt
 principiis, unde haec oritur variantia rerum.
 Illud in his rebus video firmare potesse,
 usque adeo naturarum vestigia linqui
 parvola quae nequeat ratio depellere nobis,
 ut nil impediatur dignam dis degere vitam.

(*Lucr. III 307—322*).

In pueris educandis certos fines, quibus excedere nemo deberet, esse hoc modo vir Epicureus perspicue et sobrie affirmavit coniunctimque manifestam viam sibi monstravit, qua in pueris educandis perrecturus esset, ut nil impediret dignam dis degere vitam.

Parentibus maximae curae esse debet, ut liberi educentur; hoc sobrius, quam maxime esse potest, Epicureus animus praecipit³⁾. Quod commodum explicatum est, quia filius patrem beneficiis vincere potest⁴⁾. Ex eo sequitur, ut liberi, qui parentibus nulli utilitati esse possunt, non solum educatione seiungendi, sed etiam extinguendi sint; quam ob rem nulla ratione habita liberi, si debiles monstrosique editi sunt, mergi debent⁵⁾. Non est secundum Senecam illa ira, sed misera curatio, quia ratio est a sanis inutilia discernere. Num quis membra sua tunc odit, cum abscidit? Rabidos

³⁾ Qua in re Epicurei Aristotelis (*Polit. III 6. 1278, b, 37*; cf. Zeller, *Phil. d. Gr. II₂, 689*) vestigiis institerunt.

⁴⁾ Sen. B III 29—38;

⁵⁾ Quod etiam Plato (*Resp. V 459 b—461 d*) et Aristoteles (*Polit. VII 16*) praecipunt, qui multo severiores se praeberunt, cum liberos quoque, qui vel plures quam oportet vel parentibus nimis iuvenilibus aut aetate nimis provectis nati erant, necare suaderent (cf. Zeller, *Phil. d. Gr. II₂, 731*).

effligimus canes et trucem atque inmansuetum bovem occidimus et morbidis pecoribus, ne gregem polluant, ferrum demittimus⁶⁾. Itaque ut solum liberi prudentes, praesertim ingeniosi, futura praesidia parentum educentur, Epicurus praecipit. Educatio autem, cui ingentia munera depensa sunt, maximam diligentiam plurimumque profuturam desiderat⁷⁾.

Ut pueri educandi sibi ipsis et parentibus maximae utilitati sint, eos statim h. e. a prima iuventute salubriter institui necesse est⁸⁾. Pueri autem salubriter instituuntur h. e. vitiis liberantur et nascentia vitia ab eis repelluntur (vitia nobiscum non nascuntur: supervenerunt, ingesta sunt postero tempore)⁹⁾. Quae ut fierent, iuventus aptissima aetas est, quia tenera ingenia facillime ad honesti rectique amorem conciliantur et adhuc docilibus leviterque corruptis manum veritas inicit, si advocatum idoneum nacta est¹⁰⁾. Idcirco ut teneros adhuc animos componere facile est, ita difficulter reciduntur vitia, quae nobiscum creverunt¹¹⁾; sed haec recidenda sunt. Compositiones remediorum salutarium nemo suppressit, ne sanarentur indigni. Attamen tam bonis quam malis conduntur urbes, monumenta ingeniorum et ad indignos perventura publicavit editio, medicina etiam sceleratis opem monstrat¹²⁾. Robora, quamvis flexa, revocari in rectum possunt¹³⁾. Ceterum inest animis voluntas bona, sed torpet, modo deliciis ac situ, modo officii inscitia; hanc utilem facere debemus, nec irati relinquere in vitio¹⁴⁾. Quam bonam voluntatem erigi atque incendi educatio- nis sanctissimum officium est.

Pueri, ut vere boni viri fiant, dure et severe educandi sunt. Boni viri operibus, doloribus, damnis exagitantur, ut verum robur colligant. Languent per inertiam saginata nec labore tantum, sed motu et ipso sui onere deficiunt. Non fert ullum ictum inlaesa felicitas; at ubi assidua fuit cum incommodis suis rixa, callum per

⁶⁾ Sen. Dial. III 15, 2;

⁷⁾ Sen. Dial. IV 18, 2;

⁸⁾ Sen. Dial. IV 21, 1; XII 18, 8. Idem Aristoteles (Eos X 46), Stoici (Ps. Plut., De lib. educ. cf. Kot., Źródła do hist. wych. I 56), Quintilianus (Eos V 181) postulant.

⁹⁾ Sen. Ep. 94, 55;

¹⁰⁾ Sen. Ep. 108, 12;

¹¹⁾ Sen. Dial. IV 18, 2;

¹²⁾ Sen. B IV 28, 4;

¹³⁾ Sen. Ep. 50, 6;

¹⁴⁾ Sen. B V 25, 6;

iniurias duxit nec ulli malo cedit, sed etiamsi cecidit, de genu pugnat¹⁵). Vitae nullam indulgentiam esse bonus vir bene meminit; quam ob rem semper bene praeparatus erit. Quam praeparationem ceteris omissis educatio dura parat. Nihil pueros iracundos magis facit, quam educatio mollis et blanda: ideo unicis quo plus indulgetur, pupillisque quo plus licet, corruptior animus est. Non resistet offensis, cui nihil umquam negatum est, cuius lacrimas sollicita semper mater abstersit, cui de paedagogo satisfactum est. Audiat verum et timeat interim, vereatur semper. Nihil per iracundiam exoret. Quod flenti negatum fuerit, quieto offeratur. Et divitias parentum in conspectu habeat, non in usu. Exprobrentur illi perperam facta. Nihil humile, nihil servile puero sinatur. Numquam illi necesse sit rogari suppliciter nec prosit rogasse, potius causae suae et prioribus factis et bonis in futurum promissis donetur. In certaminibus aequalium nec vinci illum patiamur nec irasci. Demus operam, ut familiaris sit, cum quibus contendere solet, ut in certamine assuescat non nocere velle, sed vincere. Quotiens superaverit et dignum aliquid laude fecerit, attolli, non gestire patiamur. Gaudium enim exsultatio, exsultationem tumor et nimia aestimatio sui sequitur. Quibus de causis regimen puerorum difficile est, quia dare operam debemus, ne aut iram in illis nutriamus aut indolem retundamus. Utrumque enim et quod extollendum et quod deprimendum est, similibus alitur; facile autem etiam attendentem similia decipiunt. Diligenti igitur observatione res indiget¹⁶). Quam observationem puer solum in Epicureo contubernio habere potest.

Imprimis pudicitiam et reverentiam pueris retinendas esse nemo negabit, quia pudicitia amissa omnis virtus ruit¹⁷) et plures pudore peccandi quam bona voluntate prohibitis abstinent¹⁸); reverentia autem frenat animos ac vitia compescit¹⁹), dat oculis modestiam et quietem²⁰). Quamquam disciplinam, interdiu noctuque perpetuam puerorum comitem, semper adesse necesse est, quo fit, ut a vitiis sibi caveant ac se ipsos multi haud secus verecun-

¹⁵) Sen. Dial. I 2, 6;

¹⁶) Sen. Dial. IV 21, 1—8;

¹⁷) Sen. Fr. 78;

¹⁸) Sen. Ep. 83, 19;

¹⁹) Sen. Ep. 94, 44;

²⁰) Sen. Ep. 106, 7,

dentur quam alios²¹⁾. attamen timor et terror reiciendi sunt, quia homines occaecant et tum „Hic Acherusia fit stultorum denique vita“²²⁾.

Pueri mansuetudine potius ac beneficentia, quam timore, benevolentes nobis reddendi sunt²³⁾. Ceterum iuventuti laetitia et risus, licentia²⁴⁾ et ἀλυσία sua iura sunt. Quae radicitus in Epicurea schola haerent et idcirco haec schola laeta appellanda est. Ad quam laetam scholam pertinent Philodemi vere affatu divino spirantia verba, vere aurea dicta perpetua semper dignissima vita, quae sui libri Περὶ Ἐπικούρου inscripti fragmenti octavi columnae primae, huic columnarum in papyris Herculaneis adservatarum reginae ab A. Vogliano appellatae, insunt: μήτε τοῖς ἀσώτοις ἀκολουθοῦντας τοὺς φίλους οὕτως μήτε τοῖς διὰ ταραχὸν μ[ο]χλοῦσι, τὰς τ' ἰδέας τῶν ἀρίστων καὶ μακ[α]ρισ[τοτά]των φύσεων ἐν μ[ν]ήμῃ ἔχοντας κ[α]λεῖν ἐν ὧ[ρ]α[ι]σ[ι] θ[α]ι αὐτοὺς «καὶ» γελᾶν ὥς καὶ τ[οὺς] ἄλλους, τοὺς γε [κ]ατὰ τὴν οἰκ[ίαν] ἅπαντας καὶ [τῶ]ν ἑξωθεν [μ]ηδέν' ὀλ[ω]ς παραλεί[π]οντας, ὅσοι τ[ὰς] εὐνοίας [καὶ] τὰς ἑαυτοῦ κ[α]τὰ τῶν ἑαυ[τ]οῦ φίλων ἔχουσιν κτλ.²⁵⁾

In Epicureo contubernio cuique ubique in auribus hae voces sonabant: γελᾶν ἅμα δεῖ καὶ φιλοσοφεῖν.²⁶⁾

Cuius educationis beati effectus facile animo percipi possunt: puer severe educatus, qui de quarundam rerum necessitate penitus persuasus est, alacri et laeto animo labores evincebat, ut suum finem assequeretur h. e. ut dis dignam vitam degeret.

(Res instituta porro tractabitur)

²¹⁾ Plut. Fr. 43;

²²⁾ Lucr. III 1023;

²³⁾ Plut. Fr. 34;

²⁴⁾ Sen. Dial. IV 21, 3;

²⁵⁾ VH. Phil. Ep. B fr. 8 col. I;

²⁶⁾ Epicuri sententia in Gnomologio Vaticano servata (41): Vogliano, Epicuri et Epicureorum scripta in Here. pap. servata, p. 127.

LUD W LITERATURZE STAROŻYTNEJ

napisał

JAN SMEREKA

W literaturze, w której z pierwszą znaną nam dokładniej indywidualnością wśród poetów zamierzchłej doby, z imieniem Hezjoda łączy się realistyczny poemat ku chwale znoej pracy na roli napisany, jako też w literaturze, w której pierwszym dla nas zachowanym pomnikiem prozy jest dzieło Katońa Starszego o uprawie roli, chłop, wieśniak uprawiający rolę własnymi rękami, powinien — tak nam z góry przypuścić wypadnie — być, choćby w wąskim zakresie, przedmiotem twórczego natchnienia pisarzy.

Prawda, że dopiero romantyzm XIX w. zerwał z czysto dekoracyjnym motywem przyrody czasów uprzednich i rzucił hasło prawdziwej, szczerzej miłości piękna ziemi i ludu wiejskiego — ale też prawdą jest, że godnego następcy Hezjoda doczekała się Europa dopiero w osobie Reymonta, który w „Chłopach“ dał światu dzieło, jakiego żadna literatura dotychczas nie posiadała.

O roli ludu wiejskiego w literaturze starożytnej nikt nie pisał, jakkolwiek spotykamy się z tym zagadnieniem pośrednio i epizodycznie traktowanym zwłaszcza w pracach, omawiających pocucie przyrody u Greków i Rzymian w najszerszym znaczeniu, względnie w monografiach o pewnych motywach „wiejskich“ — by się najkrócej wyrazić — dalej w dziełach o pewnych gatunkach literackich i pewnych pisarzach, oraz w odpowiednich partiach klasycznych podręczników literatury. Jeśli idzie o prace pierwszego i drugiego rodzaju, trzeba tu zauważyć, że dla nas są one tylko książkami pomocniczymi, bo przecież w nich jest zupełnie inna płaszczyzna badania; rodzaj prac trzeci i czwarty pozwala nam kontrolować i wydatnie rozszerzać krótkie wzmianki i rzuty tam zawarte. Poza literaturami, z ważniejszych rzeczy — bo prac tu bardzo wiele — należy przede wszystkim wymienić następujące: o miłości wsi i życia wiejskiego u autorów greckich od epoki hellenistycznej w górę krótko mówi Erwin Rohde w sławnym dziele *Der griechische Roman und seine Vorläufer* (Lipsk 1876, str. 504 i n.), oraz ogólnie znany autor Alfred Biese w książce *Das Naturgefühl im Wandel der Zeiten* (Lipsk 1926, str. 10—68); dla poznania folkloru ważna jest książka Ottona Wäsera *Volkskunde und griechisch-römisches Altertum* (Bazyleja 1916); dalej historię gatunku poza artykułem w R—E Paulego-Wissowy s. v.

Bukolik przedstawia Jan Hubaux w *Les thèmes bucoliques dans la poésie latine* (Bruksela 1930), który omawia łacińskie epi-gramy treści bukolicznej przed erą Augusta i dochodzi aż do re-tora Sewerusa Endelechiusa z IV w. po Chr. Dla historii motywów wiejskich, że tak powiem, są bardzo ważne dwie dysertacje: Wil-helma Meyera *Laudes inopiae* (Getynga 1915), gdzie autor, wyjaśniawszy źródło agonu w arystofanesowym *Plutosie* (w. 487—628), w którym ubóstwo — *Πενία* jest czczona jako mistrzyni życia, przechodzi całą literaturę starożytną, badając motyw pochwały biedy — oraz dysertacja Hermana Kiera *De laudibus vitae rusticæ* (Marburg 1933), który omawia wyczerpująco wszystkie pochwały życia wiejskiego, dzieląc je na odpowiednie kategorie — motywy literackie, znów na przestrzeni całej literatury starożytnej. Inne prace takiego typu, jak R. Billiard'a *L'agriculture dans l'antiquité d'après les Géorgiques de Virgile* (Paryż 1928), pomi-jam¹⁾, zaznaczając przy końcu, że, jeśli idzie o sztukę, to mamy tu ważniejszą rzecz K. Woermann'a *Die Landschaftsmalerei der Griechen und Römer* (1912) oraz R. Pagenstechera *Die Landschaft in der Malerei des Altertums* (N. Jahrb. f. klass. Phil. 24, 1921, str. 271 nn.).

Tak zatem w oparciu o pomocniczą bibliografię przedmiotu można przynajmniej w najgrubszym zarysie przedstawić rolę ludu wiejskiego w literaturze starożytnej greckiej: w epoce archaicznej w eposie, a więc u Homera, w poemacie dydaktycznym He-zjoda, w liryce i w dramacie sycylijskim; w epoce klasycznej w dramacie i w prozie; w epoce hellenistycznej w komedii nowej, mimie i sielance; wreszcie w okresie II sofistyki; dalej w litera-turze rzymskiej od Eniusza poprzez Katona Starszego i innych scriptores rei rusticae do elegii i Wergiliusza oraz pseudowergilianów i dojść aż do III względnie IV wieku po Chr. — obierając w badaniu metodę niejako pośrednią, liczącą się

¹⁾ W czasach najnowszych ukazują się coraz częściej dysertacje, pisane przez fachowców, którzy szczegółowo omawiają hodowlę bydła w starożytności, by wymienić tylko: Alojzego Hörnschemeyera *Die Pferdezucht im klassischen Altertum* (Giessen 1929), Franciszka Vincke *Die Rinderzucht im alten Italien* (Giessen 1931), Karola Winkelsterna *Die Schweinezucht im klassischen Altertum* (Giessen 1934), Karola Zeissiga *Die Rinderzucht im alten Griechenland* (Würzburg 1934) i Ołtóna Brendela *Die Schafzucht im alten Griechenland* (Würzburg 1934). Autorzy ci podają obfitą literaturę przedmiotu i gromadzą całkowity materiał archeolo-giczny.

z jednej strony z gatunkami literackimi, z drugiej zaś biorącą pod uwagę historię motywów „wiejskich“, czyli chłopskich. A funkcje tych motywów w literaturze starożytnej — by z góry niejako uprzedzić wyniki badań — mieścić się będą w trzech grupach: funkcja motywów wiejskich będzie tematyczna, retoryczna i stylistyczna, tj. dotyczyć będzie treści i formy w ogólnym znaczeniu ornamentyki.

Ten jednak szkic²⁾ chciałbym wyprzedzić krótką historią socjalną ludności wieśniaczej w starożytności. Wiadomo, że chłopi skutkiem szczególnych warunków pracy na roli tworzyli niemal wszędzie niższą klasę społeczeństwa, która dopiero stosunkowo w niedawnych czasach zdobyła sobie prawa polityczne i poczęła brać coraz to większy udział w życiu społecznym. Dzięki bardzo obfitej literaturze fachowej³⁾ jesteśmy dziś dobrze poinformowani o historii włościaństwa w Grecji, która na zachodzie, głównie w Sparcie, zawsze zachowała charakter państwa agrarnego, i w Rzymie, typie państwa rolniczego *zatr' éξοχήν*.

W Grecji — ogólnie mówiąc — obok dużych majątków istniała średnia i drobna własność chłopska, obok bogaczy gruntowych czynszownicy dziedziczni i bezrolni. Nieliczną grupę tworzyli wolni kmiecie, ogromną większość ludności włościańskiej stanowili chłopi przypisani do arystokratycznych i możnowładczych majątków.

U Homera znajdują się tylko nieliczne wzmianki o wolnych wieśniakach i pasterzach — a przecież właśnie oni musieli tworzyć główny trzon demосу (*δῆμος, λαός*) i armii walczącej pieszo (bo

²⁾ Ze względu na aktualność tematu (por. choćby ostatnią rzecz z zakresu naszej literatury Michała Janika *Na drogach myśli ludowej*, Studia historyczno-literackie, Lwów 1936) monograficzne opracowanie tematu byłoby nader pożądane — czem zapewne zajmę się w niedalekiej przyszłości.

³⁾ Ze wymienię tylko nast. dzieła: M. Weber *Agrarverhältnisse im Altertum* (Handwörterbuch der Staatswiss. I³, 52 nn.), G. Busolt *Griechische Staatskunde* I³ (1920), R. Pöhlmann *Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt* I² (1912), U. Wilamowitz *Staat und Gesellschaft der Griechen und Römer* (P. Hinneberg, Kultur der Gegenwart II 4, 1), J. Kaerst *Geschichte des Hellenismus* I³ (1917), J. Hasebroek *Griechische Wirtschaft- und Gesellschaftsgeschichte bis zur Perserzeit* (1931), H. Nissen *Italische Landeskunde* II 1, 24 nn., J. Kromayer *Die wirtschaftliche Entwicklung Italiens im 2. und 1. Jahrhundert v. Chr.* (1914) i artykuły w R.-E. Paulego *Wissowy s. v. Ackerbau, Landwirtschaft, a głównie Bauernstand* (Supplbd. IV, 1924) Kornemann.

szlachta walczyła na rydwanach). Jakżeby zresztą poeta mógł dać tak realistyczny obraz życia Cyklopów, gdyby wówczas nie było wolnego stanu pasterskiego? Zapewne w ojcu Odyseusza, Laertesie, można się dopatrzeć typu ubogiego chłopą epoki homerowej⁴). Czytamy też u Homera o najniższej warstwie chłopskiej, o najemnikach rolnych (*θητες, ἔκδοτοι*, Od. 11, 489) — o niewolnikach nie ma tam mowy. H e z j o d wprowadza nas w początek VII wieku, i to w swoje środowisko biednych rolników i pasterzy beockich, jakkolwiek już wkroło Teb spotykamy wielką własność rolną. A trzeba podkreślić, że właśnie w miarę rozwoju tych wielkich gospodarstw rolnych pauperyzował się i zanikał coraz bardziej stan d r o b n o i ś r e d n i o w ł o ś c i a ń s k i, który nas tu właśnie szczególnie obchodzi. Z wzrostem przemysłu i handlu morskiego i z powodu lokaty kapitałów w ziemi, a w późniejszych czasach z powodu zatrudniania taniego robotnika, niewolników, na wielkich obszarach — słowem skutkiem postępu merkantylnego i gospodarki kapitalistycznej chłopci małorolni nie mogli utrzymać w swym ręku swej własności, zadłużali się, popadali za długi w niewolę, z wolnych stawali się w najlepszym razie dzierżawcami-czynszownikami, albo poddanymi, przypisanymi do wielkich majątków ziemskich. Kryzysy gospodarcze (pierwszy w VII/VI w., drugi po wojnie peloponeskiej) i rewolucje mnożą się z biegiem czasu, a hasła *χρεῶν ἀποκοπή* (odpis długów, jak w sejszachtei solońskiej) i *γῆς ἀναδασμός* (nowy podział roli) odzywają się coraz częściej⁵). Dochodzi też na różnych obszarach do krwawych rozruchów: tak na wyspie Samos w 412 r. wymordowano (jak pisze T u c y d y d e s VIII 21) 200 wielkich posiadaczy a 600 wygnano, w Argos w 370 r. (jak donosi I s o k r a t e s w *Philipp.* 82) zgładzono 1300 obszarników. Oczywiście te straszne wydarzenia znajdują odgłos w literaturze politycznej, okolicznościowej i w filozoficznej spekulacji. Terenem niebezpiecznych eksperymentów była też Sparta, gdzie w 206 r. za tyrana Nabisa dokonano najstraszniejszego przewrotu socjalnego, jaki zna historia grecka w ogóle. W epoce hellenistycznej wyraz *γεωργός* nie oznacza już chłopą, uprawiającego własną

⁴) Ze względu na jego wygląd zewnętrzny i rodzaj pracy (tak twierdzi G. G l o t z w książce *Le travail dans la Grèce ancienne*, 1920).

⁵) Ponieważ na wielkich majątkach uprawiano zboże, oliwki i wino i wypasano wielkie stada owiec i bydła, drobny rolnik, wobec zmieniających się warunków gospodarczych, musiał się ograniczyć do uprawy jarzyn, zwłaszcza w pobliżu miast.

rolę, lecz dzierżawcę-czynszownika. Bardzo smutne było wszędzie położenie stanu wieśniaczego. Polybios (37, 9, 5) żali się, że w Grecji jego czasów brak dzieci i zauważa z przykrością, że, jak ongiś za Hezjoda (*Erga* 376), ludzie nie chcą mieć i wychowywać więcej jak 1 do 2 dzieci, ponieważ pragną zostawić je w niepodzielonym majątku.

W najdawniejszym państwie rzymskim daje się zauważyć przewaga patrycjuszowskich, podzielonych na rody, właścicieli gruntów nad poddaną, lub zgola niewolną ludnością wiejską (*clientes*). Różnica między patrycjuszami i plebejuszami ma zapewne swój początek w procesie socjalnego zróżnicowania w obrębie tego samego narodu. To patrycjuszowsko-plebejskie państwo doszło szybko do przewagi w Italii. Wieśniacy rzymscy mieli wiele dzieci (uwagi godne, że jeszcze czworgu dzieciom dawano właściwe imiona, a potem już je tylko liczono) — i stąd wieczny głód ziemi, stąd walki, odbieranie gruntów ludności podbitej i tworzenie osad (*coloniae Latinae, coloniae civium Romanorum*) i domen państwowych (*ager populi Romani*). Skoro jednak skutkiem t. zw. *occupatio* wzrastała szybko wielka własność rolna, zagrażając bytowi drobnego rolnictwa, wówczas starano się wprowadzić objąć ochroną prawną ludność wieśniaczą i pracowników rolnych (*leges Liciniae Sextiae* 367? niepewne co do daty), ale bez wielkich wyników na przyszłość, ponieważ pęd do tworzenia latyfundiów, wielkich plantacji⁹⁾ w oparciu o pracę niewolników, zwłaszcza po pokonaniu Kartaginy, nie pozwalał wprost na istnienie małej własności rolnej. Chłopi italscy, odrywani od roli wskutek służby wojkowej i wyniszczeni przez wojny głównie z Hannibalem, dochodzili do coraz to gorszej nędzy. Ludność wiejska uchodziła do miasta i mnożyła szeregi proletariatu miejskiego. Reformy Grakchów nie przysły do skutku. W czasach cesarstwa rzymskiego mnożą się jeszcze bardziej latyfundia, a w miejsce chłopa wchodzi coraz częściej dzierżawca (*colonus*) na terenie Italii i po prowincjach. Katon Starszy jest już raczej kapitalistą niż rolnikiem i jest przedstawicielem średniej własności. Jego zasada: wiele sprzedawać, mało kupować — a więc z włożonego w rolę kapitału wyciągać jak największą rentę — to hasło późniejszych czasów. Może jeszcze za młodu uprawiał Katon swą rolę własnoręcznie wspólnie ze swymi

⁹⁾ Zwłaszcza od czasu wytworzenia się w Rzymie nowej szlachty urzędniczej (*nobilitas*).

niewolnikami, ale w swym dziele (*De agri cultura*) jest już „obywatelem ziemskim“, który przeważnie mieszka w mieście, a ekonom (*vilicus*) ze stanu niewolniczego i niewolnicy uprawiają jego majątek. Jak bardzo odczuwano w Rzymie brak wielkiego, encyklopedycznego dzieła z przepisami dla wielkiego gospodarstwa rolnego, świadczy fakt, że po zdobyciu Kartaginy (146 r.) senat rzymski kazał tłumaczyć wielkie dzieło (28 ksiąg) kartagińczyka *Magona*. Jak wielkie majątki mieli wielcy posiadacze, dowodzi wiadomość podana przez *Cezara* (*De bello civ.* I. 17), że *Domitius Ahenobarbus*, stronnik *Pompejusza*, obiecał swym żołnierzom w ilości 15.000 ludzi po 2 iugera (1 hektar) roli ze swego prywatnego majątku. W czasach cesarstwa chłopci są dzierżawcami (*coloni*) na latyfundiach i nie są już obywatelami rzymskimi, lecz poddanymi magnata z pokolenia na pokolenie, przypisanymi do roli, płacącymi czynsz w naturze i odrabiającymi pańszczyznę po 6 dni na rok. Edykt *Konstantyna Wielkiego* (332 r. po Chr.) dał początek oficjalnemu uznaniu tej formy dzierżawy (*kolonatu*), która po upadku Rzymu stała się jednym ze źródeł średniowiecznego poddaństwa w zachodniej Europie.

Tak zatem ludność wiejska grecka i rzymska, uprawiająca rolę własnymi rękami, była na ogół w ciężkim położeniu.

Ludność wiejską, chłopów, rolników i pasterzy oznaczano w Grecji następującymi głównymi nazwami: *ἀγροίωτης* (u *Homera* zawsze w nom. plur.), *ἀγρότης*, *ἀροτήρ*, *γεωργός* (dopiero od *Herodota* i *Arystofanesa*), *ἀρουργός* (od *Eurypidesa*), *χωρίτης* (od *Aischylosa*), *ἀγροίκοις* (od *Arystofanesa*) — *νομῆς* (nazwa ogólna pasterzy), *βουκόλος* (pasterz wielkiego bydła), *ποιμήν* (pasterz małego bydła); w Rzymie: *agricola* (od *Plauta*), *arator* (od *Varrona*), *agrestis* (od *Akcjusza*), *colonus* (od *Plauta*) — *pastor*. Są to główne nazwy na określenie chłopca (wieśniaka i pasterza), które powtarzają się często w pismach poetów i prozaików starożytnych, jednak nie występują równocześnie i zmieniają z biegiem czasu, skutkiem przemiany stosunków społecznych, swe znaczenie, jak *γεωργός* i *colonus*.

Utarło się mniemanie, że dopiero w epoce hellenistycznej literatura zajęła się żywiej życiem wsi i losem chłopca. Nic dziwnego, wówczas przecież życie polityczne po miastach-państwach zamarło, a równocześnie wzmógł się zbytek wielkomiejski. Z dusznej atmosfery i rozgwaru ulatywała myśl chętnie w świeże i zaciszne ustronia wiejskie. Przesyt kulturalny znajdował niejako od-

prężenie w czystej przyrodzie i w prostocie wieśniaczej. Tęsknota do spokoju była odtąd niejako naturalnym rysem burzliwych czasów i zmęczonego pokolenia. Ten romantyzm epoki hellenistycznej, objawiający się w Rzymie za czasów Augusta, jest oczywiście punktem kulminacyjnym w obu literaturach, jeśli idzie o szersze i częstsze zajęcie się wsią i ludem wiejskim. Wszak wówczas właśnie jedyny wytwór ducha ludowego, pieśń robocza, pasterska, ubrana w formę artystyczną i zgodnie z charakterem literatury greckiej sztucznie przestylizowana, wchodzi do tej literatury w postaci sielanki Teokryta. Przypomnę pieśń żniwiarzy (*θεριστῶν*, zwana *Λιτοέρσης*) w heksametrycznej stylizacji Teokryta (X 24—37). I sztuka idzie wówczas w parze ze słowem pisanym; wszak z epoki hellenistycznej pochodzą rzeźby i płaskorzeźby, przedstawiające typy chłopskie, jak wieśniaka z krową (płaskorzeźba w Watykanie i w Monachium), czy starą wieśniaczkę, idącą na targ z jagnięciem pod pachą (Rzym, pałac Konserwatorów) — wówczas mnożą się w malarstwie obrazy, przedstawiające widoki z natury, pasterzy i trzody.

Chociaż jednak to szczere czy nieszczere umiłowanie przyrody i życia wiejskiego wzmacnia się dość intensywnie w połowie IV wieku przed Chr., jednak nie znaczy to bynajmniej, aby podłoże nie było już dawniej pod ten prąd przygotowane.

W poezji epicznej, arystokratycznej, a więc u Homera, który w starożytności uchodził za uniwersalistę, lud wiejski występuje jedynie w porównaniach i w nielicznych samodzielnych obrazkach, mających cel ornamentacyjny: przypomnieć można pewne porównania z *Iliady* (Il. 11, 549 nn., wieśniacy odpędzają lwa od zagrody; Il. 17, 53, ogrodnik pielęgnujący oliwkę), albo sławne obrazki z tarczy Achillesa (Il. 18), przedstawiające pracę oraczy (*ἀροτῆρες*, w. 541 nn.) czy żniwiarzy (*ἐρῖθοι* najemnicy, w. 550 nn.). I ten sposób traktowania chłopca, czysto dekoracyjny, utrzymuje się w eposie bohaterskim i znajduje swe odbicie w *Eneidzie* Wergilego. Motywy 'wiejskie' pełnią zatem w eposie funkcję stylistyczną.

Inaczej rzecz wygląda u Hezjoda w poemacie dydaktycznym *Prace i dni*, którego część drugą zaczął poeta od słów *ἐργάζεσθαι* (w. 299: pracuj!) — a ciężka to praca (w. 382) *ὦδ' ἐρδεν, καὶ ἐργον ἐπ' ἐργῶ ἐργάζεσθαι*, bo aż pięć spondejów odtwarza jej ciężar⁷⁾. Nie wchodzimy tu w szczegóły tego kalendarza robót

⁷⁾ Por. Tadeusz Sinko *Literatura grecka t. I* 210.

gospodarskich, pragniemy jedynie podkreślić, że w tym poemacie dla chłopów napisanym, jak miał się wyrazić Aleksander Wielki, uderza czytelnika takie odczucie i takie przedstawienie ważności i dostojności robót na roli i przy gospodarstwie, jakiego nie ma w całej literaturze starożytnej. Dzielnosć objawia się w pracy na roli: *τῆς δ' ἀρετῆς ἰδρῶτα θεοὶ προσάρουθεν ἔθνησαν*. Hezjoda pieśń o pracy wprowadza nas w średnią własność wiejską: beoccy chłopci pracują i jedzą z swymi niewolnymi parobkami (*δμῶες*) lub wyrobnikami dziennymi (*θῆτες*), a pracują ciężko, aby uniknąć biedy i zdobyć majątek. Obrazy Hezjodowe, przedstawiające nam codzienną rzeczywistość, tchną realizmem poetyckim (np. opis wywczasów letnich zamożnego wieśniaka, w. 582 nn.). Takie obrazy były już u Homera na tarczy Achillesa, a pojawiają się dopiero u Arystofanesa, Kallimacha i w *Moretum* pseudowergilijskim.

Jak *Έργα* nie są systematycznym i naukowym podręcznikiem agronomii, podobnie jak *Georgiki* syna chłopskiego Wergilego, który też zakosztował trudów życia wiejskiego, — tak z drugiej strony rzecz Demokryta o uprawie roli, czy Ksenofonta *Ekonomik*, którego część druga (VII—XXI) należy do najpiękniejszych rzeczy, jakie napisano o urządzeniu życia na wsi, zalicza się już raczej do literatury fachowej, którą jednak, podobnie jak rzeczy Katona, Warrona i Kolumelli pomijamy, ponieważ tu idzie o wielką własność rolną.

W liryce klasycznej, która jednak czerpała z pierwiastków ludowych (przypomnę Saffonę), ludem wieśniaczym zajmuje się Solon, który go bierze w obronę przed uciskiem ze strony bogaczy. W elegiach jego czytamy o biednych chłopach, sprzedawanych w łańcuchach za długi w niewolę (frg. 3, 1—10) i podziwiamy wiersze, gdzie mówi o swych zasługach wobec czarnej ziemi, uwolnionej od gęstych kamieni granicznych (frg. 24) i o błogosławionych skutkach swoich reform socjalnych dla nędznego ludu (frg. 26). U Solona lud i motywy wiejskie pełnią funkcję tematyczną, a właściwie ściśle mówiąc tematyczno-polityczną.

Jeśli idzie o lirykę rzymską, to w elegiach Tibulla, gorącego chwalcy i piewcy wsi, miłość wiejskiego ustronia łączy się niemal zawsze z miłością kobiety. Tibullus zna ciężką pracę wieśniaka, ale jego chwalby życia wiejskiego są tylko częścią stylistyczno-dekoracyjną poematu; są to w przeważnej mierze marzenia mieszczanina, tęskniącego za letnimi wywczasami.

Z realistycznymi obrazkami z życia wiejskiego spotykamy się w t. zw. dramatach Epichar^{ma}, którego obrazki spokrewnione są najbardziej z późniejszym mimem. W zachowanych fragmentach Epicharma występują poraz pierwszy typy wiejskie. Zapewne obrazek pt. Ἀγροστῖνος (wieśniak) przedstawiał nieokrzesanego chłopca-prostaka, znanego później w literaturze jako ἀγροῖκος, który przyszedł do miasta i dziwił się wymysłom życia miejskiego; garnki (χέραι) przedstawiały zapewne biedną wieśniaczkę, niosącą do miasta na sprzedaż garnki i rojącą sobie, jak to za otrzymane pieniądze kupi owieczkę: tak marzyła biedaczka o szczęśliwszym losie i uśmiechała się do własnych myśli, że aż podskoczyła z radości — lecz wtem rozbiła garnki i marzenia prysły. Mamy zatem u Epicharma typ chłopca-prostaka i głupiej „baby“ wiejskiej. A więc motywy wiejskie zarzucają u niego funkcję stylistyczną i pełnią funkcję tematyczną: temat wiejski, wzięty z życia biednego wieśniaka jest przedmiotem obrazków nie większych, jak 100—200 wierszy.

W takim typie prostaka (ἀγροῖκος) lubowała się też późniejsza komedia średnia (tytuł taki komedii mamy u Antifanesa i Aleksandridesa) i komedia nowa (tytuł komedii Filemona; Menandra Γεωργός). Teofrast w swych charakterach daje świetny opis takiego właśnie chłopca-prostaka (ἀγροῖκος Δ'): zaznacza on tam między innymi, że taki nieokrzesaniec nosi większe buty od nogi i że nabija je gwoździami, że mówi bardzo głośno, nie dowierza przyjaciółom, ale z najważniejszych rzeczy zwierza się niewolnikom, dalej, że się niczemu nie dziwi, ale gdy ujrzy na drodze wołu, osła, czy koguta, przystaje i przypatruje się dłuższy czas i t. d. Te typy prostaków chłopskich są przeciwstawiane oglądanym typom wielkomiejskim — rusticitas jest przeciwstawiana urbanitas.

W tragedii u realisty Eurypidesa spotykamy się z tematem wiejskim, traktowanym w całości lub epizodycznie: słyszymy oto o dramacie satyrowym Θεῖσται (żeńcy), który wcześniej zaginął, a w Elektrze śledzimy zachowanie się wieśniaka (ἀγροῦργός), porządnego i gościnnego męża Elektry.

W komedii ma się rzecz podobnie. Arystofanes napisał komedię Γεωργοί (Wieśniacy), z której zachował się fragment, gdzie wieśniak wdycha do Ejreny (pokoju) i pragnie zakończyć wojnę, aby mógł kopać w polu i spożywać lepszy posiłek; w zachowanej komedii Pokój, bohaterem jest chłop Trygajos, który na żuku

wzlatuje na Olimp; w *Chmurach* brudny wieśniak narzeka na zbytek i rozwiązłość żony (τοῦγάω, w43 nn.).

W prozie filozoficznej (myślę tu oczywiście o *Państwie Platona*) wieśniacy odgrywają rolę przy omawianiu zagadnienia powstania państwa: Sokrates wyprowadza tam państwo wogóle z patriarchalnego zrzeszenia pasterzy i rolników.

W epoce hellenistycznej, gdy (jak zaznaczyliśmy wyżej) zrodził się w duszy greckiej pęd do weryzmu i wzrosła miłość przyrody, postać chłopca i obrazy życia wiejskiego zaczynają budzić żywszy interes pisarzy. Ten zwrot poetów aleksandryjskich od mitologii, utrwalonej już w literaturze, do lokalnych legend jest zwrotem do niewyczerpanych jeszcze źródeł poezji ludowej. Pomijając komedię nową (o której już mówiłem), wysuwają się tu na plan pierwszy dwie postacie: archegeta poezji aleksandryjskiej Kallimach i właściwy twórca sielanki Teokryt. Kallimach w pięknym epylionie *Hekale*, które jest zarazem wzorowym poematem nowego gatunku literackiego, dał mistrzowski obrazek z życia wiejskiego z czasów mitycznych: oto na podstawie zachowanych fragmentów możemy odtworzyć sobie postać wieśniaczki, staruszki Hekali, goszczącej serdecznie w swej ubogiej chatce Tezeusza, który przybył do Maratonu w celu poskromienia strasznego byka. Ten miły obrazek, z niezwykłym realizmem nakreślony, jest wzorem dla Owidiuszowego *Filemona* i *Baucydy* i pod imieniem Wergiliusza zachowanego *Moretum*. Funkcja tematyczna motywu wiejskiego znalazła w tych obrazach pełny wyraz.

Moretum można by zatytułować: ranek u biednego wieśniaka rzymskiego. Chłop Simylus wstaje wraz z paniem koguta i po omacku szuka ogniska, aby przy słabo tlejącym się jeszcze żarze zapalić swą lampkę. Nabiera potem miarkę zboża i zakasawszy rękawy miele je w żarnach przyspiewując. Niewolnica afrykańska Scybale o włosie kędzierzawym, gruba i niezgrabna przygrzewa tymczasem wodę. Simylus wałkuje ciasto, zaprawia je solą i rzuca na ogień. A teraz zbiera w ogródku różne zioła i przyrządza w moździerzu posiłek, który zabiera z sobą w pole. Umyślnie poemacik dokładnie stręciłem, gdyż to j e d y n y w całości zachowany utwór w literaturze starożytnej, w pełnej całości poświęcony opisowi ważnego szczegółu z życia biednego wieśniaka rzymskiego.

Zgoła inaczej przedstawia się rzecz w sielankach Teokryta i wszystkich jego naśladowców. Uderza nas tu wprawdzie dobra

obserwacja przyrody i życia pasterskiego, ale dominuje pewien konwencjonalny styl i ton, odrywający niejako tych chłopów-pasterzy od realistycznego podłoża. Obraz pasterzy Teokryta — jeśli usuniemy alegorię — jest właściwie jednostronny, ponieważ powtarzają się dwa motywy: zamilowanie pasterzy do śpiewu i życie z ukochaną. U Wergilego i wszystkich jego następców pasterze są osobami salonowymi, jakby występującymi na scenie i reprodukującymi z pewną niezręcznością tekst swej roli. W ogóle w całej poezji bukolicznej nie ma nic ludowego — wiejskiego prócz kostiumów i scenerii — nawet w późnym (III w. po Chr.) prozaicznym romansie bukolicznym Longosa *Tà katà Δάφνιν καὶ Χλόην*: pasterze są tu wszędzie „silnie stylizowani”, i dlatego sądzimy, że motywy wiejskie pełnią w sielance funkcję specyficzną — stylistyczną.

Osobno — chociaż od epoki hellenistycznej wiedzie prosta droga do retorów i filozofów moralnych pierwszych wieków po Chr. — krótko nam wypadnie pomówić o motywach wiejskich, pełniących funkcję retoryczną, ponieważ obok *ἐκφράσεις τόπων* (opisów miejsc) mnożą się w szkołach i podręcznikach retorycznych *ἐγκώμια*, laudationes vitae rusticae, które skostniały tutaj w *loci communes*; te stałe sposoby naświetlania i przedstawiania faktów, będących treścią pochwał życia wiejskiego, znajdujemy w *progymnasmatach* Teona (I w. po Chr.), w *Institutio Oratoria* Kwintyliana, u Libaniosa (IV w.), Nikolasa (V w.) i innych. Również druga sofistyka lubowała się w malowaniu życia wiejskiego na tle prostej wiejskiej przyrody: tak u Eliana i Alcyfrona (II w. po Chr.) w listach chłopskich (*ἀγροικιστὰὶ ἐπιστολαί*) powtarzają się motywy wiejskie, skostniałe w retoryczne *loci communes*.

Przedstawiwszy pokrótce rolę chłopą, rolnika i pasterza, według gatunków literackich i ustaliwszy trojaką funkcję motywów „wiejskich”, jako to: stylistyczną, tematyczną i retoryczną, pragnę jeszcze zebrać w całość te rysy chłopskiego charakteru i chłopskiego życia, które się najczęściej powtarzają w literaturze starożytnej. Ważność pracy wieśniaczej akcentuje Homer, ważność, dostojność i ciężar robót chłopskich uświęca Hezjod, prostactwo w zachowaniu i niezaradność ośmiesza dramat sycylijski i komedia. Natomiast gościnność i życzliwość, skromność i prostota, sprawiedliwość i pobożność — to rysy charakterystyczne wieśniaka starożytnego, które spotykamy wszędzie, bądź jako motywy same dla siebie roz-

winięte, jak głównie w poezji aleksandryjskiej, bądź jako motywy uboczne dla celów stylistycznych służące, najczęściej dla uwidocznienia kontrastu, dla przeciwstawienia cnót wiejskich wadom i przywarom wielkiego miasta, głównie w elegii, pieśni i satyrze rzymskiej.

W końcu podkreślić należy, że wzdłuż całej starożytności utrzymuje się teza, która jest zawsze aktualną, że chłopci to najlepsi żołnierze⁸⁾.

Najpiękniejszą pochwałę życia wiejskiego zamieścił W e r g i l i w *Georgikach* (ks. II w. 458—540): O fortunatos nimium, sua si bona norint, agricolas...; H o r a c y w *epodzie* II: Beatus ille... i T i b u l l u s w *elegii* I 1: Divitias alius fulvo sibi congerat auro... Są to słowa ludzi, tęskniących do wsi, ale do willi i mieszkających w mieście — prawdę wsi i ciężkiej pracy chłopca przedstawił najwyraziściej H e z j o d, w którego ślady wstąpili dopiero literaci najświeższej doby.

ARGUMENTUM

QUOMODO SCRIPTORES ANTIQUI AGRICOLARUM PASTORUMQUE RES DEMONSTRAYERINT.

Auctor, qui eam quaestionem per Graecarum et Latinarum litterarum cursum accuratissime illustrare animum induxit, hac dissertatiuncula libros, qui hic spectant, breviter percenset, agricolarum pastorumque condicionem vitae paucis verbis describit triaque munera (quae ad argumentum, artem rhetoricam, genus dicendi pertinent), quibus loci (motywy, motifs) rustici in litteris funguntur, gravissimis exemplis fulcit atque adumbrat.

⁸⁾ Por. Arystoteles (*Oec.* I. 2, 3, Ksenofont (*Oec.* IV. 3, 10), Katon Starszy (*De agri cultura* praef. 4), Plinius (*Natur. hist.* 18, 26), Kolumella (I. praef. 17, Maximus Tyrius (24, 6 e, f), Seneka (*epist.* 51, 10).

CZY MINERWA NIE BYŁA SAMOISTNYM BÓSTWEM?

napisała

ALEKSANDRA CHODŹKO-DOMANIEWSKA

Prof. Altheim w artykule o Minerwie, wchodzącym w skład encyklopedii Paulego-Wissowy (s. Minerva), dowodzi, że Minerva wogóle nie istniała. Znaczy to oczywiście, że, zdaniem tego uczonego, nie było italskiej ani etruskiej bogini tego imienia. Minerva od początku nie była niczym innym niż Ateną, a jej imię, później używane samoistnie, było na razie tylko przydomkiem Ateny. Mówiono więc z początku „Athena Minerva“, co znaczyło mniej więcej to samo, co *Ἀθηνᾶ πολέμητις*. Później zaczęto używać samego przydomka, jako imienia. Atena była dla mieszkańców Italii przede wszystkim boginią uczącą, dającą dobre rady; nie więc dziwnego, że przydomek, który te właśnie cechy oznaczał¹⁾, stał się jej imieniem w Italii.

Altheim dowodzi tego w sposób raczej negatywny: przede wszystkim opiera się na milczeniu tradycji co do istnienia Minerwy pierwotnej nie zidentyfikowanej jeszcze z Ateną. Dalsze jego dowodzenie polega na zbijaniu dowodów Wissowy²⁾, który uważa pewne cechy charakterystyczne Minerwy za jej indywidualne cechy nie istniejące u greckiej Ateny. Altheim jest zdania, że każdemu rysowi charakterystycznemu i każdemu przejawowi działania Minerwy odpowiada ściśle jakaś cecha czy przejaw działania Ateny. Minerva mieści się więc bez reszty w Atenie, nie ma żadnego własnego oblicza, ani nawet żadnej własnej cechy. Z tego wynika, że nie ma jej i nie istniała nigdy jako samodzielna bogini.

Zdaje się, że z tego krótkiego streszczenia wywodów Altheima widać od razu pewien ich brak: to mianowicie, że taki wniosek, jaki ostatecznie wypowiada Altheim, niekoniecznie musi wynikać z rozważania, które on prowadzi. Gdyby nawet wszystkie znane nam cechy Minerwy pokrywały się z cechami Ateny i gdyby tradycja rzymska nie wypowiadała się w tej kwestii, to jeszcze nie byłoby zupełnie pewne, że Minerva nie istniała jako samodzielna

¹⁾ Etymologię imienia Minerwy podaje Altheim w swoim artykule o Minerwie (o. c. str. 1785—86).

²⁾ Religion und Kultus der Römer, II Aufl. München 1912. str. 252.

bogini — byłoby to może tylko prawdopodobne; brak tu jeszcze jakichś bardziej pozytywnych danych i pewniejszych argumentów, któreby sprawę przesądziły.

A czy istotnie Minerwa nie ma żadnych cech, które różnią ją od Ateny? Nie mam zamiaru polemizować tutaj z wywodami Altheima, które powyżej streściłam. Chciałam wskazać tylko na pewien fakt, podany przez tradycję rzymską, który, według mego zdania, nieco narusza prawdopodobieństwo ostatecznego wniosku Altheima.

W księdze 7 rozdziale 3 opowiada Liwiusz o strasznej zarazie, która nawiedziła Rzym za konsulatu L. Genucjusza i Kw. Serwiliusza. Píše, że, chociaż wszelkimi sposobami usiłowano przebłagać gniew bogów, zaraza nie ustawała. Wreszcie przypominano sobie, że niegdyś usunięto zarazę dzięki wbiciu gwoździa przez dyktatora. Pod wpływem tej tradycji senat skłonił się do wyboru dyktatora dla wbicia gwoździa. „Istnieje starodawne prawo — mówi dalej Liwiusz — spisane starożytnymi literami i słowami; głosi ono, aby ten, kto jest najwyższym urzędnikiem, (praetor maximus), wbił gwóźdź w dniu Id wrześniowych. Prawo to wypisane było na prawej ścianie świątyni Jowisza Najlepszego Największego z tej strony, gdzie jest świątynia Minerwy. Przypuszczają, że gwóźdź ten, ponieważ w owych czasach nie znano naogół sztuki pisania, znaczył ilość lat, a prawo to dlatego odnosiło się do świątyni Minerwy, gdyż, jak wiadomo, jej wynalazkiem jest liczba. Cyncjusz, skrzętny badacz takich zabytków, zapewnia, że i w mieście Volsinii gwoździe, wbite w świątynię Noreji, bogini etruskiej, oznaczały ilość lat. Świątynię Jowisza Najlepszego Największego, z którą związane było takie prawo, poświęcił konsul Horacjusz w rok po wypędzeniu królów; potem uroczystość wbijania gwoździa przeszła od konsulów do dyktatorów, ponieważ godność ich jest większa“⁵⁾).

W trzech jeszcze miejscach⁶⁾ wspomina Liwiusz o zwyczaju

⁵⁾ Liv. 7. 3. 5—8. W dalszym ciągu czytamy: Inter misso deinde more digna etiam per se visa res, propter quam dictator creatur. Qua de causa creatus L. Manlius, perinde ac rei gerendae ac non solvendae religionis gratia creatus esset, bellum Hernicum affectans dilectu acerbo iuventutem agitavit. (7. 3. 8—9.)

⁶⁾ 8. 18; 9. 28; 9. 34. Mommsen kwestionuje autentyczność tych miejsc (Röm. Staatsr. III Aufl. 1887, str. 156), z czem nie zgadza się Premierstein (Pauly—Wiss. R. E. s. clavus); zresztą autentyczność tych wzmianek nie jest

wbijania gwoździa w ścianę świątyni Jowisza Kapitolińskiego. W pierwszym z nich mowa jest o skazaniu matron rzymskich za trucicielstwo. Ponieważ straszne te zbrodnie uważano przede wszystkim za oznaki gniewu bogów, postanowiono gniew ten przebłagać.przypomniano sobie, sięgnawszy do roczników, — pisze Liwiusz — (8. 18. 12), że niegdyś w czasie buntów ludu gwoźdź został wbity przez dyktatora i że ta ofiara przebłagalna (*piaculum*) przywróciła do równowagi wzburzone niezgodą umysły ludzkie; postanowiono więc i teraz mianować dyktatora w celu wbicia gwoździa“.

Pozostałe dwa miejsca są jedynie krótkimi wzmiankami, które niczego istotnie nowego do sprawy nie wnoszą⁵⁾.

Jeżeli teraz będziemy chcieli zestawić materiał, podany nam przez Liwiusza w jego wzmiankach i wyciągnąć z tych wiadomości jakieś wnioski, to, zdaje się, iż przede wszystkim należy podkreślić następujący fakt: że istniał w Rzymie stary zwyczaj, uświęcony prawem, wbijania gwoździa w ścianę świątyni Jowisza Kapitolińskiego z tej jej strony, która była poświęcona Minerwie⁶⁾. Jeżeli jednak będziemy chcieli zdać sobie sprawę z pochodzenia i istoty tego zwyczaju oraz ze sposobu, w jaki był wykonywany, okaże się, że odpowiedź Liwiusza na te pytania nie jest wyraźna ani prosta. Mogliśmy bowiem wywnioskować z jego słów, że akt wbicia gwoździa

w tym wypadku kwestią tak bardzo ważną, gdyż zasadnicze wiadomości podaje niezakwestionowany tekst 7. 3.

⁵⁾ 9. 28. 5—6: „*nec ita multo post, sive a Poetelio dictatore sive a C. Iunio consule — nam utrumque traditur — Nola est capta. Qui captae decus Nola ad consulem trahunt, adiciunt Atinam et Calatiam ab eodem captas, Poetelium autem pestilentia orta clavi figendi causa dictatorem dictum, 9. 34. 12: ...Quem clavi figendi aut ludorum causa dictatorem audacter crees?* (wyj. z mowy trybuna Semproniusza przeciw Apiuszowi).

Mamy jeszcze następującą wzmiankę u Festusa o „*clavus annalis*“ (56): „*...figebatur in parietibus sacrarum aedium per annos singulos, ut per eos numerus colligeretur annorum*“.

⁶⁾ Kwestionuje to jedynie Frazer w dziele „*Golden Bough*“ (w tłum. franc. *Le rameau d'or*, Paris. 1903, 1. 271). Uważa on, że ze słów Liwiusza wynika jedynie to, że na prawej ścianie świątyni kapitolińskiej wyryte było prawo, ale sądzi, iż nie można z tego wnioskować, że tam również wbijano gwoźdź — tego można co najwyżej się domyślać. Wydaje mi się jednak, że jest to w tym wypadku zbyt daleko idąca ostrożność. Zestawmy bowiem kilka wiadomości z wyżej przytoczonych wzmianek: 1) to, że akt wbicia gwoździa odbywał się właśnie w Idy wrześniowe, a więc w rocznicę inauguracji świątyni kapitolińskiej; 2) następujące zdania Liwiusza: „*...tem-*

przez dyktatora miał miejsce tylko wtedy, gdy ludowi rzymskiemu groziło niebezpieczeństwo. Dwukrotnie (7. 3. 9. 28. 6) wykonywany był w czasie zarazy, raz po trucicielskich zamachach kobiet rzymskich, raz wobec niezgody wśród obywateli (8. 18. 12.). Akt wbicia gwoździe przedstawiony jest przy tym, jak gdyby środek zaradczy na te nieszczęścia a nawet jako ofiara przebiegająca. Dziwić nas więc nieco może inna z przytoczonych powyżej wiadomości, według której najwyższy urzędnik państwa miał obowiązek wbić gwoźdź w dniu Id wrześniowych⁷⁾. A więc corocznie? W takim razie wbicie gwoździa nie byłoby jedynie środkiem zaradczym na doraźne klęski, ale równieŜ stałym sposobem zapobiegania nieszczęściom? Jest to pierwsza trudność, na jaką natrafiamy, ale wydaje mi się, że nie ma tu istotnej niekonsekwencji, gdyż obie wiadomości raczej uzupełniają się niż sobie przeczą. Zasadniczy bowiem charakter zwyczaju może być w jednym i w drugim wypadku ten sam.

PowaŜniejsza trudność występuje w tym momencie, gdy Liwiusz tłumaczy powstanie tego zwyczaju potrzebą notowania czasu i mówi, że dlatego właśnie obrzęd wbijania gwoździa związany jest z Minervą; ona przecież wynalazła liczbę, jest więc jak gdyby patronką czynności liczenia.

Zdaje się, że sprzeczność między sposobem, w jaki Liwiusz tłumaczy zwyczaj wbijania gwoździa, a tym, co poza tym o nim mówi, jest widoczna: jeżeli się bowiem jakas praktykę stosuje jako środek odwrócenia gniewu bogów, to nie jest rzeczą możliwą, aby ona powstała jako sposób mierzenia czasu. Widać tu jakieś pomieszanie elementów całkiem różnych, które dopiero trzeba wyraźnie oddzielić i postawić we właściwym do siebie stosunku.

Te niejasności i trudności, na które natrafiamy, szukając u Liwiusza odpowiedzi na pytanie, jakie jest istotne znaczenie

plo Minervae dicatam legem (esse)" i „Horatius consul ea lege templum Iovis O. M. dedicavit...", z których wynika, że „lex" była nie tylko „fixa", ale „dicata" templo; 3) wiadomość, że w Volsinii wbijano gwoźdź właśnie w ścianę świątyni Norcji; i wreszcie 4) wzmiankę Festusa (l. c.) o tym, że „clavus annalis ...figebatur in parietibus sacrarum aedium". Z wszystkich tych faktów widać, zdaje się, zupełnie wyraźnie, że prawo, o którym mowa, było nie tylko wyrzute na ścianę świątyni ale ściśle z nią związane — i to, oczywiście w ten sposób, że wykonywano je właśnie na ścianie tej świątyni. Sam Frazer zresztą mówi o tym w dalszym ciągu w ten sposób, jakby nie miał co do tego wątpliwości. (o. c. 273—274).

⁷⁾ Dzień inauguracji świątyni kapitołńskiej. (Plut. Popl. 14).

i sposób stosowania zwyczaju, o którym mowa, były przyczyną bardzo rozbieżnych zdań i różnorodnego ujęcia tej sprawy przez uczonych.

Mommsen⁸⁾, sądząc, że nie można dać sobie rady z trudnościami w razie przyjęcia koncepcji dorocznego obrzędu, doszedł do przekonania, że po wielkiej zarazie uczyniono ślub, aby każdego setnego roku wbijać gwoźdź w świątynię bogini pamięci — Minerwy. Zwyczaj wyszedł z użycia po zniesieniu dyktatury. Mommsen przypuszcza, że wbicie gwoździa musiało mieć jakieś symboliczne znaczenie — konieczności, dokonania się.

Za poglądem Mommsena idzie Wissowa⁹⁾.

Oryginalna jest koncepcja Matzata¹⁰⁾, który, przyjmując w zasadzie zdanie Mommsena, że gwoźdź wbijano co stulecie, sądzi jednak, że stulecie to zawierało lata księżycowe, a jedynym celem Rzymian w ceremonii wbijania gwoździa była chęć utrzymania w pamięci obywateli dawnego księżycowego roku¹¹⁾. Zwyczaj znikł, gdy kalendarz decemwirów się utrwalił; ale kiedy wybuchła zaraza, Rzymianie wytłumaczyli sobie ją zaniedbaniem dawnego zwyczaju i wznowili go; odtąd uważano go za środek leczniczy na zarazę.

Müller-Decke¹²⁾ uważa, że u Rzymian wbijanie gwoździa w ścianę świątyni kapitolńskiej było prawdopodobnie sposobem notowania czasu. U Etrusków, od których przyszedł ten zwyczaj, miał on pewnie głębsze, symboliczne znaczenie.

Preller¹³⁾ jest zdania, że zwyczaj wbijania gwoździa był z początku doroczny, a przestał nim być z mianowaniem dyktatorów. Autor widzi w tym zwyczaju podkład religijny, ale ujmuje to niezupełnie jasno; jednocześnie zaś uważa zwyczaj wbijania gwoździa za środek mierzenia czasu.

Wreszcie Premierstein¹⁴⁾ uważa, że gwoźdź wbijano stale co

⁸⁾ l. c.

⁹⁾ o. c. str. 430.

¹⁰⁾ Röm. Chron., Berlin, 1883. str. 236 sqq., 251 sqq.

¹¹⁾ ...so erweist sich — pisze (o. c. I. 255), was zweitausend Jahre lang als eine Ausgeburd des Aberglaubens gegolten hat, als eine wohldurchdachte Einrichtung, welche, trotz ihrer kindlichen Einfachheit, welche durchaus geeignet war, ihren Zweck auf unbeschränkte Zeit zu erfüllen.

¹²⁾ Etrusker, I. str. 307 sqq.

¹³⁾ Röm. Myth. bearb. v. Jordan, II Aufl. Berl. 1881. str. 258 sqq., 289.

¹⁴⁾ l. c.

rok — później przestano tylko wybierać w tym celu dyktatora. Zwyczaj ten mógł trwać jeszcze za czasów Liwiusza.

Jak widać z tego krótkiego przeglądu, uczeni zajmują się przede wszystkim charakterem kalendarzowym rozpatrywanego zwyczaju przy tym, jak to było widoczne ze streszczenia ich rozważań, zdania ich są rozbieżne co do tego, czy wbicie gwoźdźcia odbywało się corocznie, czy tylko w razie jakiegoś nieszczęścia ogólnego, czy też raz na stulecie. Niektórzy widzą w owym zwyczaju jedynie sposób mierzenia czasu, inni dostrzegają jakieś głębsze jego znaczenie, związane z nieodmiennością i nieuchronnością losu. Ale te dwa elementy: kalendarzowy i religijny nie zostały w wyżej streszczonych rozważaniach wyraźnie obok siebie postawione w jakimś jasno określonym stosunku. A przecież współlistnienie tych dwóch elementów nie jest sprawą prostą ani od razu zrozumiałą. W każdym razie zaś warto się zastanowić nad sposobem, w jaki one mogły się połączyć.

Przed wszystkim: czy zwyczaj wbijania gwoźdźcia mógł mieć od początku swego istnienia cel jednocześnie religijny i praktyczny? Inaczej mówiąc: czy ludzie zapoczątkowując ów zwyczaj, mogli sobie powiedzieć: „oto w ten sposób będziemy mogli odwrócić gniew bogów, a jednocześnie liczyć lata”? Oczywiście nie! Taka koncepcja byłaby wogóle nie do przyjęcia, a tym bardziej, gdy chodzi o czasy tak bardzo odległe.

Następnie: czy pierwszy wystąpił element praktyczny, czy religijny? To znaczy — czy zaczęło się od mierzenia czasu i do tego przyłączył się w jakiś sposób element religijny¹⁵⁾, czy też było na odwrót? Na to pytanie, podobnie, jak większość uczonych, których cytowałam, odpowiemy chyba, że element religijny był tu pierwszy i zasadniczy. Trudno bowiem wyobrazić sobie, aby czysto praktyczna czynność — mierzenie czasu — miała nabrać w jakimś momencie charakteru aktu religijnego. Natomiast zupełnie jest zrozumiałe, że czynność religijna przez swoją coroczność, czy perjodyczność stała się też sposobem mierzenia czasu. Połączenie to więc nastąpiło, ale nie dlatego, aby ludzie łączyli cele praktyczne z religijnymi, lecz poprostu dlatego, że obrzęd religijny odbywał się w określonych odstępach czasu¹⁶⁾.

¹⁵⁾ Tak wyobraża sobie tę sprawę Matzat, ale z jego koncepcją, sztuczną i mało prawdopodobną, trudno się chyba zgodzić.

¹⁶⁾ Por. Frazer, o. c. I. 273—274.

Z tego, co było powyżej powiedziane, wynikałoby, że obrzęd wbijania gwoźdźcia w świątynię kapitolińską był z pochodzenia swego obrzędem religijnym. Do tego samego wyniku doprowadzi nas analiza samego zwyczaju wbijania gwoźdźcia; okaże się przytem, że podłoże tego zwyczaju, które określiliśmy jako religijne, było w istocie swej magiczne.

Czynność wbijania gwoźdźcia jest obrzędem magicznym, który można rozumieć dwojako: może to być sposób oddziaływania na los tych, których bezpośrednio nie można osiągnąć. Te właśnie istoty, które pragnie się zniszczyć, a których namacalnie dotknąć nie można, usymbolizowane jakoś lub tylko pomyślane, przebija się gwoździem. Temu aktowi towarzyszą zwykle uroczyste słowa, które nadają mu odpowiednie znaczenie. Bliskość czegoś poświęconego dodaje mu też większej mocy. Wierzono, że na skutek takiego obrzędu to, co się przebiło, przestaje istnieć, jest unicestwione na zawsze¹⁷⁾.

Drugie znaczenie tego aktu polega na unieruchomieniu zła; w miejsce, do którego sprowadzono chorobę, wbija się gwoździec, aby ją zamknąć i nie wypuścić jej na zewnątrz. Wierzono przytem, że chorobę oddaje się przez to temu przedmiotowi, w którym się ją zamknęło. Przedmiotem tym bywa najczęściej drzewo lub mur¹⁸⁾.

Oba zwyczaje: przebijania tego, co się chce zniszczyć, i wbijania w jakiś przedmiot tego, czego się chcemy pozbyć, znane były i w starożytności i wśród ludów pierwotnych dawniej i nawet obecnie.

Możnaby z kolei zapytać, który z tych dwóch zwyczajów stanowił treść rzymskiego obrzędu wbijania gwoźdźcia w świątynię kapitolińską: czy chodziło tu o unicestwienie zła przez przebicie go, czy też przez zamknięcie go w ścianie świątyni. Bo i pod tym względem zdania uczonych są różne.

Frazer¹⁹⁾ widzi w tym zwyczaju przykład magicznego usuwania zła przez przekazanie go innym przedmiotom i unieruchomienie go. Uważa on, że Rzymianie w ten sposób jak gdyby wbijali w ścianę świątyni wszystko zło minionego roku, aby już w następnym nie mogło im ono grozić²⁰⁾.

¹⁷⁾ Kuhnert (Pauly-Wissowa R. E. s. Defixio), Frazer, o. c. I. 5.

¹⁸⁾ Frazer o. c. I. 233 sqq.

¹⁹⁾ o. c. I. 273—274.

²⁰⁾ „...c'était pour se débarrasser du fardeau des maux et des peines de l'année, qui venait de s'écouler.” (l. c.).

Kuhnert²¹⁾ zaś uważa omawiany zwyczaj za przejaw magicznego zabijania oddalonych lub niedosięglych istot za pomocą przebijania ich symbolu. Wyobraża więc sobie, że wbijając gwoźdź w ścianę świątyni, przebijano w ten sposób zło, którego się chciano pozbyć i niszczone je.

Jak widać z powyższych słów, różnica między tymi dwoma ujęciami nie jest zasadnicza. I w jednym i w drugim wypadku chodzi o magiczne usunięcie zła; różnica polega tylko na tym, czy się je niszczy bezpowrotnie, czy tylko unieruchamia.

Odpowiedź na pytanie, który z tych dwóch zwyczajów stanowił treść rzymskiego obrzędu, przekracza oczywiście cele niniejszej pracy. Analiza zwyczaju wbijania gwoździa miała jedynie sprawdzić, czy słuszne było nasze przekonanie, oparte na tekście Liwiusza, że rzymski obrzęd był w istocie swym aktem religijnym. Wydaje mi się, że przekonanie to zostało przez analizę potwierdzone niezależnie od tego, czy w rozumieniu omawianego zwyczaju pójdziemy za Frazerem, czy za Kuhnertem, bo jak to już było podkreślone, różnica między ich ujęciami nie jest zasadnicza. Istotny sens zwyczaju rzymskiego jest w każdym wypadku zrozumiały. Rozumiemy, dlaczego w czasie wielkich nieszczęść ogólnych dokonywano obrzędu wbijania gwoździa: oczywiście dlatego, aby się ich w ten sposób pozbyć, czy to przez ich unicestwienie, czy też przez zamknięcie w ścianie świątyni. Rozumiemy również, dlaczego prawo, przywiązane do świątyni kapitolinińskiej, nakazywało najwyższemu dostojnikowi państwa stale w dzień Id wrześniowych dokonywać obrzędu wbicia gwoździa; chciano w ten sposób skończyć ze wszystkim, co było złe w minionym okresie czasu, aby można było bez przeszkód i bez żadnych po nim złych śladów rozpocząć okres nowy²²⁾.

Zdaje się, że takie ujęcie sprawy sprowadza do jednego podłoża oba sposoby stosowania omawianego zwyczaju: i stałe, (coroczne, być może), wbijanie gwoździa i doraźne, wywołane nagłym

²¹⁾ l. c.

²²⁾ Por. odsyłacz 11 na str. 12-ej.

Podobny nastrój rozpoczynania nowego okresu życia po zmyciu złych śladów poprzedniego jest w Eklodze IV-ej Wergiliusza, szczególnie w w. 11—14: *Teque adeo, decus hoc aevi, te consule inibit, Pollio, et incipient magni procedere menses; te duce, siqua manent sceleris vestigia nostri, irrita perpetua solvent formidine terras.*

jakimś nieszczęściem, stosowanie tego zwyczaju. Podłożem tym jest magiczne usuwanie nieszczęścia i zła, zarówno tego, które istnieje w danym momencie, jak i tego, które groziło, lub może zagrażać. Jeżeli zaś chodzi o wzajemny stosunek tych dwóch sposobów do siebie, i o to, czy istniały one jednocześnie, czy też z początku obrzęd wbicia gwoździa dokonywany był stale a później tylko w razie grożącego niebezpieczeństwa — to te kwestie nie wiążą się bezpośrednio ze sprawą pochodzenia i istotnego znaczenia tego zwyczaju i raczej dopiero z niego wynikają; dlatego też tutaj je pomijam.

Sądzę, że istotny i zasadniczy sens omawianego tu zwyczaju został dostatecznie wyjaśniony. Ale czy Rzymianie sami zdawali sobie jasno sprawę z jego znaczenia? Jeżeli chodzi o Liwiusza, to jeszcze na początku tych rozważań zauważyliśmy pewne niekonsekwencje w ujęciu tej sprawy przez niego. Z tego trzeba chyba wyciągnąć wniosek, że w czasach Liwiusza dobrze już nie rozumiano tego zwyczaju. Zdawano sobie wprawdzie sprawę, że posiada on charakter jakiegoś obrzędu religijnego, który pojmowano nawet — nieściśle — jako ofiarę przebłagalną (*piaculum*)²³⁾; pomyłka ta wynikła oczywiście stąd, że nie wiedzano, iż obrzęd ten jest środkiem zaradczym na nieszczęścia, a takimi środkami były również ofiary przebłagalne; nie rozumiano przy tym, że obrzęd wbicia gwoździa przede wszystkim dlatego nie może być ofiarą przebłagalną, że wogóle nie jest ofiarą. Nie wszyscy jednak patrzyli na akt wbicia gwoździa jako na obrzęd religijny: niektórzy widzieli w nim jedynie środek mierzenia czasu, a na zapytanie, dlaczego ten kalendarz związany jest ze świątynią i z Minervą, odpowiadali: „bo Minerva jest patronką pamięci“. A Liwiusz w zwykły sobie sposób przytacza zdania jednych i drugich, może nie zdając sobie sprawy z niekonsekwencji, jaką popełnia a może nie mając w tym względzie wyrobionego zdania.

Tak więc z samego tekstu Liwiusza widać, że w jego czasach nie rozumiano już tego zwyczaju. Co do tego zaś, jak rozumieli go Rzymianie w tym czasie, gdy budowano i poświęcano świątynię kapitolijną i gdy po raz pierwszy wykonywano owo prawo, przybite do ściany świątyni, nie mamy żadnych bezpośrednich świadectw. Wypadki stosowania tego zwyczaju przez Rzymian, podane przez Liwiusza, świadczą co prawda o tym, że Rzymianie uważali akt

²³⁾ Liv. 8. 18. 12.

wbicia gwoźdźcia za skuteczny środek przeciwko nieszczęściom, ale nie mówią o tym, czy dokładnie rozumieli znaczenie tego aktu. Opierając się na wewnętrznym prawdopodobieństwie moglibyśmy oczywiście powiedzieć, że ludzie, którzy stworzyli jakiś zwyczaj, musieli go przynajmniej przez jakiś czas rozumieć. Ale sprawa ta nie jest tak prosta, gdyż twórcami świątyni kapitolńskiej byli przecież nie Rzymianie lecz Etruskowie.

Świątynia Jowisza, Junony i Minerwy na Kapitolu była, jak wiadomo, etruska — zarówno przez fakt, że zbudowali ją etruscy panowie Rzymu, jak i przez etruski charakter jej architektury, jak wreszcie przez to, że była świątynią tej właśnie trójcy bogów czczonych w takim połączeniu przez Etrusków. O tym, że zwyczaj wbijania gwoźdźcia, związany prawem z tą świątynią, był również etruski, świadczy wiadomość, podana przez Cyncjusza, a przytoczona przez Liwiusza²⁴), o takim samym obrzędzie w etruskiej świątyni Norecji w Volsinii. Sądzę, że oba te fakty: etruski charakter świątyni kapitolńskiej i wiadomość, którą dopiero co przytoczyłam, przemawiają bardzo silnie za tym, że i ten zwyczaj, o który nam chodzi, był również etruski²⁵).

Ale wiadomość podana przez Cyncjusza jest nie tylko ważna przez to, że potwierdza nasze przypuszczenie co do etruskiego charakteru obrzędu wbijania gwoźdźcia, daje nam ona coś więcej: wiąże bowiem ten obrzęd z boginią Norecją, o której wiemy, że jest etruskim bóstwem losu²⁶).

²⁴) 7. 3. 7.

²⁵) Przyjmuja to: Preller-Jordan, o. c. 258; Mueller-Deecke, o. c. I. 307; Wissowa, o. c. 430.

²⁶) Juvenalis, 10. 74: Idem populus, si Nortia Tusco favisset, si oppressa foret secura senectus principis, hac ipsa Seianum diceret Augustum; (scholiasta do tego miejsca tak wyjaśnia imię Nortia: Fortunam vult intellegi). Mart. Capella 1. 88.: Alii Sortem asserunt, Nemesimque nonnulli, Tychenque quam plures aut Nortiam. Te miejsca cytuje Mueller-Deecke (o. c. II. 52.), przyjmując, że Norecja jest bóstwem losu. Tego samego zdania jest Wissowa (o. c. 288), który wspomina również o odkryciu na gruncie dawnego Volsinii (Pozzarello p. Bolseną) świątyni, której bogini utożsamiona jest z Norecją i na podstawie znalezionych darów uznana za bóstwo spokrewnione z Fortuną.

Wissowa (o. c. 288) i Roscher (Lexicon s. Nortia) uważając Norecję za bóstwo losu, sądzą jednak, że wbijanie gwoźdźcia w jej świątyni miało charakter „kalendarzowy”; jest to stanowisko niezupełnie konsekwentne, a w każdym razie niezbyt jasne. Ten „kalendarzowy” charakter gwoźdźcia w świątyni Norecji wywołuje niezdecydowanie co do określenia charakteru

Należy podkreślić ten fakt, że wbijano gwoźdź właśnie w świątyni bóstwa losu. Jest to rzeczą zupełnie zrozumiałą: dawny obrzęd magiczny, zapomocą którego ludzie starali się oddziaływać na los swój lub innych ludzi, został w ten sposób połączony z kultem bogini, opiekującej się losem. Magiczną moc niszczenia czy ocalania życia oddano więc w ręce bóstwa; ono odtąd włada losem ludzkim²⁷⁾. Nic więc dziwnego, że bóstwa losu wyobrażano sobie często w starożytnej Italii z gwoździem w ręku: wynikało to z takiego właśnie do nich stosunku²⁸⁾.

To, co wiemy o Norcji, utwierdza nas chyba ostatecznie w przekonaniu, że obrzęd wbicia gwoździa w świątynię kapitolijnską miał w istocie swej charakter religijny; traktowanie tego obrzędu jako sposobu mierzenia czasu jest z pewnością zjawiskiem wtórnym. Zauważmy teraz fakt następujący: Etruskowie przekazując Rzymianom ten obrzęd, związali go nie z Norcją, ani żadnym innym bóstwem jej pokrewnym, lecz z Minerwą. Wymieniając zaś imię tej bogini, dochodzimy do punktu wyjścia naszych rozważań.

Minerwa jest boginią tajemniczą: tak mało, a właściwie prawie nic nie wiemy o jej własnym obliczu, o jej prawdziwej naturze. Gdy się nad tym zastanawiamy, nigdy nie możemy wyraźnie odróżnić jej od Ateny: tak bardzo ją Atena sobą przesłoniła. Czy jednak z pod tej zasłony widać jakieś rysy tej dawnej Minerwy, która jeszcze była tylko Minerwą?

Uczeni zastanawiając się nad istotą i pochodzeniem Minerwy, do różnych dochodzą wniosków. Jedni uważają ją za bóstwo italskie przejęte przez Etrusków²⁹⁾, inni raczej za etruskie³⁰⁾. Nie jest również na pewno stwierdzone, czy przybyła ona do Rzymu z Etru-

tej bogini u Muellera-Dreckiego (o. c. 1152—53); stwierdziwszy najpierw, że jest to bogini losu, autor przypuszcza następnie, że jest ona może jednak bóstwem czasu.

²⁷⁾ Zdaje się, że mamy tu przykład przemiany dawnego magicznego stosunku do świata na nowy, religijny.

²⁸⁾ np. Atropos na zwierciadle etruskim wyobrażona jest z gwoździem (Mueller-Wieseler D. A. K. I. Taf. 61, 307); Horacy wyobraża sobie bóstwa losu z gwoździem w ręku (carm. I. 35; 17, 3. 24. 5). Przykłady te podaje Kuhnert I. c.

²⁹⁾ Preller-Jordan, o. c. 289, sqq., Wissowa, o. c. 28 sqq., Mueller-Deecke, o. c. II. 47 sqq., Roscher, o. c. s. Minerva, Fowler, Religious experience of the Roman people, 231.

³⁰⁾ Zieliński, Religia rzeczypospolitej rzymskiej, I, 84.

rii³¹⁾, czy też przeniosło ją tam jakieś plemię italskie, które ją czciło³²⁾. Jej imię wydaje się raczej italskie; etymologicznie spokrewnione z memini, moneo, oznaczałoby boginię napominającą, dającą dobre rady³³⁾.

Jeżeli zaś chodzi o jej cechy charakterystyczne, to przeważnie uważają ją uczeni za boginię podobną pod wieloma względami do Ateny, ale mającą w silniejszym, niż Atena, stopniu charakter opiekuńcki sztuk, rzemiosł i wolnych zawodów³⁴⁾. To właśnie podobieństwo do Ateny doprowadziło Altheima do wygłoszenia zdania, o którym mówiłam na początku niniejszej pracy.

Sądzę jednak, jak to już zaznaczyłam, że ta wspólność cech Minerwy i Ateny nie jest chyba wystarczającym dowodem tego, że Minerwa, jako bogini, nie istniała; raczej właśnie to podobieństwo mogło w dużym stopniu ułatwić a nawet wywołać utożsamienie obu bogiń. Z drugiej jednak strony to samo podobieństwo zaciera nam prawie całkowicie sylwetkę bogini Minerwy; pragnęlibyśmy więc odnaleźć w niej takie cechy, których Atena z pewnością nie posiadała.

Wydaje mi się, że tu jest moment odpowiedni, aby przypomnieć sobie wszystko, co mówiliśmy o obrzędzie wbijania gwoździa, i jednocześnie uświadomić sobie fakt, że obrzęd ten związany był z Minerwą. To przecież wyraźnie przekazane jest w naszych źródłach, że chodziło w tym wypadku właśnie o Minerwę a nie o Jowisza, ani o Junonę. Minerwie poświęcono ów stary obrzęd, za pomocą którego ludzie starali się uwolnić od nieszczęść i chorób i niszczyć to, co im było nienawistne. Jej moc sprawiała to wszystko.

Sądzę, że teraz na podstawie tego, co było dotychczas powiedziane, można wyprowadzić wniosek, że ta Minerwa, która z Etrurii przybyła do Rzymu na Kapitol, posiadała wyraźny charakter bóstwa losu, od którego zależy życie i śmierć człowieka, jego szczęście i nieszczęście, zdrowie i choroba.

Tych cech nie odnajdziemy w Atenie, nie mówiąc już o obrzędzie publicznego wbijania gwoździa, który nigdy nie był związany z kultem tej bogini. Wypada więc przyjąć, że charakter bóstwa losu jest wyłączną własnością Minerwy; nie możemy oczywiście powie-

³¹⁾ Wissowa, o. c. 38 sqq., Roscher, 1. c.

³²⁾ Mueller-Deecke, 1. c.

³³⁾ Preller-Jordan, 1. c., Altheim, 1. c.

³⁴⁾ Preller-Jordan, o. c. 291; Zieliński, o. c. 84; Wissowa, o. c. 254.

dzieć na pewno, czy tak pojęta Minerwa była italską, czy etruską, jakkolwiek sama Minerwa mogła być italskiego pochodzenia i jakkolwiek jej imię wskazuje na to, że była ona może boginią dobrego natchnienia i dobrej rady, co nie jest sprzeczne z charakterem bóstwa opiekującego się losem ludzkim. W każdym razie sądzę, że charakter bóstwa losu jest śladem natury dawnej Minerwy, jeszcze nie Ateny, który pozostał przez jakiś czas po jej zidentyfikowaniu z tą boginią, ale wkrótce znikł w świadomości ludzkiej wskutek przewagi Minerwy-Ateny nad dawną Minerwą⁸⁵).

⁸⁵) Deecke (*Etruskische Forschungen*, przytoczone przez Roschera, *Lex. s. Nortia*), identyfikuje Minerwę z Norcją. Zdaje się, że językowo nie jest to dostatecznie uzasadnione.

Thulin w artykule „*Minerva auf Capitol und Fortuna in Praeneste*” (*Rh. Mus.* 60, 1905, 256), dowodzi na podstawie porównania wątroby placentyjskiej z odpowiednim tekstem M. Kapelli, że Minerwa była bóstwem losu. Wywody Thulina nie zyskały aprobaty ani Wissowy ani Altheima; być może, że sposób dowodzenia nie jest dostatecznie jasny i przekonywujący, ale wniosek jest w ogólnych zarysach zgodny z tym, do czego prowadzi analiza obrzędu wbijania gwoźdza w świątynię kapitolijną.

DZISIEJSZE HUMANIZMY, ZWŁASZCZA TEN TRZECI¹⁾

napisał

TADEUSZ SINKO

Za rok znikną z powierzchni Polski ostatnie klasy ośmioletniego gimnazjum klasycznego i humanistycznego. Pełne już, czteroletnie gimnazjum z łaciną, i rodzące się liceum klasyczne z łaciną i greką lub humanistyczne z samą łaciną obejmie część jego spadku. Może do uratowania resztek łaciny i rozszerzenia jej na wszystkie szkoły średnie ogólnokształcące przyczyniła się trochę obrona walorów humanistycznych²⁾ przez nas, filologów i naszych sympatyków spoza szkoły, kupiących się pod sztandarem Tadeusza Zielińskiego z napisem: *Świat antyczny a my*; może jednak nasze czynniki decydujące nie chciały zrywać z tradycjami europejskimi, t. j. grecko-rzymskimi, dopóki je nawet w zreformowanych po wojnie szkołach pielęgnują czy tylko tolerują inne państwa i narody, a nauczycielstwo szkół powszechnych, pod którego naciskiem rozbito ośmioletnią szkołę średnią dla osiągnięcia upragnionej jednolitości szkolnictwa, czuło się dumne z dopuszczenia jego kandydatów do owej europejskości. Jakkolwiek z tym było, od przyszłego roku zmienimy pańskie mieszkanie ośmioklasowe na czteroklasowe, a do uniwersytetów będziemy przygotowywać w mieszkaniach dwuklasowych. Łacina, a tym bardziej greka muszą przyciągnąć pasa, a my, ich żywicieli czy karmicieli, musimy się zastanowić, czy te zmniejszone porcje wystarczą jeszcze do podtrzymania przy życiu tego, co ma być owocem nauki łaciny i greki, wykształcenia humanistycznego.

Ba, ale ktokolwiek śledzi współczesne prądy umysłowe, wie, że humanizm, stanowiący poniekąd hasło dnia, ma znaczenie zupełnie inne, niż nasz humanizm, ściśle złączony z nauką humaniorów. Słyszy się dziś o pięciu humanizmach: o humanizmie filozoficznym, naukowym, socjalistycznym, nowym, katolickim, a dopiero gdzieś na końcu o „trzecim humanizmie“, głoszonem przez filologów niemieckich. W przekonaniu, że nam, humanistom kla-

¹⁾ Odczyt, wygłoszony na Walnym Zgromadzeniu P. T. F. w Krakowie dnia 31 maja 1936.

²⁾ Pod tym tytułem (*Walory humanistyczne*) ogłosiłem apologię szkolnej filologii w „Ateneum Polskim“, Lwów 1908.

sycznym, nie mogą być obojętne te wszystkie humanizmy, zwracające się już nie do szkół, ale do całej ludzkości, a humanizm klasyczny przeważnie ignorujące, chciałbym je po krótkce scharakteryzować, byśmy sobie uświadomili, z którym z tych rozleglejszych humanizmów możemy współpracować, który jest naszym sprzymierzeńcem, a który konkurentem.

Najdawniejszym z dzisiejszych humanizmów jest humanizm filozoficzny, wywodzący się od Anglika C. F. Schillera (*Humanism* 1903), który starał się uzasadnić pewne założenia amerykańskiego pragmatyzmu (J. Deweya i W. Jamesa) za pomocą Protagoraszowego zdania o człowieku-mierze (*homo-mensura*). Jeżeli więc pragmatyści głoszą, że prawdziwe jest to, co jest pożyteczne, co popiera utrzymanie i rozwój życia, to Schiller, nie zrywając z ich utylitaryzmem, dowodzi, że o tym, co jest prawdą, rozstrzyga nie jednostka, ale większość ludzi, uważających pewne przekonania za pożyteczne przez to, że czynią ich lepszymi moralnie i szczęśliwsi. W zdaniu Protagorasa: „wszystkich rzeczy miarą jest człowiek, istniejących, że są, nieistniejących, że ich nie ma“ (fr. 1), rozumie Schiller przez człowieka nie indywiduum, lecz gatunek: „człowiek jest miarą wszystkich rzeczy, jako człowiek“ i od tego miernika prawdy i szczęścia zaczyna swoją filozofię humanizmu. Anglicy nazywają ten humanizm amerykańskim, jako że w Ameryce jest najwięcej przedstawicieli pragmatyzmu, także z odcieniem Schillerowskim. Nasz filolog poza łącznością tej doktryny z Protagorasem może o niej nie wiedzieć.

„Człowiek wtedy tylko może być miarą wszystkich rzeczy, o ile zrealizuje w sobie istotne człowieczeństwo“, zastrzegł się twórca dzisiejszego humanizmu amerykańskiego, Irving Babbitt w książce o „Mistrzach nowoczesnego krytycyzmu francuskiego“ (*The Masters of Modern French Criticism* 1912), poprzedzonej szkicami w obronie humaniorów (*Essays in Defence of the Humanities*, 1908). Rozprawa wstępna ma tytuł: *What is humanism?* a do określenia humanizmu wraca Babbitt po 22 latach, umieszczając w dziele zbiorowym uczniów i wyznawców (*Humanism and America* 1930) artykuł: *Humanism, an Essay at definition*. Przewodnie myśli tych i kilku innych prac Babbitta (*The New Laokoon* 1910; *Rousseau and Romanticism* 1919; *Democracy and Leadership* 1924; *On Being Creative* 1932) wyłożył i krytyką ze strony przeciwników Babbitta uzupełnił czujny obserwator współczesnych prądów umysłowych, kulturalnych i wychowaw-

czych, dr Bogdan Suchodolski (*Studia nad humanizmem współczesnym: Irving Babbitt*, Warszawa 1936. Biblioteka Marcholta Nr. 2), za którym przytaczamy podstawowe myśli humanizmu babbittowskiego:

Humanizm należy odróżnić od humanitaryzmu, uchodzącego za spadkobiercę łacińskiej *humanitas*, jako sumy wszystkiego, co starożytni uważali za wartościowe²⁾. Humanitarysta kocha całą ludzkość, wierzy w jej przyszły postęp, któremu pragnie służyć, ceni wiedzę i entuzjazmuje się uczuciem sympatii; humanista natomiast zainteresowany jest bardziej doskonaleniem jednostkowym, niż postępem całej ludzkości, sympatię swą do ludzi miarkuje sądem selektywnym, a wszelki entuzjazm (również i entuzjastyczny kult nauki) umiarem dyscypliny. Jako wyznawca umiaru, stanowiącego podstawę harmonii (jest ona najwyższym ideałem humanisty), spogląda humanista z miłością na Grecję, która sformułowała jasno prawo umiaru („niczego nadmiernie“) i kazała Nemezis strzec jego pogwałceń, a przeciwstawia się naturalizmowi typu naukowo-utylitarnego, który od Bakona doprowadził do dzisiejszej mechanizacji i racjonalizacji życia, i typu irracjonalno sentymentalnego, który od Russa poprzez romantyzm głosił prawo natury, włączając w nią człowieka. Oba te kierunki naturalistyczne mają źródło w zwyrodniałym humanizmie klasycznym, w jego racjonalizmie, oba mieszczą się w formule humanitaryzmu. Ani uczeni ani sentymentalisci nie chcą być pełnymi, harmonijnymi ludźmi, interesują się nowością i oryginalnością, gdy zasadniczym celem człowieka jest, według humanizmu babbittowskiego, nie szukanie oryginalności, lecz budowanie w sobie człowieczeństwa przez opanowanie trzech najniebezpieczniejszych żądz: wiedzy, uczucia, panowania (*libido sciendi, sentiendi, dominandi*), i przez naśladowanie wzorów — ideałów w wewnętrznej pracy nad sobą samym. Ta praca zaczyna się od stwarzania przyzwyczajeń, od ćwiczeń nawyków, a postępuje w medytacji, w kontemplacji, w wychowaniu postawy odbiorczej wobec kultury. Wschodnia i grecka idea wczasów (*otia*) nie jest lenistwem i pasożytnictwem, jak twierdzą utylitaryści, ani okresem nieodpowiedzialnych marzeń, jak chcą sentymentalisci, ale ideą kształcenia siebie. A kształcenie się, to orga-

²⁾ Rozwój pojęcia *humanitas* przedstawiłem w popularnej książeczce, która ma się ukazać w „Bibliotece gimnazjalnej“ Państwowego Wydawnictwa Książek Szkolnych p. 1.: „*Od filantropii do humanizmu i humanitaryzmu*“.

nizacja życia wewnętrznego na podstawie samoprzewycięzania się wewnętrznego, stawiania sobie samemu ograniczeń, zdobywanie własnego kształtu, własnego stylu życia. Różnorodność życia nie ma być ani wyłącznie poznawana ani nie ma być materiałem doświadczeń uczuciowych, ale ma być opanowana w sferze moralnej przez selekcję, ocenianie, uznawanie pierwiastków wartościowych, odrzucanie bezwartościowych. Proces życia ma swe nowości, które nie mogą być gwałtem włączane w dawne formy, ale muszą być pojmowane według trwałych praw rzeczywistości humanistycznej, jak prawo umiaru...

Cytowani przez dra Suchodolskiego przeciwnicy Babbitta pochodzą spośród społeczników (zabierających głos w książce zbiorowej pod redakcją C. H. Grattan'a *The critique of humanism* 1930), moralistów (jak L. Hyde, *The prospects of humanism* 1931) i katolików (L. I. A. Mercier *The challenge of humanism* 1933). Pierwsi wytykają temu humanizmowi indywidualistyczny konserwatyzm (pedagogiczny i moralny) i ustabilizowanie rzeczywistości, adaptowanie do niej człowieka i usuwanie się od wartościowych walk reformistycznych w zacisze indywidualnych wysiłków duchowych. Zdaniem ich normy humanistyczne, zaczerpnięte z mądrości Wschodu (Budda, Konfucjusz) i z filozofii greckiej (Sokrates, Platon, Arystoteles) są sztywnymi zasadami i wzorami, które, niby to wyzwalając człowieka z niewoli masyżyzmu, oddają w niewolę duchowej rutynie, zmartwiałej scholastyce. Moralisci zwracają uwagę, że humanistyczna etyka Babbitta składa się z samych zakazów, a obok cnót powściągu nie ma prawie miejsca dla takich cnót, jak miłosierdzie lub bohaterstwo. Humanisci nie doceniają pełni życia, jego wysiłków i klęsk, poszukiwań i załamań, a cenią tylko osiągnięcia ostateczne, mądrość zdobytą. A przecież najważniejszą sprawą jest żywotna siła wartości, ich dynamizm, a nie jej statyczne bytowanie. Wreszcie katolicy uznają wprowadzić w humanizm babbittowski mimowolnego może sojusznika religii, a jego „wolę wyższą“ utożsamiają z głosem Bożym w człowieku, ale wytykają mu przesadny intelektualizm, tłumienie popędów zamiast ich sublimowania, wreszcie egoizm, który przecież ginie dopiero w atmosferze religijnych poświęceń, a te są obce Babbittowi.

Mimo tych i wielu innych zarzutów humanizm babbittowski ma w Ameryce, a po części i w Anglii wielu zwolenników, co się może tłumaczyć zgodnością jego ideału powściągliwości z podsta-

wową cechą gentlemana. A że gentleman angielski jest częściej uczonym niż amerykański, w Anglii pojawiła się próba pojednania humanizmu z nauką.

I ten humanizm wynikał z reakcji przeciw zracjonalizowaniu kultury przez nauki ścisłe i zmechanizowaniu życia ludzkiego przez postęp techniczny i maszynizm. Już Bertrand Russell, przedstawiając w „Ikarze” przyszłość wiedzy, dochodzi do przekonania, że dziś wzmacnia ona tylko potęgę rządzących na szkodę rządzonych. Bo „wiedza (powiada) nie jest dziś namiastką cnoty, a do dobrego życia potrzebne jest na równi z głową — serce”. Obronę praw serca przeciw głowie, ludzkiej natury przeciw wiedzy, powierza naukowemu humanizmowi Juliusz Huxley w szkicach wydanych w r. 1932 p. t.: *What dare I think*, po polsku w „Bibliotece Naukowej” J. Przeworskiego p. t.: „Co śmiem myśleć”. Według Huxleya nauka daje człowiekowi obraz świata zjawisk i wyposaża go w środki opanowania otoczenia. Cel jej jest intelektualny, metoda statystyczna, porównawcza lub pomiarowa. Odrzucając ze swej podstawy emocje i wartości, nauka traktuje społeczeństwo ludzkie, jak społeczność pszczoł czy mrówek, w której tradycja i wychowanie nie grają żadnej roli. Tymczasem społeczeństwo ludzkie opiera się na zupełnie innych podstawach. Człowiek jest jedynym społecznym organizmem, którego osobniki mogą naraz — specjalizować się i rozwijać ogólnie, oraz kształcić nadmiernie jedną zdolność, nie wykazując zaniku innych. A że podstawę ludzkiego społeczeństwa tworzy wzajemne porozumiewanie się i wspólna tradycja, należy unikać wszelkiej maszynowej czy mrówczej specjalizacji, która niewątpliwie przeszkadza porozumiewaniu się ze specjalistami innych kategorii i niszczy jedność tradycji społecznej.

Z tego akcentowania wspólnej tradycji, jako podstawy ludzkiego postępu łatwo by było dojść do obrony humanizmu klasycznego. dającego spadkobiercom kultury grecko-rzymskiej wspólny skarb pojęć intelektualnych, estetycznych, moralnych i t. d. i niejako wspólny, przynajmniej w tym zakresie, język. Huxley zwraca uwagę tylko na jeden punkt tej tradycji, gdy za pożyteczny pomost między nauką a humanistyczną stroną programu szkół poleca — historię nauk, przez którą dekalog przykazań nauki otrzymuje oświecenie z głębi ducha ludzkiego, dążącego nieustannie do poznania prawdy i opanowania świata. Kto zna polskie „Wytyczne dla autorów szkół ogólnokształcących”, mianowicie

dla liceum, łatwo zauważyć, że wprowadzenie języka łacińskiego, jako przedmiotu nadobowiązkowego w liceum matematyczno-przyrodniczym dla zapobieżenia jedności wykształcenia; polecenie umieszczenia w czytance łacińskiej dla II klasy tego liceum urywków z pism, dotyczących zagadnień z zakresu nauk ścisłych (np. z Witruwiusza, Seneki, Pliniusza), a w czytance polskiej przekładów podobnych urywków; wreszcie uwzględnianie przy nauce fizyki i chemii postaci najwybitniejszych badaczy i odkrywców (np. Demokryta, Arystotelesa, Ptolemeusza) — że wszystko to idzie po linii, wskazanej przez Huxleya.

On sam jednak tradycją klasyczną bliżej się nie zajmuje. Wy-suwa natomiast postulat uwzględniania uczucia, jako pobudki do działania, i wartości, jako części rzeczywistości równie istotnych, jak pierwiastki chemiczne czy pokłady geologiczne, traktowane przez naukę. Wszystko bowiem, co możemy sobie uświadomić, jest doznaniem, wzajemnym oddziaływaniem naszego ducha i zjawisk zewnętrznych. A ten stosunek między duchem i materią, tworzący doznania i wartości, nazywa się życiem ludzkim. Życie pełnią życia, to znaczy stwarzać nowe doznania wartości w każdej dziedzinie, od charakteru do czystego intelektu, od religii do sztuki. Sztukę takiego pełnego życia nazywa Huxley *humanizmem naukowym*. Znosi on, jego zdaniem, istniejący konflikt między nauką i naturą ludzką i tak reguluje otoczenie człowieka, aby różne wartości w nim zawarte były zrównoważone i nie stały względem siebie w rażącej sprzeczności: „Humanizm naukowy twierdzi, że normami dla naszych celów powinny być wartości ludzkie, które jednak tylko wtedy będą mogły spełnić swoje zadanie, jeżeli będą częścią obrazu, stworzonego przez naukę. Humanizm bowiem uważa, że jakkolwiek pobudkami w życiu są ludzkie pragnienia i aspiracje, to jednak każdy najdalszy lub najogólniejszy cel ludzkości może być urzeczywistniony tylko za pomocą cierpliwych i beznamiętnych metod, systematycznego programu i eksperymentalnego badania, właściwych nauce“.

Zracjonalizowanie życia przez naukę i zorganizowanie ludzi w społeczność mrówek, a raczej termitów, obsługujących maszyny, przeprowadzono, jak wiadomo w Związku socjalistycznych republik robotniczych, w tak zwanej u nas bolszewii. Zamiast sprawozdania z jakiejś podróży po Rosji sowieckiej, posłuchajmy rozmowy entuzjastki szkolnictwa sowieckiego z przedstawicielem etyki chrześcijańskiej, religiologiem jeszcze z czasów carskich, roz-

mowy, umieszczonej w powieści *Idy Badowskiej Dzwony w Leningradzie* (Warszawa 1936, str. 62—65). Entuzjastka marzy o budowaniu nowego życia, „w którym stosunki pomiędzy ludźmi będą regulowane nie jakimiś tam prawami, ale po prostu zdolnością człowieka do panowania nad rzeczami, stworzonymi przez niego samego; gdzie nie będzie czasu na zajmowanie się subtelnościami uczucia, a kwestie osobiste będą uproszczone“. Budowniczo wie takiego życia wyjdą ze szkół bolszewickich... „Szkoly — przerywa twardo profesor — to jest największa moja bolączka, te szkoly nasze, którymi się tak chwalimy na cały świat. Nie dla żywej myśli ludzkiej to szkoly, ale dla maszyn, gdzie rozum i uczucie zadawane są w gotowych formułkach... Instrukcje, nadawane przez megafon; lampki zapalające się, gdy student chce się o coś zapytać; tabele statystyczne, włączane do głów najmniejszym dzieciom; wycinanki z gazet o karach śmierci, naklejone w zeszytach niższych szkół. Człowieka chcemy wychować, a tworzymy maszynę, za którą zawsze stać musi jakiś anonim, kierujący nią, odpowiedzialny za nią. To ciągle przygotowywanie człowieka do użyteczności tworzy z niego centaury jakiegoś, tak zrosniętego ze swoim konikiem-celowością, że gdyby mu go odebrać, sam nie miałby żadnej wartości. A małe dzieci, jak bardzo cierpią przy takim systemie! Zamiast pozwolić im się wyżyć w dziedzinie fantazji, w bajce, co jest zdrowe i racjonalne w okresie, kiedy tak zwana rzeczywistość jest im obca, zamiast tego urządzamy wśród dzieci ankiety, czy kara śmierci za sabotaż jest sprawiedliwa; każemy im rozwiązywać zagadnienia, które nawet dla dorosłego są jeszcze nierozwiązalne...“

Tak przedstawiały się szkoly bolszewickie po wypędzeniu z nich wszelkiego historyzmu i humanizmu, a więc w latach, których ponury obraz roztoczył prof. Witold Klinger w odczycie na I Zjeździe filologów słowiańskich w Poznaniu, a których dalsze przemiany przedstawia znany emigracyjny kronikarz szkolnictwa bolszewickiego, prof. Hessen. Ta fabrykacja automatów ludzkich, obsługujących traktory i inne maszyny, nie wydała jednak pożądanych rezultatów (podobno komisarz wojny skarżył się na brak inicjatywy i samodzielności u kandydatów na oficerów i żądał reformy szkolnictwa), skoro w maju 1935 r. „bez żadnej introdukcji, bez żadnego przygotowania, rozpoczyna się seria wystąpień Z. S. R. R. ze Stalinem na czele na temat — człowieka i to nie jako ma-

szyny lub dodatku do niej, lecz jako czynnika, bez którego bóstwo traktorowe nie może być ani zbudowane ani kierowane."

Zdanie to wyjęliśmy z anonimowej broszury p. t.: *Z. S. S. R. — rzeczywistość* (Warszawa 1936, wydawnictwo kwartalnika „Wschód”), której autorem jest świetny znawca Rosji carskiej i bolszewickiej. Po takich hasłach jak: „licom k koniu“, „licom k korowie“ przyszła kolej na: „licom k człowieku“, „twarzą do człowieka“, czyli, jak u nas brzmi echo tego hasła bolszewickiego: „frontem do szarego człowieka“, do tego bezpartyjnego obsługiwa-
cza maszyn, który ma być zrównoważony z partyjnikami, nie tylko w rozdziale produktów potrzebnych mu do „radosnego życia“, ale i w wykształceniu, uwzględniającym potrzeby serca ludzkiego, a więc nie czysto technicznym, jak dotąd, ale i poniekąd humanistycznym.

O tym humanizmie socjalistycznym dowiedzieli się Francuzi na „Międzynarodowym kongresie obrony kultury“, odbytym w Paryżu 21 czerwca 1935, przy udziale sowieckich „mitrofanów literackich“ i komunizujących literatów francuskich w rodzaju A. Gide'a. Ci powitali humanizm socjalistyczny jako sprzymierzeńca ich nowego humanizmu w walce z rzekomo antykulturalnym chrześcijaństwem, wrogiem wobec aspiracji dzisiejszego człowieka, rozdzierającym go między dwie sprzeczne sfery: ziemię i niebo. Nowy humanizm francuski, nawiązujący do filozofii pozytywnej Augusta Comte'a z połowy w. XIX i do jego religii ludzkości, głosi od kilku lat pokonanie dzisiejszego kryzysu kulturalnego przez udoskonalenie nie tylko warunków bytu proletariatu, ale i człowieka. Sens bowiem kultury i cywilizacji tkwi w tym, co jest najistotniejsze w człowieku, co zmierza do rozwinięcia wszelkich dobrych właściwości jego natury po linii jego wewnętrznych i zewnętrznych uzdolnień, aż do pełności życia zakreślonego rodzajowi ludzkiemu. Potrzebę klasycznych humaniorów akcentują tylko ci przedstawiciele tego humanizmu, którzy spodziewają się po nim odrodzenia tak zwanego *l'esprit européen*, cywilizacji europejskiej w najbardziej ludzkim znaczeniu.

Zarzucanie Kościołowi katolickiemu stanowiska wrogiego kulturze i postępowi poruszyło pióra katolickie i doprowadziło do sformułowania humanizmu katolickiego. U nas w tej sprawie zabierał głos X. J. Urban w artykule p. t.: „W poszukiwaniu człowieka“ (Przegl. Powsz. luty 1934) i w drugim p. t.: „Katolicyzm a kultura“ (Przegl. Powsz. styczeń 1935). W dodatku do

„Głosu Narodu“ (Tydzień kulturalno-literacki z 5 kwietnia 1936) streszczono artykuł dominikanina Sertillanges'a o „Humanizmie i katolicyzmie“, w którym tamtemu humanizmowi naturalistycznemu, przeciwstawiono humanizm chrześcijański tej treści: Humanizm chrześcijański pokrywa się z nauką Kościoła katolickiego o przeznaczeniu człowieka. Źródłem jego jest twórcza myśl Boga, środkiem realizacji najgłębszego człowieczeństwa współpraca z Bogiem, ideałem osoba Chrystusa, Syna Bożego i Syna człowieka. Jako Bóg-człowiek przejął on w siebie całą naturę ludzką z tym wszystkim, co ją określa we wszystkich możliwych i prawych tendencjach, w całej przyszłości pożądaney, dopuszczoney czy dozwoloney. Jak Kościół, będący mistycznym Chrystusem, nie znajduje niczego w człowieku, czego by nie chciał Bogiem przepoić, by udoskonalic człowieka, tak człowiek nie może pominąć w żadnej chwili, na żadnym zakręcie swego życia, bosko-ludzkiego Kościoła, który go piastuje, odżywia i wzbogaca do granicy takiej możliwości, o jakiej się czysto naturalistycznemu humanizmowi nie śniło.

O aktualności tych problemów w dzisiejszym katolicyzmie świadczą coraz to nowe publikacje. Jezuita F. Charmot wydał właśnie książkę na temat psychologii indywidualnej i socjalnej p. t.: *L'humanisme et l'humain* (Paris 1936, Ed. Spès), a karmelici francuscy poświęcili paździenikowy tom swych *Études Carmélitaines* (1935) sprawom, wyrażonym w jego tytule „Kultura — humanizm — mistyka“. Z tego tomu, zreferowanego sumiennie przez siostrę Teresę, franciszkankę, w warszawskim kwartalniku, poświęconym zagadnieniom kultury współczesnej, *Verbunt* (z 15 marca 1936), interesuje nas przede wszystkim artykuł J. Maritain'a p. t.: „Humanizm i kultura“, składający się z dwóch części: „Tragedia humanizmu“ i „Nowy humanizm“. Nie wchodząc w jego założenia o łasce i wolności, zatrzymujemy się dopiero przy narodzinach humanizmu antropocentrycznego w kulturze Odrodzenia i Reformacji. Według tego humanizmu antropocentrycznego człowiek, jako istota naturalna, jest centrum ludzkości i wszystkiego. Przeciwstawia się on humanizmowi teocentrycznemu, który uznaje, że Bóg jest centrum człowieka grzesznego i odkupionego, rozstrzygającego swój los własną wolą przy pomocy łaski. Humanizm antropocentryczny przeszedł kilka faz, oddalając się coraz bardziej od Boga. W fazie ostatniej człowiek podporządkowuje się koniecznościom technicznym i energiom materialnym.

Bóg umiera, a człowiek zmateralizowany rozumie, że może być człowiekiem lub nadczłowiekiem tylko o tyle, o ile Bóg nie jest Bogiem. Ostatnią konsekwencją humanizmu antropocentrycznego jest rosyjski ateizm, przy którym warunki życia ludzkiego stają się coraz bardziej nieludzkie. Komunizm rosyjski odrzuca Boga nie w imię osobowości, jak to czynił racjonalizm klasyczny, ale odrzuca go wraz z tą osobowością w imię zbiorowości społecznej, człowieka zbiorowego.

W humanizmie chrześcijańskim osobowość nie będzie zniweczona wobec Boga ani zrehabilitowana przeciw Niemu lub bez Niego, lecz w Nim. Przez krzyż, przez cierpienie odkupujące, przez świadomość ewangeliczną nędzy człowieka dokona się zrealizowanie tego humanizmu teocentrycznego, w którym świat nie będzie, jak w średniowieczu, tronem na ziemi dla majestatu Boga, ale raczej dążenie do Boga będzie przygotowywaniem dla człowieka warunków ziemskich życia, w które najwyższa miłość może zstąpić, aby czynić w człowieku i z nim dzieło bosko-ludzkie. Mistrzem tego nowego humanizmu będzie św. Tomasz z Akwinu, którego doktryna stosunku łaski i wolności człowieka ma moc dokonania głębokiej przemiany samego rodzaju religijności współczesnej. Koncepcję człowieka w humanizmie tego typu charakteryzować będzie ewangeliczna świadomość nędzy, słabości i grzechu człowieka i uszanowanie ewangeliczne natury i rozumu.

Ani Maritain ani inni apostołowie nowego humanizmu chrześcijańskiego nie są łaskawi dla humanizmu renesansowego. Etienne Borne w artykule „Humanizm i mistyka“, otwierającym wymieniony zeszyt „Études carmélitaines“ zarzuca mu, że sfalszował pojęcie człowieka, które miała starożytność. Grecy bowiem, którzy pierwsi sformułowali ideał ludzkiej natury rozumnej i ludzkiej cnoty, nie uważali człowieka za istotę całkiem samostarczalną i niezależną, ale przeciwnie czynili go zależnym od świata wartości bożych i celów absolutnych; słusznie więc humaniści ukazywali wzór człowieka w kulturze klasycznej, skoro umieścili niezależnego człowieka w centrum zainteresowań ludzkich. Ten humanizm klasyczny, zamykający człowieka w nim samym, rościł sobie pretensje do zatrzymania historii, której wybór ustalił w jednej epoce. Nowszy humanizm liberalny (w guście Waltera Patera) nie nie wybiera, niczego nie wyklucza, szuka tylko różnorodności wrażeń, które mają dać pełnię życia ludzkiego: „Istotą humanizmu — pisał Walter Pater — jest przekonanie, że to, co

raz interesowało ludzi żywych, nie może zupełnie przestać żyć". W obu tych odmianach humanizmu antropocentrycznego widzi Borne „nieludzkość“ (w znaczeniu sprzeczności z naturą ludzką), twierdząc, że humanizm klasyczny, ukazując nam człowieka poddanego dyscyplinie wieku klasycznego, popada w ascetykę — bez mistyki; humanizm liberalny, ubóstwiając wszelkie doświadczenie ludzkie i głosząc chwałę człowieka przyjmującego wszystko, tonie w mistyce naturalistycznej. Sprzeczności tych unika humanizm chrześcijański, głosząc ideał człowieka całkowitego, który jest jednocześnie opanowany i wewnętrznie uległy. Szukając prawdy, nie może ten humanizm być antropocentryczny, ale jest teocentryczny, o czym już wspomnieliśmy przy Maritainie.

Zarzuty, podniesione przez apostołów nowego humanizmu chrześcijańskiego przeciw humanizmowi klasycznemu, wypływają z pojmowania go jako doktryny etycznej i religijnej, idącej śladami fałszywie pojętego pogaństwa greckiego. Jeżeli jednak uznamy w nim a potiori prąd kulturalny o tendencjach intelektualistycznych i estetycznych; jeżeli przypomnimy pogodzenie tych tendencji z metafizyką i etyką chrześcijańską u pisarzy chrześcijańskich i ojców Kościoła od Klemensa Aleksandryjskiego do wielkich Kapadocyjczyków i od Minucjusza Feliksa do św. Augustyna, a tak samo u wielu humanistów klasycznych obserwacji katolickiej z kilku papieżami na czele: to wybaczymy mu pewien antropocentryzm, podporządkowany zresztą teocentryzmowi, i zgodzimy się na to, że można być dobrym katolikiem i dobrym humanistą klasycznym.

Tak było za renesansu włoskiego, datowanego od XII i XIII w. — głosi emigrancki filozof rosyjski, Mikołaj Bierdiajew w *Nowym średniowieczu* (przekł. polski M. Reutta, Warszawa 1936, Rój). W początkach swych bowiem humanizm był w bliskiej łączności z chrystianizmem i czerpał z dwóch źródeł: starożytności i chrześcijaństwa. Twórczość jego, świetność osiągniętych wyników zależały od jego bliskości z chrześcijaństwem. Z chwilą, gdy zerwał z głębią duchową (średniowiecza) i przeszedł na powierzchnię, zaczął się okres jego degeneracji, znaczony oddalaniem się od Boga — w racjonalizmie XVIII w., w Rewolucji francuskiej, i jej następstwach: pozytywizmie i socjalizmie wraz z kolektywizmem. Humanizm był autoafirmacją człowieka i natury, której człowiek był częścią. Naukowe zgłębienie sił natury doprowadziło do „potwornych“ wynalazków technicznych XIX w.

i utrwaliło panowanie maszyny nad życiem ludzkim; indywidualizm, doszedłszy do absurdu w egoistycznym liberalizmie ekonomicznym, został złuzowany przez socjalizm i kolektywizm. W tych — miejsce człowieka zajęła klasa. Cywilizacyjne skutki socjalizmu wykazują, że jest on końcem Renesansu, a zarazem nawrotem do średniowiecza, ale już w oparciu o podstawę nie religijną, lecz antyreligijną. Żyjemy po wojnie w czasach barbarzyństwa, przypominającego czasy upadku państwa rzymskiego, po którym nastąpiła — noc średniowieczna. Bierdiajew wita ją z radością, jako mistyczną karmicielkę wzlotów do Boga, wzlotów, które doprowadzą do nowego odrodzenia człowieka na podstawie chrześcijańskiej. To właściwie będzie nowe średniowiecze. Czy antyk zostanie w nim źródłem kultury — Bierdiajew o tem milczy, ale ponieważ kiedy indziej mówi, że grecko-rzymska kultura jest „wiecznym źródłem wszelkiej kultury w ogóle“, należy sądzić, że jego odnowione chrześcijaństwo średniowieczne będzie chrześcijaństwem historycznym, a więc implikującym kulturę grecko-rzymską.

Wymienione odmiany humanizmu współczesnego mają tak szeroki zakres, że humanizm klasyczny, jako cel szkolnej filologii klasycznej (w tym znaczeniu mówił prof. Ganszyniec na Walnym Zgromadzeniu lw. Koła P. T. F. w styczniu 1934 o „Humanizmie i filologii), prawie ginie w ich blasku czy cieniu. Nieledwo zignorowany przez tamte humanizmy, i sam je ignoruje. Wyparty z wielu pozycji szkolnych, nie okopuje się dla wyłącznej obrony resztek dawnej świetności, ale wchodzi w siebie, podaje ew. rewizji swe cele i środki ich realizacji, i w przeciwstawieniu do humanizmu renesansowego i humanizmu wtórnego, zwanego nowohumanizmem lub neohellenizmem, przybiera tytuł „trzeciego humanizmu“.

Z nazwą tą (wprowadzoną przez Ottona Immischa) spotykamy się po raz pierwszy w związku z referatami, wygłoszonymi w Berlinie w kwietniu 1925 na naradzie, urządzonej przez berliński Centralny Instytut Wychowania „w celu pogłębienia świadomości odrębności (Eigenart) i specjalnych zadań gimnazjum i środków do przeprowadzenia idei humanistycznej w całym zakresie gimnazjum“. Referaty te wydał z polecenia wspomnianego Instytutu Otto Morgenstern p. t.: *Gymnasium* (Lipsk 1926, Quelle-Mayer), a ich idee rozprowadził A. Rehm w monachijskiej mowie rektorskiej *Neuhumanismus einst und jetzt* (München 1931), R. Meister *Humanismus und Kanon-*

problem (Wien und Leipzig 1931), A. Mauersberger, *Hellas und Rom als Grundlage deutscher Jugendbildung im humanistischen Gymnasium der Gegenwart* (Lipsk—Berlin 1932, Teubner), E. Drerup, *Der Humanismus* (Paderborn 1934, Schöningh), by pominąć szczegółowsze artykuły w Neue Jahrbücher f. Wissenschaft und Jugendbildung i w Das humanistische Gymnasium z ostatniego dziesięciolecia.

Dlaczego nasz „Kwartalnik Klasyczny“, ogłaszając w tych latach liczne apologie studiów klasycznych, ten ruch całkowicie przemilczał, nie umiem sobie wytłumaczyć. Jedyne znany mi artykuł w tym przedmiocie, dra Zmigrydera-Konopki „Humanizm jako czynnik wychowania moralnego“ ukazał się w miesięczniku „Wiedza i życie“ z r. 1934 nr 12.

Berlińskim obradom z r. 1925 przewodniczył następca Wilamowitza na katedrze greckiej, Werner Jäger, uważany słusznie, zwłaszcza od ogłoszenia „Paideia, die Formung des griechischen Menschen (I t. Berlin 1934), za pierwszego z filologów w Niemczech. Poglądy swoje na nową rolę humanizmu naszkicował on był już we wstępie do drugiego wydania zbiorowej pracy „Vom Altertum zur Gegenwart“ pisząc o „*Humanismus als Tradition und Erlebnis*“. Jego berliński referat ma tytuł: *Antike und Humanismus* i zawiera taką treść: Kultura jest autonomią ducha, bezinteresowną wiedzą i sprawnością (jeśli tak można przetłumaczyć: zweckfreies Wissen und Können). Być humanistą znaczy afirmować samowartość duchowej istności wewnętrznej formy ludzkiej... Zasadniczy dla całego duchowego rozwoju Zachodu związek między ideą wykształcenia humanistycznego a greckością nie da się objaśnić ani czysto historycznie ani ponadhistorycznie. Historyzm widział główny owoc humanizmu w poznaniu historycznych związków dzisiejszości z antykiem; ponadhistorycznie pojmowano humanizm jako pewną ogólną postawę duchową, którą można zdobyć na rozmaitym materiale kształcącym. Obu jednostronności unika się, przyjmując, że specjalne działanie kształcące związane jest ze specjalnym przedmiotem, a jest nim wychowawczy spadek (Bildungsgut) antyku. Objasnia się to osobliwym stanowiskiem greckości w obrębie historii kultury ludzkości, zwłaszcza na Zachodzie. Grecy bowiem stali się wychowawcami ludzkości, twórcami wykształcenia, pojmowanego jako kształcenie człowieczeństwa. Oni pierwsi uznali za cel wychowania ukształtowanie całego człowieka na doskonałość cielesno-duchową, oni pierwsi ukazali ideał w obrazie doskonałego człowieka. Jedność

wszelkich duchowych objawów narodu nazwali kulturą (paideia) i żądali uczestnictwa w niej wszystkich wolnych obywateli. Rozwój historyczny Europy sprawił, że forma wykształcenia wszystkich narodów Zachodu, które wystąpiły na widownię po Grekach, przedstawia się jako synteza greckiej myśli wychowawczej z duchem tych narodów. W ten sposób humanizm stał się stałą formą i zasadą konstrukcyjną europejskiej historii wychowania. Pierwszym narodem, w którego rozwoju duchowym dokonała się taka synteza, byli Rzymianie i w tym, choć nie tylko w tym, leży kształtujące działanie zajmowania się rzymskością i jej tworcami.

Tę myśl rozwinął kiloński (już usunięty) profesor Edward Fränkel w referacie: *Die Stelle des Römertums in der humanistischen Bildung*. Zajęcie się Rzymianami otrzymuje wartość kształcącą przez cofanie się od dzieł do odrębności rzymskiego narodu i sił w nim działających. Za dziełami Rzymu musimy szukać wiekowego losu populi Romani Quiritium, poznając z niego, że zbyt swobodny rozwój osobistości może stać się przeszkodą do przemiany narodu w państwo. Dzieła od czasów Scypionów do Tacyty dostarczą materiału do takiego studium, a wielkie osobistości, jak Appius Claudius, Scypionowie, Katon i ich koła pokażą nam po raz pierwszy ludzi i towarzystwo, dążące do wykształcenia w sensie nowoczesnym przez przyswojenie sobie greckiej kultury. To przeniknięcie rzymskich pierwiastków narodowych przez kulturę grecką jest aktem pierwszego w dziejach Europy humanizmu. Rzymianie byli pierwszymi humanistami.

Zastosowanie tych idei przewodnich do nauki gimnazjalnej znajdujemy w referacie Ryszarda Meistersa z Wiednia p. t.: *Die humanistische Bildungsidee*. W rozwoju nowohumanizmu ostatnią fazę stanowiła walka między historyzmem a klasycyzmem. Klasycyzm, pojmowany jako wieczna norma dla wszystkich czasów, nie wystarczał skomplikowanym wymaganiom współczesności, a historyzm z wykazywania historycznych związków między starożytnością i nowoczesnością wynosił tylko wyrobienie zmysłu historycznego, także nie wystarczającego w kształtowaniu współczesnej kultury. Dawała się więc odczuwać potrzeba jakiejś idei ogólnoludzkiej, prowadzącej znowu w sam środek kształtowania człowieka. Prof. von Arnim (*Über den Bildungswert des griech. Unterrichtes*, 1906) rozszerzył historyczne traktowanie greckości w przyjmowanie jej jako paradygmatu, przykładu i kazał humanizm pojmować jako filozofię kultury, która przez

ciągle porównywanie naszego rozwoju z antykiem pokazuje budowę świata duchowego, wyrażoną przez twory kultury, uczy pojmować człowieka jako istotę kulturalną i uzdalnia go do własnej współpracy nad kulturą. Łącząc to zapatrywanie Arnima z poglądami Jägera, dochodzi Meister do pojmowania klasycznej greckości jako prototypu kultury i widzi jej jedyne w swoim rodzaju znaczenie w tym, że jako pierwsze sformułowanie idei kultury i jej urzeczywistnienia stanowi jedyny obraz przewodni (Leitbild) do rozumienia kultury. Rozprawiając się (auseinandersetzen) z owym pierwszym sformułowaniem kultury i wykształcenia poznajemy te formy w naszej kulturze i wykształceniu. Rzymskość ukazuje nam pierwszą rozprawę narodu zachodniego z kulturą grecką jako proces historyczny i pozwala nam lepiej rozumieć własne położenie. Jeżeli klasycyzm widział w antyku jednolitą postawę duchową, wcieloną w dzieła i postaci klasyczne Greków, i ogłaszał ją za normę, za wzór do naśladowania; jeżeli historyzm uważał antyk tylko za proces historyczny, stanowiący podstawę, przesłankę i klucz do zrozumienia naszej kultury: to nowy czy odnowiony humanizm przyjmuje antyk jako system wartości, form i zakresów obiektywizacji duchowej w gospodarstwie, państwie, prawie, nauce, sztuce, filozofii, religii, nie zapominając przy tym o historycznych związkach między ideami wychowawczymi od Greków poprzez rzymskość, renesans i nowohumanizm aż do współczesności.

Stanowisko nasze wobec antyku jest dziś inne aniżeli za czasów humanizmu renesansowego i nowohumanizmu. Pierwszy, odwróciwszy się od średniowiecznych autorytetów, przywrócił bezpośredniość badania, tak zbawienną dla późniejszego rozwoju nauk przyrodniczych i filozofii, i ogłosił za cel wykształcenia idealną osobistość, ale szukał stylu tej osobistości i jej życia głównie u Rzymian; drugi, cofnąwszy się do Greków, według nich kształtował osobistości i życie. Twórcy trzeciego humanizmu inaczej pojmują postawę wobec antyku. Jak w pamięci jednostki doświadczenia i poznania tylko wtedy mogą zachować swą dynamikę, jeśli się je utrzymuje w żywym kontakcie, w żywej rozprawie (Auseinandersetzung) z tokiem dalszego życia duchownego, tak i recepcja jednej kultury przez drugą musi być ciągle na nowo przeprowadzana. Przez to ich stosunek, raz historycznie oznaczony, a więc statyczny, staje się stosunkiem dynamicznym ciągle na nowo odnawianym, ciągle sprawdzanym. W ten sposób utrzymuje się współpracę prze-

szłości nad kulturą współczesną, a zarazem panuje się nad tą przeszłością.

Poprzednik trzeciego humanizmu, historyzm (dodaje Drerup), przesiąknięty duchem relatywizmu i krytycyzmu, nie wystarczał młodzieży powojennej, rwącej się do jakichś nowych ideałów, i dlatego trzeba było od historyzmu zawrócić do humanizmu klasycznego, ale już wzbogaconego historycznym patrzaniem na Greków różnych w różnych epokach, i usunąwszy normatywność ich wzorów, uznać prototypowość ich kultury i wziąć ją za podstawę ciągłego mierzenia się z nią.

Z takiego pojmowania humanistycznej myśli wychowawczej wywodzi Meister zasady sformowania i połączenia jednostek dydaktycznych (Lehreinheiten) w nauce filologii. Jednostki takie tworzy się z dzieł reprezentujących humanistyczną myśl wychowawczą. Reprezentatywność dzieł wywodzi z dwóch podstaw. W jednych dziełach, jak np. w dramacie attyckim lub filozofii Platona znalazły charakterystyczny wyraz pewne częściowe domeny i formy kultury; inne stanowią niejako punkty węzłowe zgęszczenia się procesu — humanistycznego działania wychowawczego, jak Eneida Wergilego lub pisma filozoficzne Cyserona. Połączenie między sobą otrzymują te jednostki dydaktyczne przez odnoszenie ich do prototypowych obiektywizacji duchowych, które powyżej wymieniono, i które stanowią niejako schematyzm kategorii kultury, system duchowych koordynat dla ich rozumienia.

Nie będziemy tu oglądali owych jednostek dydaktycznych w nowym kanonie lektury greckiej i rzymskiej, ułożonym przez Meistera, bo nam idzie tylko o schwycenie przewodnich myśli trzeciego humanizmu. Jeżeli już u wymienionych twórców jego sformułowania jako pewnej filozofii kultury spotykamy dużo werbalizmu, to wywody ich komentatorów są nieraz wprost nie do strawienia. Typowym przykładem jest w tym kierunku artykuł Fryderyka Glaesera p. t.: *Humanitas* w styczniowym zeszycie 1936 *Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung*. Drerup (*Der Humanismus*) scharakteryzowawszy humanizm klasyczny jako racjonalizm, a historyzm jako relatywizm, głosi, że odnowiony humanizm wprowadzi w traktowanie dzieł, opanowanych przez twórczą osobistość, zamiast logicyzmu wczuwający się estetyzm, i liczyć się będzie z siłami irracjonalnymi, które uratują kulturę przed panującym dziś zmaterializowaniem i zmechanizowaniem życia.

Tu trzeci humanizm filologiczny schodzi się z pozafilologicznym humanizmem chrześcijańskim, nowym, socjalistycznym, naukowym, o których słyszeliśmy w pierwszej części tego referatu. Wszystkie one chcą przeciwdziałać nie tylko materializmowi i maszynizmowi, ale i nacjonalizmom, rozbijającym jedność rodzaju ludzkiego. Tymczasem te nacjonalizmy są dziś najpotężniejszymi siłami w życiu znacznej części ludzkości i przynajmniej humanizm szkolny musi wobec nich zająć pozytywne stanowisko. Jakie ono może być, przedstawimy za A. M a u e r s b e r g e r e m (*Hellas und Rom als Grundlage deutscher Jugendbildung*): Celem szkoły średniej ogólnokształcącej jest łacińskie pojęcie *humanitas*. Cyce-ron rozumiał przez nią harmonijne wykształcenie właściwych człowiekowi (jako człowiekowi) zdolności uczuciowych (*Gemüth*) i intelektualnych. Jego *humanitas* ma więc tę samą treść co grecka *paideia*. W użyciu łacińskiego wyrazu, tłumaczącego greckie pojęcie, na oznaczenie celu naszego gimnazjum, widać zależność naszej kultury od greckiego antyku, który, jak widzieliśmy, cel kultury i wychowania pierwszy ukształtował, i od antyku rzymskiego, który kulturę grecką pierwszy połączył z pierwiastkami narodowymi. Ale antyk stoi nie tylko na początku historii kultury zachodniej; jest on także jej częścią, częścią nas samych, jako uczestników tej kultury. W spadek antyku weszliśmy przez przyjęcie chrześcijaństwa, oddziaływanie kościoła, uległość wobec prądów renesansowych i humanistycznych, działających wprost lub za pośrednictwem innych, silniej zhumanizowanych narodów. Antyk stał się w ten sposób naszym losem, który ukształtował historię naszej kultury. Jeśli celem nauki historii jest rozumienie dzisiejszego położenia naszego z przesłanek przeszłości, to zadanie gimnazjum w zakresie historii polega na „uświadamiającym rozjaśnieniu“ (*bewusteinmässige Aufhellung*) losu, jakim stał się dla nas antyk. Owo uświadamianie nie polega jednak na gromadzeniu faktów historycznych, ale na ich rozumieniu, a w takim historycznym rozumieniu leżą zadatki kształtowania przyszłości. Gimnazjum wyjaśnia więc uczniom nie tylko przesłanki naszego obecnego położenia, ale zarazem wskazuje zadania przyszłości.

Nie będziemy tu wchodzić w wartości kształcące języków klasycznych ani szkicowali związków kulturalnych między antykiem i dzisiejszością. Zatrzymamy się tylko przy znaczeniu gimnazjum dla dzisiejszego życia.

Kto twierdzi, że wykształcenie gimnazjalne nie odpowiada wy-

maganiom dzisiejszego życia praktycznego, pozostaje jeszcze pod wrażeniem tych czasów, kiedy przez wykształcenie rozumiano możliwie największe nagromadzenie szczegółowych wiadomości z najrozmaitszych dziedzin wiedzy. Te wiadomości rzeczowe, często pozbawione wartości kształcącej, były odczuwane jako niepotrzebny balast przez uczniów, których zdolności wcześniej kierowały do zadań praktycznych, i spowodowały deprecjację ogólnego wykształcenia. Żądano zaczęcia studiów od wykształcenia zawodowego i dopiero późniejszego uzupełnienia go przez wyższe wykształcenie ogólne. Musiałoby to być wykształcenie łatwe, a tym samym polowiczne.

Dzisiejsze gimnazjum nie podejmuje się takiego wykształcenia. Zależy mu bowiem przede wszystkim na rozbudzeniu duchowych sił młodzieży i uzdolnieniu jej do pracy tworzącej wartości („twórczej”) przez wprowadzenie wychowanków w urodzajny stosunek napięcia do obiektywnych dóbr kulturalnych. Przez taką pracę kształcącą nie przygotowuje ono do specjalnych zawodów, ale dane przez nie wykształcenie jest tym konieczniejszą przesłanką życia zawodowego, im bardziej skomplikowane i rozległe są jego funkcje. Wprawdzie rozprawienie się z zasadniczym spadkiem kulturalnym antyku czyni gimnazjum znakomitym przedszkolem dla wszystkich zawodów akademickich (nie tylko dla filologii klasycznej i teologii), ale nie mniejsze jest jego znaczenie dla tych, którzy po ukończeniu go przechodzą od razu do zawodów praktycznych.

Przy ocenie wartości wykształcenia gimnazjalnego dla życia nie można pomijać moralnego działania pracy, poświęconej tak niby niepraktycznemu przedmiotowi, jak języki klasyczne. Wyniki tej pracy leżą w zakresie ideałów, jest ona więc szkołą idealizmu. Duchowy jej zysk zależy od stopnia energii i oddania się przedmiotowi, który wymaga dokładności w drobiazgach, sławnej akribii filologicznej, matki rzeczowości naukowej. Kształcenie zaś rzeczowości naukowej jest kształceniem charakterów, powodujących się tylko względami rzeczowymi, a niedostępnych dla względów innej natury. Przestrzeganie łacińskiej *consecutio temporum* wychowuje do konkretnego przestrzegania także nakazów moralnych, kategorycznych imperatywów.

Wyrobione humanistycznie jednostki mają, zdaniem Mauersbergera, do spełnienia doniosłą rolę wobec współczesnych tendencji kolektywistycznych. Ruchy mas, złączonych wspólnotą nie tyle duchową, ile uczuciową i pożądaniową, mają w swej istocie pod-

kład irracjonalny. Toteż, zwłaszcza w dzisiejszej epoce technokracji łatwo mogą obrócić się przeciw temu, co jest racjonalne, duchowe. Wśród sprzyjających okoliczności mogą zdeptać nie tylko ideał wykształcenia humanistycznego, ale wszelkiej kultury. Obrońcą kultury mogą tylko wodzowie (Führer), silne osobistości, uświadomione równie narodowo jak kulturalnie. A uświadomienie kulturalne daje właśnie humanizm przez rozprawienie się (Auseinandersetzung) z obiektywnym spadkiem kulturalnym, przez przezwyciężenie napięcia między podmiotem kształconym a przedmiotem wykształcenia, którym jest kultura. Ten tylko jest samodzielną osobistością, kto podstawowych praw kultury użył do zbudowania swej osobistości, kto te prawa w sobie niejako wciągnął. Gimnazjum humanistyczne (u nas wraz z liceum) budzi pęd do rozumienia, czyni dusze wychowanków wrażliwymi na przeżywanie dzieł sztuki i przez to wzbogaca życie uczuciowe, hartuje wolę, zaprawiając ją do regularnej, wyteżonej pracy, daje zrozumienie podstaw życia społecznego. Głównym środkiem do osiągnięcia tych celów jest rozprawienie się z kulturą narodową i klasyczną, odbitą w języku i historii. Dając poznać odrębność narodową i los narodu, wskazuje zadania kulturalne i możliwości polityczne narodu. Uświadomienie obecnego położenia i ukształtowanie duszy nie są przy tym dwoma niezależnymi celami, ale jednym zamierzonym wynikiem obu dążeń. Antyk przyczynia się do świadomego, planowego rozszerzenia dusz przez nieubłaganą konsekwencję, z jaką języki klasyczne zmuszają do wydobywania tkwiącej w nich wychowawczej treści, przez ułatwienie zrozumienia skomplikowanych form dzisiejszego życia politycznego i kulturalnego w prostszych liniach prototypu naszej polityki i kultury. Ukazując w antyku drugą obok chrześcijaństwa siłę fatalną (schicksalhafte Macht), która uformowała dzisiejszego człowieka, daje gimnazjum swym wychowankom nie tylko poznać, ale wypracować idee, działające do dziś dnia. A korowód wielkich postaci klasycznych i narodowych, przeciągający przed oczyma uczniów, także wpływa na ukształtowanie ich osobistości. Nie historyczne wiadomości o wielkich ludziach, ale poznanie istoty wielkości jest tym podstawowym elementem wykształcenia, który nam pozwala stać się tym, czym być możemy. Gimnazjum wraz z liceum humanistycznym ma dostarczać elity kulturalnej i twórczej, która w roli przywódców ma wziąć na siebie odpowiedzialność za losy narodu i kultury...

Te najogólniejsze wskazania trzeciego humanizmu znaleźmy

już z ministerialnego *Programu nauki w gimnazjach państwowych* (z lipca 1934), gdzie są przedstawione jako „podstawy ideowe szkoły ogólnokształcącej”. Jest tam mowa o wychowaniu i kształceniu młodzieży na świadomych swych obowiązków i twórczych obywateli Rzeczypospolitej, o wszechstronnym rozwijaniu osobowości, obudzaniu i wyrabianiu swoistych sił i dążeń skierowanych ku własnemu rozwojowi, o dobrach kulturalnych polskich i ogólnoludzkich, o świadomym stosunku do spraw społecznych i państwowych, o wyrabianiu dążenia do stwarzania nowych wartości, obrońce dóbr duchowych i materialnych oraz przyczynianiu się do postępu i szczęścia całej ludzkości. W uwagach do całości programu łaciny czytamy między innymi o stopniowym wprowadzaniu w kulturę ogólnoludzką, o wydobywaniu na jaw pierwiastków kultury greckiej i rzymskiej, które stały się później własnością całego świata, a więc i Polski, o tym, że takie oświeclanie elementów, niepolskich pochodzeniem, a tak głęboko kulturze polskiej przyswojonym, staje się pierwszorzędnym czynnikiem kształcenia humanistycznego.

Że ostatnie postulaty nie są tylko powtórzeniem programu dawnego historyzmu, a pierwsze wskrzeszeniem ideałów humanizmu klasycznego, ale jedne i drugie pozostają w związku z naszymi zasadami trzeciego humanizmu, to jest rzeczą oczywistą dla każdego, kto poznał te zasady. Niemcy widzą możliwość ich urzeczywistnienia w 9-letnim gimnazjum z łaciną i greką i tylko w tym typie; nasze gimnazjum wraz z liceum odpowiada ich 6-letniej Aufbauschule z łaciną i o tym filologowie niemieccy nie mówią.

Wywody o trzecim humanizmie zawierają jednak komentarz do podstaw ideowych naszego gimnazjum humanistycznego i liceum klasycznego czy humanistycznego i choćby z tego powodu przypomnienie ich nie było może zbyteczne. Aby zaś nie dopuścić do uczucia pewnego przygnębienia, wynikającego z świadomości, że cele wytknięte nowemu gimnazjum, obliczone były przez ich ustanowicieli na 9 lat, a my je mamy osiągać w 6 latach (z liceum) i to prawie bez greki, pocieszymy się paradoxy Hezjoda, że połowa może być większa od całości, o ile weźmiemy się do jej uprawy (bo Hezjod mówi o roli) w myśl jego przykazania *ἐργάζεσθαι... καὶ ἔσθον ἐπ' ἑσθον ἐργάζεσθαι* — i będziemy pamiętać, że taka praca nie może być zabawą...

HUMANISTYCZNE POGŁĘBIENIE METOD NAUCZANIA JĘZYKA ŁACIŃSKIEGO

napisał

LEON INGBER

Szkola nasza jest szkołą humanistyczną; toteż winna stać się ona źródłem „humanitatis“, a uczniowie jej winni opuścić mury zakładu jako „nobiles“ ducha; winna ona przysposobić wychowanków do rzetelnej pracy i myśli. „Humanitas to świetna idea wychowawcza mająca wpoić dążenia do postępowania i działania w myśl zasad moralnie dobrych“¹⁾. Skoro tak pojmujemy zadania szkoły humanistycznej, stanie się dla nas jasnym, czym ma być łacina w gimnazjum humanistycznym i w jakim kierunku winno iść jej nauczanie.

Naczelnym hasłem w nauczaniu języka łacińskiego stanie się niezawodnie poznanie kultury starożytnych Rzymian i Greków. Oni to stworzyli podstawy naszej kultury, w ich kulturze tkwią pierwiastki ogólnoludzkie, trwałe i niewzruszone. Nauczanie języka łacińskiego będzie więc w pierwszym rzędzie poszukiwaniem treści, owej idei, która by zapłodniła umysły młodzieży, budziła zainteresowanie, zaspokajała chęć i potrzebę poznawania rzeczy nowych. Uczynimy zadość hasłom liberalizmu pedagogicznego i duchowego zdrowia młodych pokoleń, skoro budzić będziemy zainteresowanie młodzieży dla rzeczy ciekawych i pięknych, jeśli wyzyskując jej naturalne dążenia i skłonności, damy jej taki pokarm, jakiego sama pożąda. Czas nareszcie zerwać z tradycyjną metodą nie idącą po linii samorzutnych zainteresowań młodzieży. Młodzież musi poznać wartość i znaczenie nauki łaciny z jej rezultatów i nie tylko ją tolerować, ale zbliżyć się do niej, polubić. A stanie się to wówczas, gdy — jak powiada słusznie T. Lewicki (Gimn. hum. i nauka łaciny) — „obok formalnych wartości języka łacińskiego zajmie wybitne miejsce idea i to idea nie zapożyczona, ale powstała na swoście rzymskim podścielisku społecznym a przy tym tak żywotna, że dziś jeszcze jest i nadal będzie płodna“. Elementy humanistyczne winny więc górować w nauczaniu języka łacińskiego.

Nauczyciel-filolog ma niezbyt łatwe zadanie do zrealizowa-

¹⁾ Krwawiec: Wychowanie obywatelskie w programie jęz. łacińskiego. Przegl. Klas. 1934.

nia. Musi on zadość uczynić charakterowi przedmiotu, który domaga się wnikania w treść, jej analizę rzeczową, historyczną, estetyczną, z drugiej zaś strony musi nauczyć języka łacińskiego, gdyż w tej właśnie szacie uczeń ową treść poznaje.

Dążeniem naszym będzie, by uczeń nabyte z czytanki łacińskiej wiadomości z dziedziny kultury i życia starożytnych Rzymian i Greków umiejętnie zebrał i wyraził po łacinie. W tym celu uczeń musi sobie przyswoić drogą bezpośrednią owe zdania z tekstu łacińskiego, które mają mu służyć do oddania treści danego ustępu. Przyswojone przez ucznia zdania łacińskie, stanowiące treść odpowiedniego ustępu, dadzą materiał potrzebny dla realizacji powziętego planu; będą one pomocne: a) przy nawiązywaniu ustępu przerobionego z ustępami pokrewnymi treściowo; b) przy łączeniu grup ustępów stanowiących pewną treściową całość celem podporządkowania ich przewodniej myśli podręcznika (koncentracja treściowa). Nauczyciel odczytuje głośno pewien ustęp czytanki; gestem, tonem podkreśla owe momenty treściowe, które są istotne dla danego ustępu; tu i ówdzie określa nieznany lub zapomniany przez uczniów wyraz odpowiednim synonimem; czasami, o ile jest to możliwe — posługuje się odpowiednimi pomocami szkolnymi dla objaśnienia treści ustępu.

Po przeczytaniu ustępu przez nauczyciela, dochodzą do głosu uczniowie. Rzeczą ich jest podać główną myśl zawartą w przeczytanym ustępie i powołać się wzgl. poprzeć ją zdaniami lub zwrotami łacińskimi w tekście.

Dopuszczyć należy do głosu wszystkich zgłaszających się uczniów i dopiero przez zestawienie podanych przez uczniów myśli ustalić myśl główną.

W miarę potrzeby rozwija się myśl główną pewnymi zdaniami ustępu i w ten sposób z góry już przed przystąpieniem do tłumaczenia uczniowie znają mniej lub więcej dokładnie treść ustępu. Zdania z tekstu łacińskiego zawierające myśl główną ustępu pisze po ustaleniu z uczniami nauczyciel na tablicy, a uczniowie do swych zeszytów równocześnie przyswajając je sobie.

Powyższe postępowanie pobudza myślenie u uczniów i zmusza do aktywnego udziału w lekcji. Instruktor minist. prof. K. Dąbrowski powiada zupełnie słusznie²⁾: „Przede wszystkim

²⁾ Kw. Kl., 1933/VII 3, o Konf. Naucz. filol. klas. gimn. lw.

należy dbać o to, by uczeń zajął się całością. Przez to budzimy w nim zainteresowanie, bez którego nie doszlibyśmy w nauce do celu“.

Po przeczytaniu ustępu przez nauczyciela przystępuje się do tłumaczenia. I tu już widoczna jest korzyść, jaką uczniowie wynoszą z pierwszej fazy lekcyjnej; ochoczo, żywo biorą się do przekładu. Wiedzą przecie, o co idzie; stąd też trudności formy pokonywa często intuicja. Przekład przestaje być mozolnym bieżeniem się nad czymś nieznanym, albowiem myśl opanowała formę. Łacina przestaje być dla ucznia zbiorem rozmaitych martwych wyrazów, które dopiero po długim trudzie wykluwają się w jakieś mniej lub więcej logiczne zdania.

Intuicja jednak stosowana być może w przekładzie tylko wtedy, gdy oparta jest na wiadomościach z gramatyki i słownictwa. Przez intuicję uczeń kształci myślenie, stronę wyobraźniową i uczuciową, a są to przecież fundamentalne pierwiastki humanizmu.

Po przetłumaczeniu pewnej partii ustępu nauczyciel przypomina uczniom poznane drogą intuicji słowa i zwroty. Píše je na tablicy. I tu pokazuje się łatwość w orientacji i pamiętaniu tychże; przecie pewną ilość słówek poznali uczniowie przez podanie zdań łacińskich zawierających myśl główną, inne zapamiętali sobie przy sposobności, gdy nauczyciel czytając głośno tekst łaciński odpowiednio akcentował pewne zwroty lub podawał synonimy. Nie należy tu też pominąć innych metod uprzystępnienia słówek.

Słówka traktowane są zawsze w związku z kontekstem, w całych zwrotach i jako takie notowane przez nauczyciela na tablicy a przez uczniów w zeszytach.

Także objaśnianie zjawisk gramatycznych jest znacznie łatwiejsze na tekstach, które uczniowie rozumieją i dlatego winny zawsze wychodzić od poznanego i przerobionego już tekstu łacińskiego. Uczniowie poznawszy zdania łacińskie pamiętają już kompleksy wyrazów, które pospolicie należą do gramatyki.

Metoda bezpośrednio asocjacyjna.

Dotąd traktowaliśmy 3 momenty lekcji t. zw. nowej, jako lekcji zupełnie niezależnej od ustępów już przerobionych.

Uwzględniliśmy w nich:

- a) moment czytania przez nauczyciela i udziału uczniów w odnajdywaniu myśli głównej ustępu;
- b) moment przekładu;
- c) moment objaśnień leksykalnych, rzeczowych, historycznych i formalnych.

Powyższe momenty są już same dla siebie celem, gdyż ich realizacja prowadzi do osiągnięcia pewnych konkretnych rezultatów w nauczaniu. Są one jednak równocześnie środkiem prowadzącym do osiągnięcia celów dalej idących. Lekcja nasza nie jest i nie może być wyłączną i odrębną w nauce języka łacińskiego, podobnie jak lekcja historii nie jest traktowana w ramach wyłącznie jednej lekcji bez związku z materiałem przerobionym. Poznane elementy treściowe muszą być wcielone jako cegielka w ten gmach kultury, jaki chcemy na podstawie ustępów czytanki stworzyć; służą one do uzupełnienia i pogłębienia pokrewnych treściowo ustępów.

Nasz podręcznik, który składa się pozornie z luźnych i przypadkowych, ze sobą bezpośrednio nie związanych ustępów, ma stać się rodzajem historii kultury, — szczupłej co prawda, bo opartej o ustępy łacińskie, które ze względu na to, że stanowią początki nauki języka łacińskiego, mają jeszcze do swej dyspozycji dość ograniczony i prymitywny materiał leksykalny i rzeczowy.

Koncentracja myśli w podręczniku szkolnym jest jednakowoż konsekwentnie przeprowadzona i winna być przez nauczyciela umiejętnie wyzyskana w kierunku poznania najistotniejszych czynników kultury klasycznej.

W jaki sposób nauczyciel wiąże przerabiany ustęp z ustępami pokrewnymi treściowo, pokażę przenosząc żywcem swą lekcję w klasie II n. t. jako przykładową lekcję.

Ze względu na to, że w realizacji niniejszego planu bardzo wydatną pomoc stanowi sposób prowadzenia zeszytów łacińskich, musimy i tej sprawie kilka słów poświęcić.

Uczeń wyzyskuje zawsze dwie otwarte przed sobą stronicę zeszytu.

Obie strony noszą na samej górze tytuł łacińskiego ustępu.

Stronica po lewej stronie przeznaczona jest na słówka pisane przez ucznia w klasie pod kierunkiem nauczyciela; stronica po prawej ręce służy do wpisania owych zdań dyspozycyjnych zawierających istotną treść ustępu przeczytanego uczniom przez nauczyciela.

Na tejże stronie notuje się poniżej krótkie objaśnienia rzeczowe, historyczne lub z zakresu sztuki, zależnie oczywiście od charakteru przerabianego ustępu. W ten sposób zeszyt ucznia przestaje być jedynie martwym zbiorem słówek czy zwrotów choćby najumiejtniej zestawionych; każda bowiem stronica jest równocześnie ilustracją przerobionej lekcji, główną myślą danego ustępu, jako też ogniwem w łańcuchu, którym jest kultura i życie starożytnych Rzymian i Greków; jest ekstraktem materiału zawartego w podręczniku.

Tak prowadzone notatki pozwalają uczniowi odwoływać się, zwłaszcza w ciągu pierwszych trzech lat nauki, do ustępów już przerobionych i nawiązywać lekcję nową do treści ustępów pokrewnych.

W ten sposób zostaje każda lekcja rozszerzona i pogłębiona wiadomościami, z danej dziedziny już poznanymi, a zeszyt jest przez cały czas nauki języka łacińskiego jakby żywym podręcznikiem łatwym i wygodnym, bo opracowanym przez ucznia samego.

Dla przykładu podam dyspozycję ustępu przerobionego w kl. II n. t.; dyspozycja ta została ustalona przez uczniów pod kierunkiem nauczyciela i do zeszytu przepisana.

Quintus Iunius Marco filio de victoria Actiaca narrat.

arma capio

capio is ēre

quadraginta annorum vir

Antonius gratiā apud Octavianum

valebat

gratiā valēre.

vir magnae virtutis

Antonius Cleopatrae amore capitur

pulcherrima feminarum

turpissimum bellum parare

nuntius malus (nuntio 1).

in urbem venio (4).

res magni periculi est.

putamus rem magni periculi esse

periculum i

audio is ire.

Octavianus milites Romam convocat.

clari viri consilio egēre

egēre es ēre.

omnium bonorum dux

patriam maximo periculo liberare

Italiam peto (3).

navibus peto

in naves descendere (3).

navis is.

classis is

classem Corinthi esse audimus.

auxilia parare

hostis is.

Apollinis auxilio

hostium naves pellere (3).

in memoriam

templum Apollini dedicatur.

Główne hasło ustępu:

Res magni periculi est.

Antonius et Cleopatra bellum, quod omnium turpissimum est, Romanis parant.

Zbawca

Zwycięstwo

Octavianus, omnium bonorum dux, Ad Actium hostium naves Apollinis patriam maximo periculo liberare auxilio pelluntur, paratus erat.

Lekcja (przykładowa).

Pierwszą część lekcji stanowi powtórzenie przekładu ustępu przerobionego na lekcji uprzedniej i podanie w kilku słowach treści dla nawiązania z ustępem dalszym.

Ustęp przerobiony i powtórzony:

1. Q. Iunius Marco filio de victoria Actiaca narrat.

Ustęp mający być przedmiotem lekcji niniejszej brzmi:

2. Q. Iunius Marco filio de victoria Actiaca narrat.

Res porro tractatur. —

•/•

N. Co było czytane na ostatniej lekcji?

U. Pierwsza część ustępu p. 1. Q. Iunius Marco filio de victoria Actiaca narrat.

N. Przeczyta i przełoży ten ustęp uczeń X.

U. Czyta i tłumaczy.

N. Jakim hasłem kończy się ustęp przeczytany?

U. Ustęp przeczytany kończy się hasłem: „Ojczyzna w niebezpieczeństwie”
Res magni periculi est.

N. Z czyjej strony grozi Rzymowi niebezpieczeństwo?

U. Antonius et Cleopatra bellum, quod omnium turpissimum est, Romanis parant.

N. Wyobrażamy sobie, jak wielki strach padł na Rzym, gdy Antoniusz z Kleopatą tak straszną Rzymowi wojnę gotują. Czy znajdzie Rzym swego zbawcę? Czy znajdzie się jakiś mąż opatrnościowy, który ocali Rzym od grożącego niebezpieczeństwa?

Tum Octavianus — (czyta nauczyciel) — milites et ex agris et ex oppidis convocat. Civitas enim nostra in primis unius viri consilio egebat, ille autem *omnium bonorum dux patriam maximo periculo liberare paratus erat*. Interea Antonius Alexandria Italiam navibus petit. Nos Brundisii in naves descendimus, Antonii autem classem iam Corinthi esse audimus. Athenis nova auxilia Antonio parantur. *Ad Actium hostium naves Apollinis auxilio pelluntur*. In cuius rei memoriam in Palatino templum Apollini Actiaco ab Augusto dedicatur.

N. Jakżeż więc sądzicie? Czy znalazł się zbawca Rzymu?

U. Tak jest, znalazł się w osobie Oktawiana.

N. Jak scharakteryzowano Oktawiana w tym ustępie?

U. Oktawian nazwany jest „dux omnium bonorum”.

N. Na czele jakich więc mężów kroczy Oktawian?

U. Oktawian kroczy na czele „bonorum”.

N. A któż to są ci „boni”?

U. Są to obywatele przywiązani do państwa, gotowi poświęcić dla państwa najlepsze swe siły: patrioci.

N. Czy słusznie nazwano w tym ustępie Oktawiana „omnium bonorum dux” czyli najlepszym synem ojczyzny?

- U. Tak jest, gdyż Oktawian, patriam maximo periculo liberare paratus erat — znajdujemy w tymże ustępie.
- N. Czy dowiadujemy się z dzisiejszej lektury o wyniku wojny?
- U. Tak jest; Ad Actium hostium naves Apollinis auxilio pelluntur.
- N. Słusznie; a teraz zapiszemy sobie poznaną treść w trzech punktach dyspozycyjnych. Jakież to będą owe najważniejsze momenty dzisiejszej lekcji?
- U. Poznaliśmy: 1) *kto atakuje Rzym*; 2) *kto był zbawcą Rzymu*; 3) *jaka wojna zdecydowała o losach Rzymu*.
- N. Zbierzemy owe najistotniejsze momenty lekcji tak jak je podaliście w jęz. łacińskim.
- U. 1) Antonius et Cleopatra bellum, quod omnium turpissimum erat, Romanis parant. (Kto atakuje).
- 2) Octavianus omnium bonorum dux patriam maximo periculo liberare paratus erat. (Zbawca).
- 3) Ad Actium hostium naves Apollinis auxilio pelluntur. (Zbawienie).
- N. Jakiż to stosunek łączył dawniej Oktawiana i Antoniusza? czy moglibyście odpowiedzieć na podstawie lektury?
- U. Tak jest; „Omnium amicorum plurimum gratia apud Octavianum Antonius, vir magnae olim virtutis, valebat“.
- N. Jak sądzicie? Czy dobrze postąpił Oktawian zwalczając swego przyjaciela? Czy moglibyście na to odpowiedzieć też na podstawie lektury przerobionej? (— milczenie —).
- U. Oktawian dobrze postąpił zwalczając swego byłego przyjaciela Antoniusza, gdyż Antoniusz stał się wrogiem ojczyzny, a wiemy z ustępu p. t. „De libro utili“ t. j. „de officiis“ Cyserona:
- Omnes cives legibus parere debent
Cives, qui legibus non parent, puniuntur.
- N. Czy można więc Antoniusza nazwać patriotą, bonus civis?
- U. Nie.
- N. Czy może łączyć przyjaźń patriotę z mężem, którego interesy nie idą po linii dobra państwa?
- U. Nie. Czytamy w tymże dziełku „de officiis“: „Boni cives amicitia inter se coniuncti esse debent“.
- N. Dobrze; godzimy się więc wszyscy na to, że dobrze zrobił Oktawian występując przeciw byłemu przyjacielowi Antoniuszowi?
- Uczniowie: Tak.
- N. Do czego prowadzi konflikt między Oktawianem a Antoniuszem?
- U. Do wojny domowej.
- N. Czy była już mowa w naszej dawniejszej lekturze szkolnej o jakiejś wojnie domowej?
- U. W ustępie p. t. De ultimo liberae rei publicae senatu — była zapowiedź wojny domowej między Cezarem a Pompejuszem.
- N. Jak została ta wojna zapowiedziana?
- U. Litterae in senatu recitabantur, quibus Caesar senatum certiore faciebat, se cum magnis exercitibus adpropinquare.
- N. Kto z was przypomina sobie z historii, czego Cezar, ówczesny namiestnik Galii, żądał w swym liście?

- U. Konsulatu i to jeszcze w czasie sprawowania władzy prokonsularnej w prowincji.
- N. Jakie stanowisko zajął wówczas senat wobec grożącej wojny z Cezarem?
- U. Senat odbył naradę; wyłoniły się dwa poglądy:
- a) Quintus Iunius de pace cum Caesare agere suadet;
 - b) Pompeius bellum cum Caesare gerere cupit.
- N. Po czyjej stronie był senat?
- U. Senat był po stronie Pompejusza; świadczą o tem słowa Pompejusza: „nobiscum senatus erit et mox victoriae nostrae laudabuntur”.
- N. Proszę przedstawić przebieg obrad w senacie.
- U. Przewodniczący senatu (konsul lub pretor) zwracał się do poszczególnych senatorów kolejno słowami: Dic (T. Porci) de ea re quid censes? lub „quid fieri placet? Senatorowie wypowiadali się lub przyłączali się do zdania kolegi. Potem przewodniczący senatu zestawiał poszczególne wnioski.
- N. Jak głosowano?
- Milczenie.
- N. Per discessionem t.j. przez przechodzenie na prawą lub lewą stronę.
- N. Czy dowiadujemy się z naszej lektury, kto zwycięża w tej wojnie domowej między Cezarem a Pompejuszem?
- U. Tak, z ustępu p. t. „Q. Iunius Marco filio de Caesaris humanitate narrat”.
- Znajdujemy tam: Caesar victor Romam occupat.
- N. Czy znacie dalsze losy Cezara?
- U. Cezar został zamordowany; Antoniusz, długoletni towarzysz broni Cezara, ówczesny konsul, pragnął zająć jego stanowisko.
- N. O losach Antoniusza czytamy właśnie w niniejszym ustępie.

Ponieważ celem mych wskazań było przedstawić, w jaki sposób można wykorzystać już przerobione ustępy nawiązując je do lekcji nowej, uważam za zbyt liczne przedstawiać dalszy tok lekcji polegający na przekładzie, objaśnieniu nowych słówek i zjawisk gramatycznych. W jakim kierunku winny iść te momenty lekcyjne, omówiłem wyczerpująco.

Czy przedstawiony przeze mnie tok lekcyjny zgodny jest z zaleceniami M. W. R. i O. P. w Progr. Nauki w Gimn. Państw.?

Program zaleca: doprowadzenie do zrozumienia tekstu łacińskiego; pogłębienie tekstu pod względem myśli, uczucia i formy.

Oba te postulaty zostały przeze mnie w zupełności uwzględnione³⁾.

Należałoby się jeszcze zastanowić, w jakim stopniu momenty, poruszone w mych wskazaniach, ułatwiają samo nauczanie języka łacińskiego. W grę wchodzi tu w pierwszym rzędzie: a) nauczanie słówek, b) nauczanie gramatyki.

³⁾ Progr. państw. str. 223.

Nauczanie słówek.

Program powiada: „Nauczyciel powinien uczynić pracę nad „słówkami interesującą dla uczniów, wdroić ich do traktowania „wyrazów nie z osobna, lecz w związku z treścią całego wypowiedzenia, którego część stanowią, doprowadzić do utrwalenia materiału leksykalnego w pamięci“.

Samo nauczanie słówek omówiono już przedtem w związku z odczytaniem przez nauczyciela tekstu łacińskiego oraz omówieniem słówek i zwrotów po przekładzie.

Rzeczą równie ważną jest utrwalanie słówek.

Przekonałem się z praktyki, iż nie ma idealniejszego sposobu utrwalenia słówek jak właśnie dzięki metodzie przyswajania sobie na każdej lekcji zdań stanowiących treść główną danego ustępu. Uczniowie zdania te pamiętają; wraz z nimi słówka, zwroty, wyrażenia, które zostały ujęte w pewne logiczne kompleksy, żyją i trwają w pamięci uczniów.

Mam sposobność przekonać się o tym na każdym kroku. Nowa lekcja nie przysparza uczniom trudności, gdyż za wyjątkiem nowych wyrażeń i zwrotów wszystkie dawniejsze są uczniom znane. Potrafią oni natychmiast odwołać się do całych zdań lub zwrotów, w których dane słówko spotykano. Potrafią zestawić a często dochodzić semazjologicznego rozwoju danego słowa; potrafią odróżnić jego znaczenie zależnie od związku w kontekście.

A radość i zadowolenie uczniów, gdy prześcigają się w przypominaniu przy jakiej sposobności i w jakim znaczeniu odnośne wyrażenie spotykano, nie są zapewne bez wartości pedagogicznej. Nie odczuwa się trudności i utarło się przekonanie, że łacina jest przedmiotem łatwym i zajmującym. Uczniowie często sami domagają się dyspozycji łacińskich i przywykli operować zdaniami łacińskimi.

Notatki prowadzone są coraz staranniej, gdyż uczniowie nabrali przekonania o ich wartości trwałej i ciągłej.

Nauczanie gramatyki.

O nauczaniu gramatyki już pokrótce wspomniano. Nie jest jednak mym zamiarem zająć się tu sposobem nauczania gramatyki; będzie ono przedmiotem specjalnych rozważań, gdyż wymaga ono więcej czasu i miejsca.

Tu jednak stwierdzić należy, że podobnie jak utrwalanie słówek odbywa się dzięki przyswojonym zdaniom stanowiącym treść dyspozycyjną każdej lekcji, tak też utrwalanie wiadomości gramatycznych odbywa się najskuteczniej na tychże zdaniach. Pogłębienie formy idzie równolegle z pogłębieniem i utrwaleniem słownictwa oraz treści.

Uczeń z łatwością odnajdzie analogię w konstrukcjach łacińskich na podstawie poznanych i wyuczonych zdań łacińskich. Uczeń wyuczył się bowiem tych zdań nie dla ich formy, lecz dla pogłębienia treści, teraz zaś wraca przez treść do dokładniejszego poznania i pogłębienia formy.

Zaleca tę metodę w założeniu Progr. nauki w Gimn. Państw. M. W. R. i O. P., różni się jednak od niej co do realizacji.

Zgodne są owe zalecenia Programu z moimi wskazaniem, w tym, że ćwiczenia językowe najlepiej można utrwalić na zdaniach poznanych i przyswojonych na lekcji przez uczniów; różnią się jednak w tym, że przytoczone przeze mnie wskazania metodyczne polecają przeprowadzenie owych ćwiczeń językowych jedynie na zdaniach poznanych w związku z treścią lektury, a nie na sentencjach, które w myśl Progr. Gimn. Państw. mają stanowić wyłączny substrat dla ćwiczeń językowych.

Dobrym i skutecznym środkiem do utrwalenia materiału leksykalnego i form gramatycznych są krótkie rozmówki łacińskie w związku z przerobionym ustępem. Nie wydaje mi się jednak pożądanym, by każda lekcja rozpoczynała się koniecznie od pytań i odpowiedzi łacińskich, gdyż wprowadza szablon i mechanizuje w pewnym stopniu nauczanie łaciny. Każdą jednostkę lekcyjną należałoby przeprowadzić zależnie od jej charakteru; zawsze jednak w atmosferze nieprzymuszonej swobody. Jest to zależne oczywiście głównie od inwencji nauczyciela oraz zdolności apercepcyjnych uczniów.

Wysiłek znaczny; budzi on jednak poczucie i przeświadczenie, iż się spełniło sumiennie obowiązek i że się osiągnęło korzyści maksymalne, uczniom zaś dało satysfakcję poznania rzeczy nowych, ciekawych a z dumą wówczas powtarzać będziemy za Bossuet'em (*Programme d'éducation du Dauphin*):

On ne peut pas dire combien il est divertí agréablement et utilement dans les auteurs latins et combien de vives images de la vie humaine lui ont passé devant les yeux en les lisant...⁴⁾.

⁴⁾ List łaciński do papieża Innocentego XI.

„BALAST UCZONOŚCI“, CZY SUMIENNE NAUCZANIE?

napisał

IZAAK STERNBACH

Odpowiedź p. Stokłosa na ciekawą adnotację p. Żetowskiego do wierszy

*Illi robur et aes triplex
circa pectus erat*

(Ob. Eos XXXVI, z. 3, str. 319—322 i z. 4, str. 441—443) wydała mi się cokolwiek dziwną: Wszak tarcza i pancerz legionisty na morzu jest tylko symbolem potężnej broni przeciw wszelkiemu wrogowi w ogólności, bez względu na to, czy jest nim człowiek, czy też tylko żywioł! — Gdyby jednak mimo wszystko takie objaśnianie było mętne, postawię tezę, aby wszystkie trzy wyrazy (*robur*, *aes*, *triplex*) oddać w znaczeniu przenośnym. A zatem:

1. *Illi robur (circa pectus) erat* = *ille vir robustus erat*.

2. *Illi aes triplex circa pectus erat* = *ille vir militiā erat terque quaterque acri*.

Jeżeli teraz oba zdania połączymy w jedną całość i skorzystamy z figury zwanej *ἐν δὴ ἀδύναμι*, otrzymamy:

Illi robur et aes triplex circa pectus erat = *ille robustus erat militiā terque quaterque acri*,
co znaczy:

„Ów był zahartowany najtwardszą w świecie służbą wojskową“.

(Ob. u Wergiliusza: „o *terque quaterque beati*!“)

Bo oto „*aes*“ oznacza nie tylko „pancerz“, lecz także przez metonymię „lata służby wojskowej“ (w czasie których ten pancerz się nosi). Takie więc zdanie możnaby nawet podyktować uczniom jako zwrot, z którym łatwo będzie zestawić później podobny zwrot w odzie III, 2, wiersz 2:

robustus acri militia puer,

co znaczy:

„chłopiec zahartowany twardą służbą wojskową“.

Tyle co do pierwszej adnotacji p. Żetowskiego.

Co się tyczy drugiej adnotacji (do ody siódmej ks. I; ob. Eos XXXVI, z. 3, str. 323—324, i z. 4, str. 443—445) pragnę

zwrócić uwagę na to, że komentatorowie niemieccy inaczej aniżeli polscy pojmują „dwuczłonowość“ tej ody. Cóż n. p. czytamy u dr Hermanna Mengego w jego dziele p. t. „Die Oden und Epoden des Horaz“, wyd. 7, str. 39 i n. (treść i komentarz ody)?

I 1—14 Słowa Plankusa): Niech inni wielbią daleko leżące miasta i okolice Mniejszej Azji i Grecji z powodu piękności ich krajobrazu i ich historycznego znaczenia. Dla mnie żadna miejscowość na świecie nie może zastąpić mego romantyczno-sielankowego Tyburu.

II 15—32 Słowa Horacego): Zapomnij, Plankusie, o swoim strapieniu, w przekonaniu, że wszędzie po deszczu świeci słońce; zatop swoją melancholię w pogodnej rozkoszy życia i w winie, zarówno teraz, gdy przebywasz w pełnym wrzawy obozie wojennym, jak też w przyszłości w swoim cichym Tyburze (15—21). Weź sobie przykład z radosnego, prawdziwie męskiego poddania się Teukra. Skoro ten natychmiast po swoim powrocie z wojny trojańskiej musiał przed gniewem swego ojca Telamona znowu ująć w dalekie strony i szukać sobie nowej ojczyzny, nie stracił mimo to odwagi, mając mocne zaufanie do własnej siły i obietnicy Apollina, lecz wraz ze swoimi towarzyszami umiał wzmocnić swoje serce za pomocą przytłumiającej troski potęgi wina (21—32).

Trzy poematy, napisane przez Horacego w metrum alkmańskim (I, 7 i 28; epod. 12) mają formę dialogiczną.

L. Munacjusz Plankus (konsul w r. 42, cenzor 22 prz. Chr., człowiek pełen talentu i sprytny, lecz bez charakteru i niezadowolony, który najpierw służył pod komendą Cezara jako legat w Galii, Hiszpanii i Afryce, następnie po śmierci Cezara przeszedł do stronnictwa republikańskiego, potem do Antoniusza i Kleopatry, a w końcu, w r. 32 do Oktawiana, wyraża (w politycznej depresji?) zamiar udania się z Rzymu (na dobrowolne wygnanie?), lecz nie do jednego z tak wielce wielbionych miast greckich lub małoazjatyckich lecz do romantycznego Tyburu, gdzie posiadał willę (w. 21). Horacy, który zawarł z nim znajomość, jako przyjaciele nauki i poezji, nie gani tej decyzji, stara się jednak pocieszyć go w ten sposób, że go wzywa do zapomnienia o swoim strapieniu w miłym używaniu życia, szczególnie przy winie i do podniesienia się na duchu przykładem Teukra, który się znajdował w położeniu o wiele gorszym aniżeli Plankus.“

Z treści ody widzę, że powodem strapienia Plankusa nie jest jego pobyt poza granicami ukochanego Tyburu. Wszak Horacy wzywa go do porzucenia melancholii także później, gdy już nie będzie w Tyburze! Mimo to myśl przewodnia ody, którą nam przekazały najpoważniejsze rękopisy, pozostaje — moim zdaniem — niezmienną; jednakowoż jest ona zawarta jedynie w części drugiej. Wobec tego myślę, że nie cała oda, lecz tylko ta oto wspomniana druga jej część (w. 15—32) jest odpowiedzią na treść supowanego przez p. Zetowskiego listu Plankusa, zawartą właśnie w części pierwszej w. 1—14). Rozumując w ten sposób, doszedłem do następującej konkluzji:

Ponieważ Plankus żali się w liście, że nie może się zdecydować na to, żeby powrócić na stałe do swego ukochanego Tyburu, gdzieby mógł znaleźć schronienie przed burzą życiową miotającą nim po wszystkich zakątkach świata, przeto pociesza go Horacy tym, że „nie miejsce uszczęśliwia człowieka, ale sposób myślenia, który tkwi w człowieku samym. Spokój i szczęście są indywidualne.“

Wyraziwszy taki pogląd proszę teraz Szanownych Czytelników o wypowiedzenie się na łamach „Eosu“ na temat, do którego wypadło mi znowu wrócić:

„Co należy objąć miarą, a co nadmiarem nauczania w szkole średniej?“

MARATON, SALAMINA, ARYSTYDES W „VIRI ILLUSTRES“

(Próba urzeczywistnienia programu ministerialnego w kl. III)

napisał

FRANCISZEK STOKŁOSA

Nie ulega najmniejszej wątpliwości stwierdzenie pociesającego objawu wśród nauczycielstwa szkół średnich, że każdy uczący stara się być i sam aktywnym i wciągnąć również młodzież do czynnej pracy na ławie szkolnej. W ten sposób przybrałaby rzeczywiste kształty jedna z najgłębszych zasad dydaktycznych, jaką kierowali się twórcy programów ministerialnych dla czteroletnich gimnazjów ogólnokształcących. Wiadomo przecież, że nauczycielowi nie wolno skostnieć w swym zawodzie, że nauczyciel powinien lekcją tak kierować, by wszyscy uczniowie w niej brali żywy udział. O te zalety lekcji szkolnych chodziło również twórcom nowych programów.

Czy rzeczywiście nauczyciele spełniają polecenia programu i osiągają wyniki, jakie wytknęło Ministerstwo Oświaty? Prawdą jest, że nauczyciel, któremu nie wolno skostnieć w swym fachu, stara się być zajmującym podczas lekcji, że przychodzi uzbrojony we wszystkie potrzebne wiadomości zawodowe, lecz również posiada cały arsenał najróżnorodniejszych sposobów, by uczniowi wyznaczoną dawkę wiedzy szkolnej wstrzyknąć niejako bezboleśnie w korę mózgową. Tylko wytrawni i sumienni pedagodzy stawiali w swoim czasie czoło niesłusznym uroszczeniom rodziców, a kiedy potrafili przedstawić dokładnie stan psychiczny ucznia, zyskiwali także uznanie u swych władz przełożonych. Jednakże, powiedzmy z ręką na sercu, każdy wołał w sposób pokojowy, kompromisowy zaspokoić pretensje rodziców i materiał przepisowy tak przerabiać, by uniknąć przykrych zarzutów, zwłaszcza że programy w dawnych latach zalecały opuszczać partie przedmiotu, sprawiające trudności wychowankom. Tak więc skłonność do ułatwiania zrozumienia toku lekcji, do myślenia za ucznia, do stawiania pytań, które nie wymagają żadnego wzgl. tylko minimalnego wysiłku ucznia, skłonność ta pozostała i wytępić jej za jednym pociągnięciem pióra — jak rzeczywistość o tym świadczy — nie można. Każdy uczący znajdzie również wiele okoliczności do występow w roli uczonego czy zbyt dokładnego tłumacza tekstu

łacińskiego (zwłaszcza w ustępach, powstałych z urywków), a program, ułożony na poszczególne klasy nie krepuje zupełnie podobnej roli nauczyciela. Proszę tylko przeczytać uważnie wskazania, jakie znajdujemy w programie kl. III na II półrocze na stronie 94. (Słów programu nie przytaczam, gdyż sądzę, że każdy filolog ma zawsze program ministerialny pod ręką i często się nim posługuje.) Otóż bezstronny czytelnik przyzna mi słusność i zgodzi się ze mną, że program, ułożony na tę klasę, nie przeszkadza nauczycielowi być gadułą, jeżeli nim zechce być, i nauczyciel potrafi udowodnić konieczność swego gadulstwa, jeżeli tylko przestudiuje program uważnie.

Atoli sprawa przybiera zupełnie inny obrót, jeżeli uwzględnimy uwagi, odnoszące się do całości programów poszczególnych przedmiotów. Na str. 222 czytamy: Pierwszym zadaniem nauczania języka łacińskiego jest doprowadzenie do rozumienia tekstu łacińskiego. Rozumienie zaś tekstu (cytuję w urywkach) polega nie tylko na ogólnym ujęciu treści, lecz także na wnikięciu w myśli i uczucia, zawarte w treści i formie słownej oraz na znalezieniu ich odpowiedników w języku polskim. Realizując więc to zadanie, zaprawiamy ucznia do głębszego rozumienia tekstu. Drugim zadaniem nauczania języka łacińskiego jest wprowadzenie w kulturę starożytnych Greków i Rzymian tj. w ich życie domowe, polityczno-społeczne, umysłowe, artystyczne i religijne. Realizujemy to zadanie jednocześnie z pierwszym, w miarę zaś realizacji pierwszego zadania (rozumienia tekstu) coraz silniej występuje zadanie drugie.“ Program bardzo obszernie i szczegółowo omawia, na jakie objawy życia umysłowego i społecznego uczący przede wszystkim powinien kłaść silny nacisk. Niewątpliwie sprawę tę wyjaśnia należycie program na str. 235: W wynikach nauczania program przewiduje znajomość życia antycznego w zakresie przerobionej lektury. Trzeba pamiętać, że nie idzie tu o tzw. realia, tj. pewną sumę schematycznie ujętych wiadomości z jakiejś dziedziny starożytnych Greków lub Rzymian, lecz o zrozumienie, co w tej dziedzinie ich życia było odrębnego i charakterystycznego i jakie to miało dla późniejszej kultury znaczenie.“

Przy układaniu planów lekcyjnych postanowiłem oprzeć się na wskazaniach programowych, zawartych w „Celach i Charakterze Nauczania i Ogólnej Uwadze o Nauczaniu Języka“ str. 222 do 236. Podstawę każdej lekcji stanowi zrozumienie tekstu tak co do treści, jak i formy słownej; następnie treść ujmuję się w ogół-

niejsze zagadnienia, oparte na przeczytanym materiale. W ten sposób Miltiades, Salamina i Arystydes utworzyły pewną zaokrągloną całość. Pod naporem Persów budzi się świadomość narodowa Greków, lecz jest chwiejna, słaba, boć pod Maraton śpieszą Ateńczykom z pomocą jedynie Platejczycy, natomiast potężna Sparta w sposób niezbyt rycerski a tak typowy dla owych czasów, gotowa poświęcić Ateny przemocy wroga. Silniejszym płomieniem wybucha to samo uczucie za Temistoklesa, chociaż niesnaski wewnętrzne występują na jaw w każdym trudniejszym położeniu, wreszcie ustawiczne walki z zaborcą przyczyniają się do powstania związku morskiego państw greckich pod egidą Aten, a przemożny wpływ ojczyzny Arystydesa zaznacza się w przeniesieniu kasy związkowej z Delos do Aten, co również świadczy o pewnej rywalizacji poszczególnych państewek greckich między sobą. Plastycznie zarysowują się także sylwetki wodzów. Bohaterski Miltiades nie chce się kryć za sztańcami miasta, lecz wyrusza w pole otwarte przeciw wrogowi, swym zapalem wojennym ożywia nie liczną, lecz bitną armię grecką. Temistokles zwycięża dzięki chytrłości i ufności we własny rozum, wreszcie ważną rolę odgrywa Arystydes dzięki swej nieposzlakowanej sprawiedliwości, znanej wszystkim Grekom. Na podstawie tekstu uczniowie dochodzą do zrozumienia krzywdy, jaką ponosi Miltiades od swych ziomków i mimo tak olbrzymie zasługi ginie w więzieniu, by Ateńczycy mogli żyć spokojnie. Nie inaczej odwodzić się obywatele Temistoklesowi; jeden Arystydes, żyjący w ubóstwie, umiera spokojnie w ojczyźnie. Uczniowie poznają ujemne strony demokracji, która nienawistnym okiem śledzi swych najlepszych synów i czyni ich ofiarami podbechtanego przez demagogów motłochu. W tym przekonaniu utrwala ich ustęp polski z Czytanki: „Chłosta demagogów“. Na podstawie tekstu starano się odtworzyć plan bitwy pod Maratonem i Salaminą i poza osobistymi zaletami wodzów i wojska uczący się wyczuwali, że do wspnianiałych zwycięstw wale nie przyczyniło się położenie strategiczne.

Uczniowie bez trudu i mozół dochodzili do pewnych ogólniejszych wniosków na podstawie lektury. Ujemną stroną Czytanki Kowalskiego i Goliasa „*Viri Illustres*“ jest brak planów bitew pod Maratonem i Salaminą i odpowiedniego ustępu o treści ogólniejszej, charakteryzującego epokę bohaterskich walk z potężnym liczebnie wrogiem. Ten punkt lekcji wypadł najslabiej, gdyż nie chciałem odsyłać uczniów do obcych pomocy, np. do podręcznika

Sinki „Vir Bonus“. A program ministerialny wyraźnie zaznacza na str. 94: „Wypisy zawierające: b) dłuższe ustępy polskie, związane treściowo z łacińskimi w formie odpowiednio dobranych przekładów z literatury greckiej i rzymskiej, oraz z wyjątków z literatury naukowej, dososowanych do poziomu umysłowego młodzieży“. Uważam, że ustępy polskie stanowią niezbędną część podręczników, ze względów pedagogicznych są jednym z bardzo ważnych czynników wychowawczych. Po przeczytaniu bowiem pewnej partii tekstu łacińskiego uczeń może zaznajomić się sam z zagadnieniami przerabianymi w klasie, korzystając z ustępów polskich zawartych w Czytance. Taka dobrowolna lektura może go zachęcić do samodzielnego szukania wogóle lektur uzupełniających problematy roztrząsane w szkole. *Viri Illustres* zawierają bardzo piękne ustępy polskie; dlaczego pominięto okres walk z Persami? Podobne usterki powinny zniknąć ze wzorowego podręcznika także i z tego względu, że bardzo często uczeń korzysta z ustępów polskich czy to z ciekawości czy też w chwilach wolnych od zajęć szkolnych, by zdobytymi wiadomościami popisywać się podczas lekcji, co również dodatnio wpływa na klasę. Ustępy polskie stanowią niezawodnie odciążenie w pracy dla samej młodzieży. Rozumiemy obecnie, że jest niemożliwym, by uczeń przez 5 godzin nawet na trzech przedmiotach — licząc dwa przedmioty po dwie godziny — mógł ustawicznie wśród natężenia umysłowego śledzić pracę w szkole.

Przy omawianiu całości lektury zaznaczonej w tytule, wysunęły się również zagadnienia współczesne. Młodzież zdaje sobie dokładnie sprawę z położenia geograficznego Polski, znajdującej się ustawicznie między młotem a kowadłem wskutek sąsiedztwa z dwoma potężnymi państwami. Rozumie, jakie walory duchowe ma posiadać armia, która ani na chwilę nie powinna tracić wiary w zwycięstwo. Lecz moim zdaniem młodzież dzisiejsza mało przywiązuje wagi do zdobycia korzystnych warunków ekonomicznych, bez których wyposażenie wojska we wszystkie środki techniczne nowoczesne jest bardzo trudne. Są to uczniowie III klasy, dlatego przy omawianiu tej niezmiernie ważnej sprawy nie wytykałem im braków w ich rozumowaniu, by nie gasić młodzieńczego zapału i optymizmu.

Przyznaję się otwarcie, iż po przerobieniu ustępów, wymienionych w tytule, sam zmieniłem również zapatrywanie na dzieło Neposa. Nie przypuszczałem, że na tak skleconym autorze można

zaprawić młodzież do zaznajamiania się z bardzo ważnymi zagadnieniami świata antycznego. I któżby przypuszczał przed dawnymi laty, że autor, gromadząc różne anegdoty o wybitnych wojownikach i mężach stanu, by zachęcić nieskorych do nauki Rzymian do parania się z historią, że ten autor stanie się pierwszym poważnym historykiem dla naszych trzecioklasistów? Czy warto w wyjątki *Viri Illustres* wtrącać ustępy z pełniejszego wydania? To trud zbyteczny, a jednak nie brak chęci, by nowego Neposa uczynić dawnym Neposem.

By ograniczyć zbytnie mentorstwo nauczyciela, by ucznia dopuścić do głosu i pozwolić mu samodzielnie myśleć, przydałyby się moim zdaniem następujące środki: a) Program od strony 222—236 wysunąć na czoło, pod nim podać tylko materiał naukowy na poszczególne klasy bez żadnych już komentarzy, albowiem podana część programu jest tak znakomicie zredagowana, iż wszystkie inne objaśnienia stają się zbyteczne. b) Ważniejsze ustępy łacińskie powinny mieć odpowiednie ustępy polskie, uzupełniające poruszane zagadnienia.

OCENY I SPRAWOZDANIA

Hahn Wiktor: *Bibliografia Horacego w Polsce. Bibliographia Horatiana Polonorum*. Lublin 1936. Str. VIII + 66. 8°.

Jako tom X wydawnictw Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego wyszła świeżo z druku ta książka prof. dr Wiktora Hahna, nieustrudzonego w działalności przygotowania trwałych podstaw do pracy naukowej przez zebranie, zestawienie i wydanie w przystępnej formie materiałów bibliograficznych.

Jak 2000-ną rocznicę urodzin wieszczu mantuańskiego upamiętnił wydaną w r. 1931 we Lwowie bibliografią prac o nim w Polsce ogłoszonych, tak obecnie tym podręcznikiem chce uczcić 2000-lecie urodzin Horatiusa i zebrać w całość, dla każdego pracownika naukowego dostępną, plon tej uroczystości jubileuszowej oraz ułatwić dalszą pracę nad tym poetą i jego twórczością, z jakiegokolwiek punktu widzenia ktoś by się do niej zabrał. Ponadto materiały, zawarte w obu bibliografiach, są świadectwem, jak silnie oddziaływał na kulturę polską wpływ obu wielkich poetów rzymskich.

Jaki cel przyświecał autorowi w tej pożytecznej pracy, odkąd się jej poświęcił, jak zebrany materiał uporządkował i w jakie grupy ułożył, o tym pisze w przedmowie. W zestawieniu swoim podzielonym na 10 działów, objął autor wszystkie znane mu wydawnictwa książkowe, prace, artykuły, przekłady, wydobyte z różnych czasopism i dzienników, do których miał dostęp, poczynawszy od w. XV do końca r. 1935, a nawet sięgnął w uzupełnieniach do początków r. 1936. Podział, przez autora zastrzeżony, jest moim zdaniem zupełnie uzasadniony i bardziej przejrzysty, niż wprowadzony nieraz przez bibliografów układ alfabetyczny. Orientację w podręczniku Hahna ułatwiają umieszczone na końcu trzy spisy.

Bibliografia Horacjańska z pod pióra Hahna stanowić będzie cenną pozycję w bibliotece każdego badacza, który się zajmuje filologią i pokrewnymi gałęziami nauki.

STANISŁAW PILCH

Junker Hermann-Delaporte Louis, *Die Völker des antiken Orients* (Die Ägyptier, die Babylonier, Assyrer, Perser und Phöniker), Mit 6+6 Tafeln, Freiburg im Breisgau 1933, S. 362,8⁰ (Z serji: Geschichte der führenden Völker, Bd. III.).

Jak sam autor we wstępie zaznacza, zamiarem jego jest krótkie przedstawienie historii Egiptu od czasów najdawniejszych z uwypakowaniem jednak głównie życia kulturalnego tej krainy z pominięciem zaś spraw politycznych z wyjątkiem najważniejszych, koniecznych dla zorientowania się w chronologii. Przedstawienie kultury egipskiej jest tym bardziej konieczne, że nagromadziło się bardzo dużo nowego materiału, w czym niemały udział brał i sam autor, jako kierownik niemieckiego instytutu archeologicznego w Kairze.

Dzieło nasze wyszło z pod pióra dwóch uczonych, z których Niemiec Junker zajął się historią Egiptu. Ślady istnienia człowieka w Egipcie sięgają czasów paleolitu i to nie tylko w dolinie Nilu i wzgórz, deltę tej rzeki otaczających, ale także i w różnych miejscach pustyni arabskiej i libyjskiej. Już pod koniec starszego paleolitu zaczyna Afryka, a tym samym i Egipt przybierać inne formy rozwojowe aniżeli Europa, co zaznacza się dobitnie w czasach nieco późniejszych jak w młodszym paleolicie i mezolicie, kiedy to już i delta Nilu wchodzi w obręb kultury ówczesnej. Ten rozwój kultury trwa dalej w neolicie i dzisiaj wykopaliska archeologiczne dają dość jasny obraz tej egipskiej prakultury, której początki sięgają zapewne VI tysiąclecia przed Chr. W ten sposób początki historii Egiptu przesuwają się znacznie dalej wstecz i wypełniają nieznana nam dotychczas lukę, która świeciła białą plamą. Jest to tzw. „kultura delty“, w której uprawiano rolę, hodowano bydło, kozy a zwłaszcza świnię, znano psa, robiono polowania, łapano ryby siecią i wędką, polowano w wodzie na hipopotama itp. Budowano wcale dobre domy przeważnie z gliny, głównie owalne i ogradzano je. Znano różny sprzęt domowy, głównie wyroby garncarskie. — Ciekawy był w owych czasach w niektórych miejscach obrzęd pogrzebowy; nie grzebano nieboszczyków na osobnych cmentarzach lecz obok domów mieszkalnych albo nawet w samych domach bez żadnych ozdób. Odrzuca jednak trzeba zaznaczyć wielkie różnice pomiędzy górnoegipską kulturą neolitu, a dolnoegipską: ta pierwsza jest młodsza. Autor podaje szereg kultur charakterystycznych, które zostały nazwane od osobnych miejscowości, gdzie najwyraźniej występują, oraz podaje wspólne cechy i różnice tych kultur.

Zasiedlenie doliny Nilu ludnością jest stosunkowo dość późne. W starszym paleolicie mieszkała ludność wzdłuż Nilu w zależności od warunków geologicznych i klimatycznych. Z czasem warunki zewnętrzne się zmieniają, a ludność schodzi w dolinę, gdzie siłą rzeczy dla dobra własnego zgęszczona łączy się w małe związki, niejako okręgi, które przez cały czas tworzyły fundamenty pod budowę państwa egipskiego. Z okręgów tworzą się powiaty w sobie zamknięte, z własną tradycją i kultami religijnymi nawet w czasach, kiedy to już nastąpiło zjednoczenie państwa. Ośrodek okręgu tworzyło miasto z siedzibą władcy — księcia i świątynią bóstwa opiekuńczego okręgu. Okręg to niejako wzór

państwa. Potrzeba regulowania Nilu i budowa kanałów zmuszała okręgi do łączenia się w większe powiaty. Droga jednak od oddzielnych okręgów do zjednoczonego państwa egipskiego musiała przechodzić przez wiele faz pośrednich. Wiele pomogła religja i wiara w Osirisa, Horusa i Setha. Już w tej prehistorycznej epoce zaznacza się podział Egiptu na dwie połowy: Egipt górny i dolny. Egipt dolny z nad delty Nilu zawładnął jednak Egiptem górnym i w Heliopolis późniejszym była siedziba władców pierwszego zjednoczonego państwa egipskiego. Egipt północny od razu zdobywa przewagę nad całym Egiptem. Jest to walka Horusa przeciw górnoegipskiemu panowaniu Setha. I Horus zwyciężył w całym kraju. Bo już od czasów pradawnych, od samego początku trwa walka pomiędzy Egiptem górnym i dolnym, co polegało właśnie na różnicy kultury i na różnicy strukturalnej znacznej części ludności jednej połowy Egiptu i drugiej.

Kapłan egipski Manethon, pisząc historję Egiptu, uszeregował ją według 30 dynastyj, którym początek miał dać król Menes (około 3300 r. przed Chr.). Jest to naturalnie podział dowolny, gdyż przed Menesem było już niemało królów i dynastyj zjednoczonego państwa egipskiego. Właściwe zjednoczenie Egiptu następuje około r. 4240 przed Chr. ze stolicą w Heliopolis. Dopiero potem państwo rozpadło się na szereg części poszczególnych. Menes jest to postać historyczna i on był właściwie drugim zjednoczycielem państwa; jego stolicą było miasto Memphis, ważny punkt strategiczny. Menes daje początek dynastji tinickiej, tak nazwanej od pierwszej rezydencji jego w This. Dalsze postacie królów są historyczne. Egipt zaczyna rozwijać się kulturalnie po każdym względem. Największym dziełem tej wczesnej epoki egipskiej było wynalezienie pisma hieroglificznego. Na te czasy przypada również powstanie sztuki egipskiej i architektury, religji, a zwłaszcza kultu Osirisa i kultu zmarłych. To wytworzyło się głównie za dwóch pierwszych dynastyj.

Z 3. dynastją zaczyna się okres starego państwa egipskiego, a obejmuje on czasy od 3. do 6. dynastji (około 3000—2300 przed Chr.). Widocznym znakiem tych dynastyj są piramidy i pełna jedność państwa. Jest to okres potęgi państwa egipskiego, potęgi, która płynęła z własnych źródeł, własnej jedności i wspaniałej centralistycznej organizacji państwowej. Wszystkim poczynaniom dynastyj starego państwa egipskiego właściwą jest siła, wielkość i rozmach na każdym polu. Dowody na to, pomijając stosunkowo skąpe świadectwa historyczne, mamy głównie w kulturze materialnej, którą nam obecnie archeologia wyświetla. Z władców czasów ówczesnych wymienimy takich jak Senofru, Cheops, Chephren i Mykerinos, którzy rezydowali w Gizie niedaleko Kairu. Trzej ostatni wspomniani władcy tu budowniczkowie piramid. Za czasów dynastji piątej zaczynają się wielkie przewroty religijne. Ta dynastia stoi pod znakiem kultu słońca — tarczy słonecznej Re-Rha, co jak wiemy w latach około r. 1400 przed Chr. powtórzy się za faraona Amenophisa IV. Za piątej dynastji zaczyna się również kult gwiazd. Za dynastji szóstej, rezydującej w Memphis, jakkolwiek jest ona jeszcze silna, lecz widać już pewne oznaki upadku; zauważyć się to da dokładnie we wzroście władców

I książąt okręgów poszczególnych, oraz we wzroście dziedzicznej biurokracji. Jak za poprzednich dynastyj, tak i teraz widać wielki kult umarłych i munifikowanie nieboszczyków. Rozwój nauk idzie dalej w kierunkach i praktycznym i teoretycznym; widać głównie rozwój medycyny, matematyki, rolnictwa, literatury i życia prywatnego. Kobieta jest towarzyszką mężczyzny, troszczy się o dom i dzieci. Widać rozwój przemysłu i handlu, jest wiele wolnych właścicieli gruntów; jednak w posiadłościach królewskich jest mnóstwo ludzi pańszczyźnianych. Mimoto niema jeszcze wielkich i ścisłych różnic pomiędzy stanami, jak to później było. Autor zaznacza, że wszystko, co wiemy o starym państwie egipskim, cechowała naogół ludzkość. Ciekawe i bardzo oryginalne, a może i prawdziwe, jest zapatrywanie autora na powstawanie ogromnych budowli w tym okresie, zwłaszcza piramid. „Jedenfalls haben wir keinen Grund die grosse Zeit des Alten Reiches als eine Periode der Tyrannei anzusehen; ihre staunenerregenden Werke gehören einem Geschlechte an, das einen ausgesprochenen Sinn für Menschlichkeit besass und dessen hohe Kultur Akte brutaler Barbarei unmöglich erscheinen lässt (str. 70—71). Dotychczas panowały i panują jeszcze całkiem inne poglądy na tę epokę, że to epoka bezwzględnej samowoli władców i tyranij nad całą ludnością, jęczącą przy budowie piramid, która swój dobytek musiała mieć na zawołanie dla króla.

Naogół te czasy są to chwile spokoju, wojny prowadzono wprawdzie, ale nie zaborcze. Egipt żyje przeważnie w pokoju z sąsiadami i prowadzi handel głównie z Palestyną i wybrzeżami syryjsko-fenickimi. Egipcjowi rozchodziło się głównie o drzewo cedrowe z Libanonu na budowę okrętów.

Koniec starego państwa egipskiego kryje się w mrokach. Królowa Nikotris kończy szóstą dynastję. Następuje, zdaje się, bezkrólewie. O następnych dynastjach prawie nic nie wiemy. Egipt popada w rozprzężenie i rozpada się na górny i dolny tak, że równocześnie panują dwie dynastje w Herakleopolis i Tebach i prowadzą zawzięte walki ze sobą. Osłabienie władzy centralnej sprowadza za sobą decentralizację. Naczelnicy okręgów — nomarchowie stają się prawie niezależnymi w walkach obu wrogich sobie dynastyj. Słowem Egipt przeżywa silne wstrząsy wewnętrzne. Wzmaga się nędza warstw biednych, a równocześnie wzrost arystokracji. Te przewroty i wojny domowe w czasie przejściowym musiały silnie wpłynąć na religję, która, jak wiadomo, zrosła się z państwem w jedną całość. Religja rozwija się jednak dalej, zwłaszcza zakorzenienia się głębiej kult słońca. Wytwarza się nowa literatura.

Te zamieszki i wojny domowe trwają z mniejszymi lub większymi przerwami długie lata, bo aż do dwunastej dynastji. Od dynastji dwunastej zaczyna się nowa epoka w rozwoju Egiptu, tzw. państwo średnie (2000—1788 pd. Chr.). Lecz nowe państwo ma już inne oblicze aniżeli stare. Przedewszystkiem zmienia się stanowisko władzy królewskiej. Prawda, król rządzi nieograniczenie w państwie, jest znowu widowym znakiem jedności państwa i jego potęgi, lecz sam stosunek jest inny, aniżeli poprzednio. Do korony nie należą już teraz ogromne domeny w kraju, zarząd okręgów-powiatów nie spoczywa teraz w ręku samo-

wolnych bardzo często urzędników, a znowuż władza królewska jest obecnie ograniczona do pewnej miary przez książąt krajowych. Wspomnienie o poniżeniu władzy królewskiej nie dało się z pamięci usunąć, chociaż obecnie panujący jest także na najwyższej wysokości. Pewność wewnętrzna, co tak cechowała stare królestwo, zniknęła, nowa władza królewska musiała sobie wszystko wywalczać. Na te czasy przypada początek wojska stałego, podpory króla. Nowe życie w Egipcie tworzy się z walk, królowie muszą swej władzy umiejętnie używać, a rezydencja królewska przestaje być ośrodkiem wszystkiego. Sztuki i nauki rozwijają się również poza dworem królewskim, w innych ośrodkach, tj. na dworach książęcych. Wolne obywatelstwo występuje na pierwsze miejsce. Nową — dwunastą dynastję zakłada król Amenemhet I (2000—1971) w Nechem, w górnym Egipcie, sam pochodzenia numidyjskiego. On i jego następcy musieli walczyć jeszcze o tron. Dopiero później, bo za Sesostrisa III (1888—1850) te walki z udzielnymi książętami całkowicie ustają. Stara arystokracja słabnie i wyczerpuje się w walkach. Tak więc po wielu stuleciach wznawia się nieograniczona władza panujących przy pomocy stałej po części najemnej, a po części rodzimej armji, znikają w prowincjach wspaniałe grody książąt okręgów.

Zmiany widać na każdym polu. Średnie królestwo egipskie zbudowane zostało bohaterskimi walkami o jednoś państwa. Władza królewska wzmożła się niesłychanie, król mieni się z pochodzenia bogiem, lecz obecnie staje się on człowiekiem wśród ludzi. A poddani, którzy mu cześć oddają, są znacznie samodzielniejsi w używaniu zdobyczy kulturalnych i wśród nich rodzi się właśnie poczucie, że ich dobro i dobro kraju jest związane z potęgą króla. Faraonowie starych czasów bujali w niebotycznych wyżynach, w średnim państwie to się zmieniło, król spadł w sferę ziemską a naród podniósł się na swym stanowisku. Władza i kultura państwa średniego w Egipcie wyrosła na gruncie czysto egipskim i była rezultatem wewnętrznego rozwoju. Kraj ogranicza się do swych granic — inaczej, jak to będziemy mieli w państwie nowym, — a tylko w w razie potrzeby przekracza na wypadek wojny granice swoje. Państwo średnio-egipskie jest raczej w defensywie, z wyjątkiem na południu z Nubią przeciw państwu Dongola. Stosunki z sąsiadami są przeważnie handlowe. Państwo średnio-egipskie to czas porządku i dobrobytu. Przychodzi nowa organizacja państwa. Chociaż mało mamy wiadomości o organizacji kraju, to jednak widać, że budowa organizacyjna nie wiele pozostaje w tyle poza państwami nowożytnymi. Podział na prowincje; na czele całego państwa stoi wyznaczony przez króla wezyr, niejako premier, który ma pod sobą wysokich urzędników, niejako ministrów czy wiceministrów. Wielkie budowle, kanały, tamy, budowa tzw. jeziora Moeris, labirynt-świątynia umarłych Amenemheta III (1850—1801), rozwój sztuki w jej różnych gałęziach, oto są najgłówniejsze cechy państwa średnio-egipskiego. Rozumie się, że kwitło rolnictwo, przemysł i handel. Dwunasta dynastia egipska to szczyt potęgi średniego państwa egipskiego. Kończy tę dynastję Amenemhet IV (1801—1792) i jego siostra Sebeknefrure (1792—1788). Po nich przychodzi czas nierządu i upadku, jak to było pomiędzy starym państwem a średnim. Jakie działały tu przyczyny — niewiadomo. Dy-

nastąpiła 13-a okazała się słabą, choć rządziła jeszcze całym Egiptem. Wzmacnia się jednak znaczenie wojska, które władców usuwa, albo znowu przychodzą władcy z wyboru. Sąsiedzi zaczynają patrzeć na Egipt okiem pożądliwym. I tak na przełomie wieku 18/17 p.d. Chr. wdzierają się do Egiptu Hyksosi, nie „Królowie pasterzy“, jak to Manetho tłumaczy, ale „władcy cudzoziemców, obcokrajowców“. Całkiem słusznie autor podkreśla fakt, że nie mamy tutaj do czynienia z sąsiednimi narodami Egiptu, ale widzimy tutaj rezultat olbrzymich wędrówek narodów, które odbywały się w 18 wieku p.d. Chr. z powodu wtargnięcia do Azji Średniej Aryjczyków. Hyksosi to mieszanina szczepów, między innymi i semickich. Może wtedy weszli do Egiptu Izraelici. Jest wielce prawdopodobnym, że z początku panowanie Hyksosów w Egipcie było ostre, lecz później ulegają oni wpływowi wyższej kultury tubylczej, choć nigdy nie brakło pomiędzy nimi a ludnością podbitą momentów dzielących, zwłaszcza religijnych. Hyksosi nie opanowali całego Egiptu, tylko wschodnią część delty, gdyż w zachodniej panują ich wasale z dynastji 14-cj. Egipt górny z Tebami był wolny, a ponadto małe inne królestwa. Panowali Hyksosi w Egipcie w latach około 1780—1580, a zatem pomiędzy 12 i 18 dynastją. Uwolnienie Egiptu od nich i podniesienie nowej potęgi wyszła z Teb, od dynastji 17-tej, która walczy równocześnie z Hyksosami, a na południu z Nubją i odnośnymi królikami. Tebom pomagały w walce „Haunebut“, mieszkańcy północno-zachodniej delty.

Amenophis I (1557—1535) daje początek dynastji 18-cj, po nim zaś idzie Tutmosis I, właściwy założyciel egipskiej potęgi oświatowej. On pierwszy zdobywa Sudan, który nazwano prowincją Kusz. Ruszywszy na Palestynę i Syryję dochodzi Tutmosis aż do Eufratu i w ten sposób tworzy olbrzymie państwo egipskie. Na te czasy przypada panowanie królowej Hatszepsut (1505—1484), jednej z najdzielniejszych królowych Egiptu. Na jej czasy przypada wyprawa do Puntu — wschodnich wybrzeży Afryki. Ona podniosła pod każdym względem Egipt bardzo wysoko. Żyła w niezgodzie ze swym mężem Tutmosisem III, który dopiero po jej śmierci rozwija wielką i zadziwiającą potęgę i energję. To pierwszy zdobywca, pierwszy wielki wódz, o którym nam mówi historia. On buduje nie tylko flotę, ale jest zarazem kolonizatorem w ziemiach zdobytych. On rozszerzył granice państwa na wszystkie strony i umocnił je doskonałą organizacją. Wogóle Tutmosis III, to jedna z największych osobistości królewskich w historii starożytnego Egiptu. Siedzibą jego były Teby. Autor bardzo dokładnie i szeroko opisuje organizację państwa przez Tutmosisa III-go i wogóle całą dynastję 18-a.

A jednak po 18-cj dynastji przychodzi w Egipcie kryzys jak od wewnątrz, tak i od zewnątrz, od strony potężnych sąsiadów Aitanii i Chetytów. Państwo egipskie stawszy się potęgą kolonialną, stara się całą ludność podbitą zlać w jedno i to właśnie spowodowało powolne rozsadzanie państwa. Ten kryzys pogłębia się jeszcze bardziej za Amenophisa IV (Echnaton) słynnego reformatora religijnego (1370—1352), który chce wprowadzić państwowy kult boga słońca Re (Rha), złączywszy go z Horusem, kult tarczy słonecznej Aton. A zatem Amenophis IV chce na miejsce politeizmu wprowadzić monoteizm. W sztuce i nauce wprowadza on

prawdę i naturalność. Dzięki temu bogactwo motywów się zwiększa. Wogóle mimo wszystko Amenophis IV to wielki władca, a jego reforma religijna jest tylko nawiązaniem do dawnych czasów. Autor występuje w obronie Amenophisa przed licznymi zarzutami względem jego postępowania. O działalności tego władcy pouczają nas wielce tablice z El-Amarny (Tell el-Amarna), dokąd przeniósł on właśnie swą stolicę w walce z kapłaństwem boga tebańskiego Ammona. Małżonką Amenophisa IV była słynna królowa Nofretete. Dzieło reformacyjne tego władcy ginie wskutek reakcji kapłańskiej. Gdyby był poparł to dzieło czynami wojennymi, napewnie byłoby ono przetrwało. Po Amenophisie IV przychodzi znany obecnie szeroko Tutanchamun, osobistość niewielka, za którego właściwie kapłani rządzą Egiptem. Wogóle do epoki panowania dynastji 18-ej autor podaje bardzo wiele ciekawych rzeczy i oryginalnych poglądów.

Wielkie znaczenie w historii Egiptu mają dynastie 19 i 20 (1310—1085). Dynastję 19-tą zaczyna Haremhum (1910—1308). Władcy z tej dynastji nazywają się przeważnie Ramzesami. Najbardziej znanym jest nam syn Setkosa I (1308—1298) Ramzes II (1298—1232). Jakkolwiek są to jeszcze czasy świetności, jednak jest już widoczny upadek. Przede wszystkim trzeba było walczyć z sąsiadami, głównie z Chetytami w Palestynie i Syrii. Z czasów Ramzesa II posiadamy układ pokojowy z królem Chetytów Chatuszilem; ten układ-przymierze zachował się nam w Egipcie w świątyni w Karnaku na hieroglifach, a w 1906 r. odkopano ten sam napis w bibliotece chetyckiej w Boghazkjoï. Przychodzą na Egipt napady „ludów morskich“ — Achajów i Libyjczyków. Pod naciskiem obcej przemocy potęga Egiptu załamuje się. Egipt traci swe posiadłości i zmuszony jest ograniczyć się do właściwego Egiptu. Stolica państwa przenosi się na deltę w okolicę Pelusium, co było wielką szkodą dla Memphisu i Teb. Egipt wyczerpuje się w walkach i zaczyna popadać w zastój mimo, że stare wzory jeszcze kwitną i wznosi się ogromne budowle. Egipt z 20-ą dynastją traci całkowicie swe przodujące znaczenie.

Czasy 1085—30 pd. Chr. to epoka upadku starego Egiptu. Niektóre dynastie prędko się zmieniają. Dopiero za Psammeticha I dynastji 26-ej (663—525) Egipt jeszcze się podnosi, uwolniwszy się od panowania Assyryjczyków. W r. 525 pd. Chr. zdobywają Egipt Persowie; Egipt staje się prowincją perską. Przychodzi jeszcze dynastja obca, makedońska Ptolemeuszów (332—30 pd. Chr.), aż wreszcie Egipt dostaje się na długie stulecia w ręce Rzymian i tak kończy się jego niezależność po długich tysiącach lat i najróżnorodniejszych przeobrażeń, chwały i upadków, bogactwa i nędzy. — Taka jest krótka treść pierwszej części dzieła, napisanej przez Junkera o Egipcie starożytnym.

Część drugą książki zajmuje dzieło Ludwika Delaporte'a. Dzieło to zajmuje się kulturą drugiego wielkiego środowiska w starożytności, tj. Mezopotamji i krajów najbliższych. Jest to „Geschichte der Babylonier, Assyrier, Perser und Phöniker“. Dzieło jest pisane podobnie jak dzieło Junkera, gdzie w ogólnych ramach politycznych omawia autor przede wszystkim życie kulturalne, gospodarcze, społeczne itp. wyliczonych narodów.

Nizina Eufratu i Tygru powstała z morza wskutek napływów namułu i dlatego dość późno została zamieszкана. Wytworzona przez ludność kultura ma dwa różne odcienie: kulturę płaszczyzny górskiej Iranu i najbliższej niziny, oraz kulturę czysto nizinną. Kultura wyżynna maluje na czarno wyroby ceramiczne, nizinna zaś na czerwono. Jakie związki pomiędzy obu kulturami istniały, na razie niewiadomo. Ludność pierwotna, która zamieszkiwała Mezopotamię, zwłaszcza górną, nazywała się Suburu. Pomiedzy tą ludnością pierwotną osiedliła się inna ludność — Sumerowie, którzy przyszl narazie niewiadomo skąd. W każdym razie nie jest to ludność semicka, a w chwili przyjsia miała już dość wysoko rozwiniętą kulturę. Zdaniem uczonego angielskiego Woodley'a Sumerowie to naród spokrewniony z dzisiejszymi mieszkańcami Afganistanu i Beludżystanu. Dostawszy się do Mezopotamji, cały czas pozostawali w ścisłych stosunkach z Indjami; mieszkali oni zatem pierwotnie w jakiejś okolicy między równiną Mezopotamji a Indu. Inni twierdzą, że to ludność spokrewniona z ludnością Azji Środkowej; i Syberji, a zatem ani semicka, ani indoeuropejska. Naszym zdaniem była to ludność turańska. Znowuż co do Semitów, z którymi przyszło walczyć Sumerom w Mezopotamji, jedni przyszl w epoce historycznej z Syrii i to są Amoryci. Starsza warstwa Semitów niewiadomo skąd przyszła, możliwe — choć nie całkiem pewnie, — że z Arabji przez zatokę Perską. Ale na to pewnych dowodów nie ma; są tylko mniej lub więcej prawdopodobne hipotezy

Źródła do historii i kultury sumeryjskiej, stanowią akty pisane i wykopaliska archeologiczne. Pisane źródła są to listy królów i napisy, teksty religijne, przepowiednie, roczniki, listy, układy, rachunki itp. Archeologiczne wykopaliska pochodzą z ruin starych miast, jak Kisz, Szuruppak, Ur, El-Obeid, Lagasz, Uruk, Nippu, Adab, Assnur etc. Listy królów to dzieło uczonych z końca III-go tysiąclecia, po upadku już państwa Sumerów. Chronologia w tych listach jest wprost fantastyczna, lata idą w setki tysięcy. Opowiadają one o czasach przed potopem, a nawet władców podają. W biegu lat pod koniec IV-go tysiąclecia przed Chr. południowa Mezopotamja zaczyna rozpaść się powoli na dwie części, północną, gdzie panują semiccy Akkadowie, nazwani tak od miasta, założonego przez króla Sargona (2725—2671), oraz południową, która zatrzymuje nazwę Sumerji. Kultura Sumerów była, jak z wykopalisk można wnioskować, bardzo wysoka. Handel ich był bardzo rozległy, bo sięgał aż do Indji morzem, a raczej może lądem, Syrii Azji Mniejszej, Kappadocji, Egiptu, gdzie silnie zaważyła kultura sumeryjska na czasy przeddynastyczne i dynastyczne. Sumerja w III. w. przed Chr. była węzłem krzyżujących się na wszystkie strony dróg handlowych.

Kraj Sumerów to skład miast — państw wokoło głównego bóstwa. Każde miasto — państwo walczy z sąsiadami o zdobycie pierwszeństwa; stąd też historia Sumerów, to w wielkiej części historia wojenna. Za czas więcej aniżeli tysiąc lat tylko wojny widzimy, a władza przechodzi z miasta do miasta. Są to przeważnie żołnierze zawodowi. Odzież ludności to przeważnie sukno. Każde miasto — państwo ma swoje własne bóstwo główne. Sumerowie wierzą w życie pozagrobowe. Nieboszczyków przeważnie grzebią, chociaż niekiedy, ale rzadko palą. Sztuka i archi-

tekstura rozwijają się głównie w różnorodnych budowlach. Znaną jest sztuka sumeryjska, głównie grawirowania, mozaika, gliktyka itd. Sumerowie wynaleźli pismo, które później rozwinęło się w klinowe. Język jest agglutynujący tj. składa się z monosylabowych wyrazów, które mogą przyjmować różne znaczenie. Aby dokładnie oddać dźwięki, Sumerowie bardzo wcześnie wynaleźli już pismo głoskowe, a zatem znaki fonetyczne. Było więc u Sumerów pismo ideograficzne czyli obrazowe, oraz sylabiczne. W każdym razie sztuka pisania rozwinęła się u Sumerów do niesłychanej wysokości. To pismo przejęli semiccy Akkadowie, później Babilończycy i Assyryjczycy. Ponieważ umiejętność dobrego pisania była wielką sztuką, przeto rozwinęła się klasa pisarzy. Pismo Sumerów rozszerzyło się bardzo szeroko, gdyż objęło północną Syrię a nawet wschodnie części Azji Mniejszej. Z czasów trzeciej dynastii z Ur (2354—2238) i pierwszej babilońskiej (2105—1961) mamy masę zapisków w semickiej kolonii handlowej w późniejszej Cezarei. W połowie II-go tysiąclecia staje się mowa babilońska językiem dyplomatycznym wielu krajów Azji. Pismo klinowe przeszło i do Persji. Widzimy zatem, że w tym względzie wpływ kulturalny Sumerów był wprost kolosalny.

Opowiedzieć dokładnie historię polityczną III-go tysiąclecia Mezopotamii wprost niepodobna. Jedne miasta podnoszą się, drugie upadają i tak trwa setki lat. Faktem jest, że kiedy około r. 2880 przed Chr. w mieście Lagasz zasiadł na tronie król Ur-Nansze, wtedy powstaje wielkie państwo pod królami Semitami, a ośrodkiem jego staje się nizina południowej Mezopotamii. Trochę później w Akkadzie panuje Sargon, władca wielki, który rozszerzył granice państwa swego. Polityczna struktura Sumerów w tym czasie, to dalej miasta z najbliższymi okolicami wzdłuż Eufratu. Każde miasto — państwo prowadzi własne życie pod opieką swego boga głównego, gdyż bóg jest królem całego miasta-państwa. Są to zatem państwa teokratyczne. Przychodzi rozwój życia rodzinnego, gospodarczego, rozwój ustawodawstwa. Budowa kanałów, doskonała uprawa roli, ogrody, sady, handel, przemysł, rzemiosło, to są główne cechy Sumerów w III. tysiącleciu przed Chr. Ale podstawa całej kultury sumeryjskiej to religia, bogato rozwinięta ze stanem kapłanów. Sumerowie wynaleźli system seksagesimalny, kataster gruntowy, kalendarz. Słowem niema wprost dziedziny z życia kulturalnego, gdzieby nie pracowali Sumerowie. W tych, czasach zdobywa przodownictwo miasto Ur ze swą trzecią dynastją i następuje do pewnej miary zlanie się kultury sumero-akkadyjskiej. Tak więc powstaje państwo Sumerów i Akkadów.

Po upadku państwa Ur powstają dwa państwa w Isin, gdzie zaczyna panować dynastja semicka Amorytów, i w Larsie. Te państwa usiłują zdobyć władzę nad całym krajem. I jedni i drudzy chcą się tytułować „król Sumerów i Akkadów“. Jednak ponad nimi wyrasta nowe państwo z miejscowością Babel-Babilon nad Eufratem, w miejscu bardzo dogodnym dla handlu i swego stanowiska nie traci przez długie stulecia. Pierwsza dynastja babilońska, z pochodzenia amorycka, sięga czasów co najmniej 2100 przed Chr. Z szeregu władców tej dynastji dla nas najważniejszy jest słynny Hammurabi (2003—1961), właściwy

twórca królestwa babilońskiego. On nie tylko rozszerza granice państwa na wszystkie strony, zwycięża groźny lud wschodni Kasztów, ale jest równocześnie pierwszym prawodawcą nie tylko na nizinie mezopotamskiej, ale i w całym świecie. Jego prawodawstwo zachowało się do dzisiaj. Od niego bóg Babilonu Marduk staje się głównym bóstwem. O prawodawstwie Hammurabiego jest już ogromna literatura. Autor poświęca temu prawodawstwu wiele stron i omawia je dokładnie w punktach ważniejszych. Na ogół prawodawstwo Hammurabiego jest bardzo surowe. Jest to rozumie się prawo sumeryjskie, ale znacznie obostrzone. Wpływ Babilonu szerzy się wszędzie tak, że język babiloński staje się międzynarodowym.

Dynastię amorycką Babilonu obalili prawdopodobnie Chetyci już niedługo po Hammurabim, mniej więcej w epoce Hyksosów w Egipcie. Chetyci, zdaniem autora, to lud mieszany z przewagą jednak elementu indoeuropejskiego, odgałęzienia irańskiego. Przeciw nim stają Huryci-Mittanni, mieszkańcy gór między Eufratem, a jeziorem Wańskim. Zjawia się ze wschodu naród Kasytów, który zawładnął także Babilonem; słowem wytwarza się cały chaos w tych okolicach. Z tego chaosu wyrasta w XIV w. przed Chr. nowe państwo Assyryja-Aszszuraju, ze stolicą w Assur. Język assyryjski jest semicki i spokrewniony z akkadyjskim, ale nie jest dialektem akkadyjskiego. Assyryjczycy — to Semici, a Assyryja pod każdym względem wykazuje silne wpływy sumeryjsko-akkadyjskiej kultury, zwłaszcza w religii. Pierwotne siedziby Assyryjczyków były prawdopodobnie na zachód od Tygrysu a na północ od pustyni. Prędko Assyryja rośnie w potęgę i rozszerza się na wszystkie strony. Dzieje się to w ostatnich stuleciach II-go tysiąclecia. Pada Babilon, ale nie na długo. W tych walkach ginie państwo Chetytów. Z assyryjskich królów sławnym staje się głównie Tiglat-Pileser I (około 1115—1093). Ten podnosi potęgę Assyrii bardzo wysoko. Walczy z Babilonem. W ten przychodzi nowa ludność — Aramejczycy i osiedla się w Babilonii i przyjmuje kulturę babilońską. W IX-tym wieku przychodzą nad dolny Eufrat i nad zatokę Perską Chaldejczycy, którzy tak silnie byli przesiąknięci kulturą babilońską, że później Babilonia została nazwana Chaldeją. Aramejczycy osiedlili się w północnej Mezopotamii i Syrii aż do morza Śródziemnego, a Assyria zostaje ściśnięta ściśle do swych tylko posiadłości. Osoba króla staje się tutaj wszystkim.

Kultura assyryjska jest mieszaniną wpływów obcych, Sumerów, Babilończyków, Chetytów i innych. Organizacja polityczna, do pewnej miary struktura socjalna, ustawodawstwo, a w tem prawo rodzinne-familijne, jakkolwiek sporo mają rzeczy oryginalnych, to jednak na ogół są to wzory obce. W sztuce wojennej zato Assyryjczycy mocno się wybili, a ich sposób prowadzenia wojen cechuje straszliwe barbarzyństwo. Zwłaszcza jest ciekawe familijne prawo assyryjskie, w którym widać sporo różnic pomiędzy nim a babilońskim. Familijne prawo assyryjskie ma więcej podobieństwa do ludów zachodnio-azjatyckich. Babilońskie prawo familijne daje więcej swobody jednostce aniżeli assyryjskie. Ciężkie podatki gnębiły właścicieli ziemi w Assyrii. Prawo kupna, sprzedaży, różnych układów majątkowych było ściśle uregulowane. Procenta od pożyczek

były nadzwyczaj wysokie. — Sztukę przyjmuje Assyria przeważnie od sąsiadów, brak jej głębokości, a jej cechą charakterystyczną jest dokładne oddawanie muskulatury, co nasz smak bardzo razi. Ma sztuka assyryjska również pewne rysy oryginalne. W literaturze assyryjskiej dominuje annalistyka, chronologiczne wyliczanie wojen i czynów króla, polowania itp., w czym widać wpływ Chetytów. Religja jest babilońska, a tylko rodzimym bóstwem jest główny bóg Assur. Przeważają głównie bóstwa wojenne. W każdym razie w drugiej połowie II-go tysiąclecia przed Chr. Assyryjczycy to wybitnie naród wojowniczy pod wodzą królów swoich. Jednak ci królowie dbają i o dobro swych poddanych, popierają sztukę, literaturę, religję, wogóle kulturę, która mniej się jeszcze rozwinęła aniżeli w Babilonii. Rozszerzenie panowania boga Assura, a tym samym własnego ponad innymi narodami, to jest cel Assyryjczyków, zwłaszcza w czasie ich największego rozwoju w okresie IX do VII w. przed Chr.

Jedenasty i dziesiąty wiek przed Chr. to upadek potęgi Assyrii. Dopiero w latach 900—612 przed Chr. Assyria dochodzi do szczytu swej potęgi i staje się ogromnym państwem zaborczym. Szereg potężnych władców zdobywa wszystkie kraje sąsiednie. Padają Egipt, Syria z Palestyną, Babilonia i inne państwa. To trwa przez trzy stulecia. Dopiero pod koniec VII wieku pada Assyria pod ciosami Medów, ludu aryjskiego, który przyszedł z północy, „vermutlich aus dem südlichen Teil des heutigen Rußland“, i krótko przed X. stuleciem osiedlił się na wyżynie irańskiej, gdzie podzieleni na 6 plemion niezależnych trudnili się uprawą roli, i Persów tego samego pochodzenia, podzielonych również na szereg plemion, którzy przyszedli z południa. Medowie pod naciskiem przemocy assyryjskiej łączą się razem. Tu występuje pierwszy ich władca Phraortes, który rozciąga swe panowanie nad Persami, ale chcąc zrzucić jarko assyryjskie, pada w walce w r. 633. Dopiero następcą jego Kyaxares, stworzywszy doskonałą armję, zwłaszcza świetną kawalerję medyjską, rozpoczyna walkę z Assyrią, która przeżywa napad Scytów od strony Kaukazu, którzy łupią Assyrię i zapędzają się nawet do Egiptu. Napad Scytów z ziem dzisiejszej Ukrainy miał doniosłe znaczenie. Assyria zostaje osłabiona, a Kyaxares przy pomocy namiestnika babilońskiego Nabopalassara i Scytów zdobywa w r. 612 przed Chr. Niniwę stolicę Assyrii. Assyria pada, Medowie i Persowie dzielą się resztkami Assyrii Medowie otrzymują Armenię i Kapadocyę tak, że na zachodzie rzeka Halys tworzy granicę od potężnego królestwa Lydji. Babilończycy opanowują północną Mezopotamję i obejmują pretensje po Assyryjczykach do wybrzeża syryjskiego, gdzie niegdyś wszędzie ich kultura pañowała. — Wojny assyryjskie cechuje ze strony assyryjskiej niesłychane okrucieństwo. Kultura assyryjska jest naogół nieoryginalna, pochodzenia obcego, głównie babilońskiego z epoki Kaszytów i Chetytów z II tysiąclecia przed Chr., co w gruncie rzeczy jest tylko dalszym rozwojem kultury sumeryjskiej. Poza sztuką wojenną Assyryjczycy i w tym okresie wojennym świetności mało wykazali oryginalności.

Państwo nowobabilońskie na gruzach Assyrii pozostaje przedewszystkiem w styczności z Egiptem na wybrzeżach Syrii. Przeważnie są to

stosunki nieprzyjazne. Po Nabopalassarze staje w Babilonie potężny władca, znany nam z historii Nabuchodorosor (Nabu-kudurri-ursur) (604—562). Ten zadaje ciężką klęskę królowi Egiptu Nechanowi w r. 586 zdobywa Jerozolimę i przesiedla część ludności żydowskiej do Babilonii. Wogóle Nabuchodorosor jest jedną z największych osobistości państwa nowobabilońskiego. Wspaniałe są jego budowle, zwłaszcza wiszące ogrody, jeden z cudów świata, i odbudowa Babilonu. On buduje inne miasta, przeprowadza doskonałą kanalizację wogóle w każdej dziedzinie kulturalnej widać rękę Nabuchodorosora. Z jego czasów pochodzi słynny system saksagesimalny i podział naszego roku. W rolnictwie panuje trójpółówka. Ogromny jest rozwój astronomii na podstawach stworzonych jeszcze przez Sumerów.

Babilon zdobywa w 539 r. Cyrus, król perski. Uznają go wszyscy nie tylko jako zwycięzcę, ale także jako mściciela zaniedbanych przez królów babilońskich bogów. Dla samych Babilończyków zmiana panowania była miła („Nicht allein die Babylonier freuen sich“, str. 296). Żydzi zostają wyzwoleni i część ich wraca do Judei. W czasie pobytu Żydów w Babilonii powstaje słynny talmud babiloński. Po Cyrusie przychodzi Kambyzes (529—522). Ten zdobywa Egipt, lecz prędko ginie wprawie nubijskiej. Po jego śmierci przychodzi kilka lat zamieszek w Persji, a po pokonaniu samozwańców wstępuje na tron Darjusz I. O ile Cyrus i Kambyzes byli przede wszystkim wojownikami, to Darjusz jest ponadto jeszcze wielkim organizatorem państwa. On pozostawia każdemu narodowi jego zwyczaje, prawa, mowę i religję, pozostawia starych książąt na miejscu, a państwo dzieli na prowincje-satrapie z satrapami na czele, którym jednak nie daje całej władzy. Właściwie w każdej satrapii stoi trzech najwyższych-urzędników, od siebie niezależnych, nad którymi czuwają nagłe komisje, tzw. „oczy i uszy królewskie“. Jest to satrapa z władzą cywilną, sądową, i mocą ustanawiania podatków, jego sekretarz, który ma o wszystkim zawiadamiać dwór, co satrapa robi, oraz naczelnik wojska — generał, który tamtych obu trzyma w ryzach. Wszyscy trzej pozostają w ścisłym związku z Suzą i Persepolis, dwiema stolicami państwa.

Z wypraw wojennych Dariusza najważniejszą jest na Indów w 512 r., na Scytów (autor zdaje się oświadczać za datą 506). Przychodzi powstanie jońskie w 499 r. pd. Chr. i słynne wyprawy Darjusza na Grecję, które kończą się klęską. Wśród przygotowań do trzeciej wyprawy na Grecję oraz Egipt, który zrobił powstanie, Darjusz umiera. Darjusz jest to jedna z największych osobistości w historii, jest to największy z rodu królewskiego Achemenidów. Autor szeroko uwydatnia najważniejsze cechy działalności reformatorskiej Dariusza. Ważnym jest jeszcze syn i następca Dariusza I Xerxes I i jego nieszczęśliwa wyprawa na Grecję w r. 480, zakończona wielką klęską. Za dalszych następców Dariusza i Xerksa Persja prędko zaczyna chylić się ku upadkowi. Kamaryla dworska staje się wszechwładną. Satrapowie osłabiają władzę centralną i podnoszą liczne powstania. Siły odśrodkowe poszczególnych części państwa perskiego całkowicie władzę centralną państwa niwelują. Tylko od czasu do czasu udaje się niktóremu władcy pozornie przywrócić znaczenie chy-

łącę się do upadku państwa. Wreszcie pada Persja pod ciosami Aleksandra Wielkiego, króla macedońskiego.

Ostatni rozdział poświęca autor Fenicjanom. Są oni z pochodzenia Kanaańczykami, jednak z przymieszką elementów egipskich, chetyckich, amoryckich i egejskich, które się potem w jedną całość zlewają. Głównym elementem są jednak Kanaańczycy. Mowa Fenicjan jest semicka. Autor daje krótką charakterystykę dwóch najglówniejszych miast Fenicji Byblosu i Tyru, a wspomina o innych miastach, podkreśla znaczenie Fenicjan w starożytności jako handlarzy i kolonistów, którzy dotarli w swych wędrówkach aż do Bałtyku. Fenicjanie to przede wszystkim pośrednicy pomiędzy ludami wybrzeży śródziemnomorskich, bystrzy badacze wybrzeży europejskich i afrykańskich, oceanu Atlantyckiego, oni ułatwili wymianę kultury pomiędzy Wschodem i Zachodem. Ich najważniejszy przyczynek do kultury ludzkiej to bezsprzecznie genialny wynalazek alfabetu i jego rozszerzenie.

Taka jest zasadnicza treść zbiorowej pracy Junkera i Delaporte'a. Są to prace raczej syntetyczne i waga ich polega przede wszystkim na podkreśleniu wartości kulturalnych najważniejszych znanych nam ludów Wschodu Starożytnego. Dlatego są też te prace nadzwyczaj interesujące i dają nam arcyciekawy obraz życia zamierzchłych kultur. Jest to może dotychczas najlepsze ujęcie wszystkich tych wartości kulturalnych, jakie Wschód Starożytny wytworzył. Na tem też polega oryginalność i wartość omówionych przez nas prac danych autorów. — Napisane są jasno i przystępnie, czyta się je z największym zaciekawieniem.

NIKITA DUMKA.

Bilz Konrad: Die Politik des P. Cornelius Scipio Aemilianus. (Würzburger Studien zur Altertumswissenschaft. VII Heft). Str. 8 nlb.+81, Stuttgart 1936.

W krótkim stosunkowo odstepie czasu pojawiły się 2 monografie, w których ośrodkiem zainteresowania jest osoba Scypiona Emiliana. Mam tu na myśli Schultena „Geschichte von Numantia“, Monachium 1933, z której sprawozdanie zamieściła „Eos“ XXXVII 2, oraz pracę wymienioną w nagłówku. We wstępie oświadcza autor, że chce omówić wyczerpująco całokształt politycznej działalności Emiliana, którego określa jako „eine der anziehendsten Persönlichkeiten der römischen Republik“, przy czym punkt ciężkości położony będzie na motywach i cele jego czynów a zatem na tę stronę, którą celowo pominął Münzer (RE IV 1, 1439 i n.), a skąpo uwzględnił Lincke w monografii pt. P. Cornelius Scipio Aemilianus. Progr. Dresden 1898.

Przedewszystkim jednak uważa Bilz za potrzebne uzasadnienie swego sformułowania tematu tzn. poruszyć zagadnienie zasadnicze, w jakim sensie można w ogóle mówić w owych czasach o polityce jednego człowieka, skoro rysem charakterystycznym rzymskiej republiki było, że nie jednostki lecz wielka liczba wybitnych osobistości a nadto senat i zgromadzenie narodowe wytyczały linię polityki. Otóż wyjaśnia on, że ok. połowy II w. a. C. skutkiem upadku znaczenia wieśniaczego

stanu średniego, kierownictwo polityki przeszło w ręce nobilów, wśród których rozwinęły się walki o dostęp do urzędów. Już więc wtedy skupiał każdy wybitny obywatel dokoła swej osoby rzeszę krewnych, klientów i politycznych przyjaciół, na których głosy mógł liczyć. W ten sposób powstawały formalne partie szlacheckie, które starały się obsadzać publiczne urzędy swoimi ludźmi a inne grupy eliminować. W tych więc ramach i w tym znaczeniu mógł Emilian prowadzić swoją politykę.

Materiał źródłowy do poznania politycznej działalności Scypiona w latach 155—129 a. C. jest dość szczupły. Ze źródeł współczesnych najcenniejszym jest Polibiusz dlatego, bo przedstawia nie tylko jak ale i dlaczego poszczególne wypadki miały taki a nie inny przebieg. Ale przede wszystkim należy pamiętać, że on właśnie był wychowawcą Emiliana, znał zatem polityczne problemy ze źródła najlepszego i mógł je użytkować w swym dziele.

Z drugiego źródła, Diodora, zachowało się tylko niewiele fragmentów. Stąd jedynymi wyczerpującymi przedstawieniami rzeczy, które wchodzi w rachubę, są: Appiana *Διβυχή* i *Ἰβηρική*. Oba te dzieła czerpią z tych samych źródeł, co Polibiusz.

Godzi się wymienić także Pozejdoniosa; ten kontynuuje dzieło Polibiusza od roku 146 i na Rzym patrzy podobnie jak Polibiusz. Za Pozejdoniosem idzie począwszy od roku 146 Diodor. Bardzo ważnym autorem jest dla nas Cicero, któremu bliski jest scypionowy ideał arystokraty i przyjaciela Greków.

P. Cornelius Scipio Aemilianus urodził się 185/4 a. C. Ojcem jego był późniejszy zwycięzca spod Pydny: L. Aemilius Paullus, arystokrata starej daty. Wychowanie otrzymał tradycyjne rzymskie, ale równocześnie zaprawiali go gorliwie nauczyciele filozofii i retoryki w greckich gałęziach wiedzy. Adoptowany w roku 168 młody Publiusz wszedł do gens Corneliorum Scipionum. Wobec tego miał Emilian w pierwszej linii kontynuować tradycję Korneliuszów Scypionów a w szczególności tradycję Scypiona Afrykańskiego, którego sobie obrał za wzór. Po raz pierwszy odznaczył się Emilian w r. 168 w wyprawie przeciw Perseuszowi. Los chciał, że już wtedy zetknął się z człowiekiem, który miał jego aspiracje ożywić. Był nim Polibiusz. Sam historyk opisuje, w jaki sposób zadzierzgnęły się między nimi serdeczne stosunki (XXXII. 9 i n.). Zaczęło się od wspólnego omawiania przeczytanych książek. Niebawem zapragnął Emilian jego mieć swoim wychowawcą i nauczycielem. Polibiuszowi przypadła ta rola do gustu, lubo miał z jednej strony skrupuły, czy sprostą zadaniu, a z drugiej czuł, że z chwilą wejścia w koło Scypionów będzie się musiał w nowe środowisko wczuć i swoje polityczne myślenie w odniesieniu do Rzymu kształtować zgodnie z nowym otoczeniem. W tym wypadku uczeń określił cel wychowania: przygotowanie do kariery politycznej, godnej przodków. Ten wzajemny stosunek trwał bez przerwy od 167 do 154 a. C.; od 154—150, przerwał się skutkiem działalności Scypiona w Hiszpanii i Afryce.

Najważniejszym bez wątpienia jest okres do roku 150 a. C. Jest to okres, w którym Emilian pod kierunkiem swego nauczyciela wrasta w życie polityczne, a równocześnie państwowe myślenie Polibiusza w od-

niesieniu do Rzymu dojrzewa na innym podłożu wobec żywych stosunków ze Scypionem i arystokracją rzymską. Jak teraz patrzył na państwo rzymskie — zwierza się w ks. VI swego dzieła. Wszelako tekst jej zawiera pewne sprzeczności. Oto pierwsza redakcja tekstu daje wyraz przekonaniu o niezniszczalności kombinowanego ustroju państwowego, druga natomiast redakcja wprowadza pierwiastek biologiczny, przedstawia państwo jako organizm, który zgodnie z naturą rośnie, kwitnie i przemija.

Bilz uważa, że sprzeczność w polibiuszowym pojmowaniu państwa jest tylko pozorna. Oto w ks. VI 10, 14, nazywa on wprowadzie ustroj rzymski *καλλιστον σύστημα τῶν καθ' ἑμὰς πολιτειῶν* i stawia go na równi ze spartańskim, ale ze słów jego nie wynika, by ten stan rzeczy miał być wiecznym. Sprzeczność tkwi raczej w tem, że w ks. VI 18 widzi Polibiusz przyczynę rozkwitu Rzymu w idealnej równowadze 3 organów: konsulatu, senatu i zgromadzenia narodowego, natomiast w VI 51, 3—8 w sile rzymskiej arystokracji i naodwrot przyczynę upadku widzi w słabości arystokracji a supremacji ludu.

Ale czy i tu koniecznie musimy dopatrywać się sprzeczności nie do przewyciężenia? — pyta Bilz. I próbuje rzecz wyjaśnić. Oto w oczach Greków, którzy przybywali do Rzymu, ustroj rzymski wyglądał na czyste arystokratyczny czyli na taki, jakim mniej więcej był faktycznie. Tenże ustroj okazał się w najkrytyczniejszym momencie tj. w czasie 2 wojny punickiej doskonałym. Słusznie tedy mógł Polibiusz uznać ustroj rzymski za odpowiadający idealnym wymaganiom.

Jest on jednak przekonany o tem, że życie historyczne podlega prawom natury, a więc i Rzymowi przepowiada logicznie upadek. Wobec tego musimy sobie postawić pytanie: Czy mógł Polibiusz już ok. roku 150 a. C. reprezentować takie zapatrywania w swoim rzymskim otoczeniu?

Otóż da się to stwierdzić, że wśród panującej wówczas warstwy w Rzymie występowały poważne symptomy upadku i że inteligentne koła (przedewszystkiem Scypionowie) jasno zdawały sobie sprawę z niebezpieczeństw, które z tego musiały wyniknąć dla Rzymu. Można więc powiedzieć, że grunt pod koncepcję Polibiusa był przygotowany. Wszelako mimo niewesołej perspektywy nil desperandum! Jest jeden niezawodny środek, który może ten upadek powstrzymać wzgl. odroczyć: to walka o zachowanie starorzymskiej cnoty, o przekazany ideał państwowy a tym samym o utrzymanie arystokracji w stanie nieskazitelny. Ale wobec tego samemu musi się świecić przykładem.

Główną więc zasługą Polibiusza pracy nad wychowaniem Scypiona jest to, że na podstawie obserwacji objawów zapowiadających upadek państwa stawiał przed oczy swego przyjaciela obraz jego nieuchronnej zagłady, o ile się nie zastosuje środków zaradczych.

Wystąpienie Scypiona na widowni politycznej przypada na czas, kiedy polityczna i militarna potęga Rzymu osiągnęła punkt kulminacyjny. Wszystkich konkurentów do panowania nad światem usunięto: Kartaginę na Zachodzie a Antiocha i Macedonię na Wschodzie. Na razie nastał okres pokoju; spodziewano się teraz w spokoju strawić obfity łup. Tym samym jednak uspioło poczucie odpowiedzialności, zaczęto

myśleć tylko o sobie, o zyskach spodziewanych ze zdobytych krajów, ale równocześnie nie pamiętano o tym, by je sobie zabezpieczyć przez świadomą celu uczciwą politykę. Wydawane zarządzenia zmierzały przeważnie do trzymania innych ludów w ryzach i do przeszkadzania ich organicznemu rozwojowi. Wobec tego z natury rzeczy musiało przyjść do walki.

Szczególnie dojrzałymi do rozwiązania były stosunki w płn. Afryce. Decyzję w sprawie wojny poprzedziły gwałtowne debaty w senacie. Jako przeciwników wymienia tradycja tylko 2 osobistości: Katona i Scypiona Nazykę. O Scypionie Emilianie tradycja nie mówi; był jeszcze za młody, by móc rzucić na szalę ważne słowo. Jednakowoż dla niego specjalnie ta kwestja miała urok dzięki temu, że tu należało godnie kontynuować politykę dziadka, Scypiona Afrykańskiego. Ale żeby zrozumieć jego stanowisko, trzeba bliżej naświetlić ówczesne problemy kartagińskie. Otóż już podczas układów pokojowych z roku 201 zarysowała się w senacie różnica zdań. Już wtedy zastanawiano się nad tym, czy nie byłoby rzeczą celową uwolnić Rzym od φόβος ἀπὸ Καρχηδονίων przez zburzenie miasta. Wbrew temu Scipio Afrykański wywarł nacisk na senat i przeprowadził swoje warunki, straszczące się w decyzji zachowania Kartaginy jako państwa niepodległego. I stało się, że ta polityka, ustalona 201 przetrwała prawie lat 50. Zwrot w tej sprawie nastąpił dopiero w roku 153 a. C. Wtedy to Kato, wysłany do Afryki mógł stwierdzić, że Kartagina podźwignęła się nie tylko gospodarczo, ale i militarnie. Poselstwo rychło wróciło do Rzymu i przedstawiło ten stan rzeczy senatowi z tym, że dla swego bezpieczeństwa Rzym musi czym prędzej zniszczyć swego śmiertelnego wroga. Większość senatu poparła wniosek Katona w sprawie wypowiedzenia wojny, lubo na razie teoretycznie, ponieważ nie znaleziono jeszcze legalnego pozoru, πρόσφατος. Scypion Emilian był wtedy już członkiem senatu. Na którą stronę się przechylił — trudno rozstrzygnąć zważywszy, że postanowiono zmienić politykę jego dziadka a jeszcze bardziej dlatego, że jeden z najwybitniejszych Rzymian, przywódca partii Scypionów, uroczyście zaprotestował przeciw polityce Katona.

Scypion Nazyka od początku stawiał wniosek: Καρχηδὼνα εἰς αἶναι (Plut. Cato mai. 27, App. Lib. 69); miał argumentować w ten sposób, że lud tylko z trudem daje się senatowi powodować i że tylko obawa przed Kartaginą ma być straszakiem, trzymającym lud na wodzy. Drugi ważny fragment znajdujemy u Diodora XXXIV. 33, który zaczerpnięty jest z Pozejdoniosa. Według tego źródła przewidywał Nazyka, że ciągła obawa przed Kartaginą zmusza Rzymian do zgody i szlachetnego sposobu rządzenia podwładnymi, natomiast zburzenie Kartaginy doprowadziłoby do wojny domowej i nienawiści poddanych przeciw panującym z powodu chciwości i nadużyć. Właśnie ta okoliczność, że Kartagina mimo klęski przyszła do siebie, powinna Rzymian trzymać ciągle w ryzach, aby powstrzymać rozpoczynający się już rozkład wewnętrzno- i zewnętrzno-polityczny.

Jak sobie wyobrażał pozycję ludów pokonanych a w szczególności Kartaginy w stosunku do Rzymu — wskazują 2 miejsca: Plut. Cato mai. 27 i Diodor XXXIV. 33, 4. Z obu miejsc wynika ta myśl pod-

stawowa, że wrogie potęgi a w szczególności Kartagina nie powinny być wprowadzone obozwardnione, ale także nie mogą stać z Rzymem na równi, żeby już nie mówić o ich przewadze. Supremacja Rzymu ma pozostać, wszystkie państwa mają być państwami drugiego rzędu, ale też to musi stale budzić czujność Rzymu. To była kontynuacja starej polityki Scypiona Afrykańskiego Starszego. Nową była motywacja i metoda.

W roku 150 a. C. udał się Emilian do Masynissy po posiłki na wojnę hiszpańską. Tak się złożyło, że właśnie mógł być świadkiem walk Kartaginy z Masynissą. Kartagińczycy zaprosili go na pośrednika pokoju, ale Scypion nie zrobił w tej sprawie nic, lecz wrócił do Hiszpanii.

Wobec tego bezbronnej Kartaginie nie pozostawało nic innego, jak wypowiedzieć wojnę Masynissie. Tym samym Rzymianie uzyskali długo oczekiwany legalny pretekst i wypowiedzieli wojnę natychmiast. Nie mając widoków zwycięstwa, Kartagińczycy ofiarowali poddanie się. Wtedy Rzymianie zażądali zakładników, wydania broni, zburzenia miasta dotychczasowego a założenia nowego w odległości 80 stadiów od morza. Temu ostatniemu żądaniu Kartagina odmówiła i podjęła walkę rozpaczliwą. I w tym miejscu Bilz wbrew Mommsenowi, Kahrstedtowi i Gelzerowi ma odwagę oświadczyć bez ogródek: „Postąpienie Rzymian było tak dalece brutalne i bez sumienia, że chyba nie może znaleźć usprawiedliwienia w motywach Katona i towarzyszy”.

Nie ulega wątpliwości, że chodziło tu głównie o zniszczenie niewygodnej gospodarczej konkurentki. Jednakowoż równie silnym był tu i polityczny moment. Rzymianie zdawali sobie sprawę z tego, że od roku 201 sytuacja polityczna zmieniła się gruntownie i że ją trzeba uregulować na nowo. Kroki Masynissy dały bodziec do tego ale to w związku z innymi głębszymi momentami.

Te zaś wynikają z przedstawienia polibiuszowego. Mianowicie ok. tego czasu dokonała się gruntowna zmiana rzymskiej polityki. Jak mówiliśmy wyżej, Kato i jego zwolennicy a także Nazyka zdawali sobie jasno sprawę z tego, iż stosunki wewnętrzno-polityczne zmierzają do upadku. Ta okoliczność była punktem wyjścia dla Nazyki, by Kartagina nie niszczyć. W odpowiedzi na to Kato wysunął argument, że dla uleczenia szkód wewnętrznych potrzeba spokoju, a do tego muszą być usunięte wszelkie *ἐξωθεν φόβοι*, któreby mogły rzymskiemu panowaniu nad światem zagrozić.

To ostatnie odpowiada doskonale pogładowi, który wypowiada Polibiusz XXXVI 9, 3 i n. Stan państwa rzymskiego ok. roku 154 a. C. określa Polibiusz krótko: *ταραχή καὶ χίνησις*. Wobec tego musieli sobie Rzymianie zabezpieczyć panowanie nad światem gwałtownym zburzeniem najznajomitszych miast: Kartaginy, Koryntu i Numancji. W tem, co tu mówi Polibiusz, widzi Bilz nie co innego jak poglądy rzymskiej partii wojennej które znał z ust Scypiona Emilian. Polibiusz osobiście podzielał ten pogląd, a wielkie jest prawdopodobieństwo, że również Scypio Emilian.

Już w roku 149 walczy on jako trybun wojskowy; walczy z wielkim zapałem i męstwem tak, że zyskuje pochwałę starego Katona bez zastrzeżeń.

Z końcem roku przybywa Scypion do Rzymu, by się ubiegać o edylat na rok 147; tymczasem lud wybrał go konsulem i to wbrew woli senatu. Był to nadzwyczajny dowód zaufania ze strony ludu za jego świetne czyny podczas oblężenia Kartaginy. Emilian parł teraz z nieubłaganą konsekwencją do jej zdobycia i zburzenia, aż cel osiągnął. W ten sposób dowiódł czynem, że należał do partii wojennej.

Ze stanowiska rzymskich interesów mocarstwowych prowadził on politykę realną lubo brutalną.

W tym jego zachowaniu się nie widzi Bilz żadnego odstępstwa od tradycji Scypiona Afrykańskiego Starszego, bo właściwie prowadził on konsekwentnie politykę dziadka, którego syn go adoptował. Co było możliwe do zrobienia drogą dyplomatyczną w roku 201, teraz było nieaktualne, teraz interes Rzymu wymagał definitywnego zniszczenia Kartaginy. Tu wystąpiło z całą swoją siłą prawo natury, któremu trzeba było się poddać; to była konieczność dziejowa.

Z kolei autor omawia stanowisko Scypiona w polityce rzymskiej w latach 146—137 a. C. W pierwszym rzędzie jego stosunek do Panajtiosa. Pierwsze ich zetknięcie się nastąpiło prawdopodobnie po 3 wojnie punickiej, a więc około roku 145/4. Wzły tej przyjaźni przetrwały do śmierci Scypiona. Nas interesuje tu kwestia następująca: Co mógł Panajtios dać Rzymianinowi, co by mu się przydało w jego dalszej polityce? Wedle Cicerona *De rep.* I 34 główną tu rolę odegrały dysputy państwowo-filozoficzne. Lubo dzieło Panajtiosa „O państwie“ zaginęło, to jednak można wyczuć, że Panajtios reprezentował ideał ustroju skombinowanego tak, jak Polibiusz.

Wedle Reitzensteina Panajtios zdołał wpłynąć na Scypiona w tym kierunku, by zerwał z tradycyjnym ustrojem przodków. Czy jednak Emilian był podatny pod przyjęcie tej myśli i jak mógł ją w praktyce urzeczywistnić?

Na podstawie tego, co powiedzieliśmy o wychowaniu Emiliana, nie widać, jakoby miał ochotę do czynienia jakichś eksperymentów ustrojowych; przeciwnie postawił sobie za cel utrzymanie odziedziczonego po przodkach ustroju. Czy więc w takich warunkach mógł Panajtios swój nowy ideał zaszcześcić u Emiliana ze skutkiem?

Wobec tych sprzeczności Pohlenz (*Antikes Führertum*, str. 143) na podstawie Cicerona *De officiis*, których źródłem był na pewno Panajtios, odtwarza inny ideał państwowy Panajtiosa a mianowicie: Wódz wedle wyobrażenia Panajtiosa nie jest młodzieńczym rewolucjonistą; przeciwnie, jego zadaniem jest właśnie utrzymać to, co jest, zabezpieczyć prawo i własność i chronić państwo przed wstrząsami. Pochodzi on z koła, które z przekonania uprawia politykę zachowawczą i przejęty jest zdrową myślą państwową. Masy ludowe jednak mimo całego uznania dla demokratycznej zasady równości są dla niego tylko o b j e k t e m polityki. Na takiej bazie mógł Panajtios rozwijać swą działalność w Rzymie.

Jesteśmy w możności ustalić, jakie tematy wysuwały się w dyskusji na pierwszy plan. Przede wszystkim: obowiązek oddania się w służbę państwa; dalej szły postulaty, jakie winno się stawiać mężowi stanu a w szczególności: nie bojąc się ataków ze strony ludu ma on stąpać drogą obowiązku i postępować w duchu państwowego ideału Panajtiosa. Chodziło tedy o cnoty kierującego męża stanu. Poza tym wysuwano takie problemy jak: państwo

i sprawiedliwość, kwestia sprawiedliwej wojny, stosunek między władzą a poddanym.

Rzymianie byli świadomi problematyczności swego panowania nad światem. Z tym łączyło się uczucie własnej moralnej niepewności, czym się tłumaczy aż nadto szukanie usprawiedliwienia. To ostatnie dał im prawdopodobnie Panajtios w duchu zasad uszlachetnionej moralności zwycięzców, przy czym powoływał się na Arystotelesa, że podbijanie dzikich ludów jest dla nich dobrodziejstwem. Z drugiej strony musiały być jasno postawione zobowiązania, których dopełnić miał zwycięzca wobec zwyciężonego. Tu — zdaniem Bilza — musiał być z pewnością wysunięty postulat polityki uczciwej, mającej na celu duchowe podniesienie poddanych.

Wynikiem zburzenia Kartaginy był wspaniały triumf Emiliana. Od razu więc, licząc dopiero 38 lat, stał się on jednym z najwybitniejszych mężów Rzymu. Zdobył poważanie ludu i senatu. Przez małżeństwo z Sempronią, siostrą Grakchów, zdobył dalsze wpływy tak, że mógł teraz istotnie wywierać w swoim duchu wpływ na rzymską politykę.

Rok 145 stoi w całej pełni pod znakiem Emiliana. Konsulami bowiem zostali: brat jego Q. Fabius i niejaki L. Hostilius Mancinus. Fabiusz otrzymał dowództwo w Hispania ulterior, C. Laelius zaś poszedł jako pretor do Hispania citerior. Tym samym stronnictwo Scypionów zajęło na 3 lata najważniejsze posterunki.

Nowy sukces wewnętrzno-polityczny przypadł mu w udziale w roku 142 o. c., w którym to roku uzyskał cenzurę po gwałtownej walce z Apiuszem Klaudiuszem Pulchrem. Na tym stanowisku Scypion z całą powagą zwalczał wybryki, które wtargnęły do życia publicznego, w szczególności zbytek w jedzeniu i nową modę. Wielu usunął z senatu i ze stanu rzymskiego, a w mowach publicznych nawoływał do powrotu do zwyczajów ojców.

Począwszy od roku 140 pojawiają się próby reform, które doskonale ilustrują wewnętrzne stosunki Rzymu.

Oto podczas swego konsulatów w roku 140 podjął Laelius próbę zapobieżenia nędzy stanu włościańskiego, który przechodził dotkliwy kryzys z powodu szkód wyrządzonych przez ustawiczne wojny a osobiście przez 2 punicką. Tymczasem sprawa spaliła na panewce; szlachta sprzeciwiła się, groziły rozruchy, wobec czego Laelius rezygnuje ze swego planu. Widać z tego, że pilność postulatu polepszenia doli włościaństwu uznawano, ale nie chciano przez to narażać państwa na wstrząs. Wobec tego wybrano złomniejsze.

Taką była wewnętrzna sytuacja w Rzymie, gdy wybuchła wojna w Hiszpanii, która wywołała nowy gwałtowny kryzys.

Najlepsze przedstawienie hiszpańskiej polityki Emiliana dał nam bez wątpienia Polibiusz. Z tej jednak partii jego dzieła zachowało się niewiele. Na tym większą więc uwagę zasługuje próba Schultena (Numantia I 281 i n.) zrekonstruowania koncepcji polibiańskiej na podstawie Apianowej *Ἱβητικῆς*. Polibiusza wyczuwa się w przedstawieniu rzeczy to mniej to więcej a to w sprawach: militarno-taktycznych, w topografii Numancji ale osobiście w wysuwaniu postaci Scypiona oraz w zasadniczym nastawieniu do wojny hiszpańskiej tj. w kwestii legalności jej i bezwzględnego potę-

pienia skandalicznego prowadzenia wojny przez Rzymian. Dwie można wyróżnić koncepcje w prowadzeniu polityki hiszpańskiej:

1) pierwsza chce Celtiberów trzymać tylko w szachu, zmusić ich do uznania rzymskiego zwierzchnictwa z zachowaniem autonomii i przez to powstrzymać ich od zagrażania prowincjom rzymskim;

2) druga koncepcja opowiadała się za zupełnym ich podbojem, aby raz na zawsze usunąć wszelkie niebezpieczeństwo.

Lud rzymski sprzyjał zrazu prawdopodobnie koncepcji pierwszej, natomiast szlachta, uosobiona w senacie, parla raczej do koncepcji drugiej. Ostatecznie senat zdecydował się wojnę prowadzić do skutku. Za tym wnioskiem głosował Scypion. (Polyb. XXXV 4, 8.)

Rok 137 a. C. ukazuje nam rolę Scypiona w słynnej sprawie układów pokojowych Mancinusa, którego Numantynowie pobili i obóz jego otoczyli. Mogli go więc zniszczyć zupełnie. Tymczasem udało się w tym krytycznym momencie kwestorowi Tyb. Grakchusowi skłonić ich do układu tej treści, że Numantynowie mają zagwarantowaną pełną autonomię i równouprawnienie. Wszelako Rzymianie uznali taki układ za narodową hańbę i odwołali Mancinusa do Rzymu dla usprawiedliwienia się. Rzymianie odczuwali to jako klęskę i to zadaną przez barbarzyńców; rzymskie poczucie godności domagało się właśnie teraz pokonania narodu, który z bronią w ręku miał odwagę wystąpić. To była owa baza układu: *ὁ γὰρ εἰδέναι συνθήκας ἐρέας Πομπηίων ἄξιός*. Takim było stanowisko Scypiona, wprowadzić brutalne wobec Celtiberów, ale konsekwentne dla niego jako Rzymianina. Ofiarą tej racji stanu padł Mancinus.

W latach: 143—137 usunięto Scypiona poza nawias polityki hiszpańskiej, bo ani w Hispania citerior ani ulterior wodzowie nie wyszli z koła Scypionowego.

W tym miejscu Bilz zwalcza szczegółowo zapatrywanie Schultena (Numantia I 273) jakoby istniała jakaś „monarchiczna polityka rodzinna Scypiona w stosunku do Hiszpanii wobec tego, że wodzowie rekrutowali się przeważnie z rodziny Scypionów“. Przeciwnie, wykazuje Bilz, że prawie przez 7 lat Scypio nie miał żadnej możliwości wpływania na wojnę hiszpańską w swoim duchu. Dopiero w związku ze sprawą Mancinusa odzyskał wpływy, z czego jednak nie wynika, że w najbliższych latach jemu samemu przypadło prowadzenie wojny.

W tych czasach w Rzymie zapanował wstręt do prowadzenia wojny; żaden z wodzów oligarchicznych nie potrafił wojny zakończyć, przeciwnie: każdy okrywał imię rzymskie nową hańbą. Od czasu hańby Mancinusa nie pozostawało nic innego, jak zupełny podbój Numancji. Jedynie takim czynem można było — jak sądzono — zmyć tę hańbę. Ale wtedy tylko do jednego człowieka miał lud zaufanie, a tym był Scypion. Jego jednak wyborowi przeciwiała się ustawa z roku 151, która zabraniała dwukrotnego piastowania konsulatu. Ale przeważał interes państwa, jemu więc powierzono Hiszpanię jako konsulowi. Według Apiana (Ib. 84) wybór ten doszedł do skutku z inicjatywy ludu, co wygląda na bardzo prawdopodobne. Senat musiał się wtedy poddać konieczności.

To był nowy wewnętrzno-polityczny sukces Emiliana. Oczywiście rzec, że oligarchia wszczęła przeciw niemu intrygi.

Scypion ogłosił przede wszystkim zaciąg do wojska, do którego zgłosiło się bardzo wielu. Ale senat sprzeciwił się temu pod pretekstem, że to wyludni Italię, że jeszcze ma się prowadzić wojnę z niewolnikami na Sycylii, że zresztą w Hiszpanii już i tak stoi wiele wojska. Na wydatki wojenne przyznał mu senat jedynie pewne dochody z cel, które jednak w danej chwili nie były jeszcze płynne. Chodziło więc o osłabienie jego pozycji i pokazanie mu władzy. Scypion nie tał swego oburzenia za odmówienie mu rekruta, a z przyznanych mu cel — wedle Plutarcha — z ironią zrezygnował, oświadczając, że jego i przyjaciół majątek na wojnę wystarczy.

Z nieubłaganą decyzją zniszczenia Numancji wyruszył Scypion, obległ ją i wygłodził. Wszelkie układy odrzucił, a gdy miasto w końcu się poddało — zburzył je.

Ostatni rozdział swej pracy poświęca Bilz stosunkowi Scypiona do wewnętrznej polityki Rzymian w latach: 133—129 a. C.

Podczas gdy pod Numancją toczą się walki, w Rzymie zakończyła się reforma rolna zabiciem Tyberiusza Grakcha. Co Scypio o niej myślał — najdobitniej maluje jego zacytowanie słynnych słów z Odysei na wiadomość o śmierci Grakcha: *ὦς ἀπόλοιτο καὶ ἄλλος...*

Emilianowi bardzo zależało na odrzuceniu reform Grakcha, lubo wobec samego projektu nie był usposobiony wrogo. Jednakowoż na pierwszy plan wystąpił inny moment. Żeby Scypiona zrozumieć, trzeba rozpatrzyć jeszcze metodę, z jaką Tyberiusz Grakchus chciał swój projekt przeprowadzić. Ongiś Leliusz potknął się na tym, że nie miał odwagi przełamać spodziewanego oporu, w którym widział zagrożenie całego państwa.

Tymczasem Grakchus z młodzieńczym zapalem postanowił w interesie ludu przepłynąć te rafa i z dobrodusznego reformatora stał się namiętnym rewolucjonistą.

Większość nobilew stanęła okoniem, przeważnie z chciwości i obawy, że straca coś ze swego stanu posiadania. Stąd z konieczności musiał między Grakchem a nimi wyłonić się konflikt i w ten sposób sprawa agrarna stała się osią walki rozstrzygającej o podstawy bytu państwa. Osobliwie dotkliwie odczuwała arystokracja w tym czasie wszelkie zakusy swych ziemiaków, o ile ci chcieli na dłuższy czas zdobyć sobie przodujące stanowisko a zwłaszcza, jeżeli ktoś na barkach ludu chciał targnąć się na władzę senatu. Od takich podejrzeń Grakchus nie mógł się uwolnić. To wrażenie, że Grakchus dążył do tyranii, odniósł i Emilian. Wraz z Polibiuszem był on przekonany, że to doprowadziłoby do upadku państwa, przeciwko czemu trzeba się bronić wszelkimi środkami. Jeżeli więc nie miał się sprzeniewierzyć sobie samemu, musiał być zadowolony z zabicia szwagra.

W roku 133/2 wrócił Scypion do Rzymu, ale triumf jego był skromny. Wśród ludu jego sukces odbił się słabym echem. Lud stał jeszcze pod znakiem rewolucji Grakcha, wiedział o stanowisku Scypiona w tej sprawie i odwrócił się od niego.

Ale ta negatywna, czysto obronna pozycja była dla Scypiona niewdzięczna. Klęska szła za klęską; nie udało mu się przeprosić swego kandydata na rok 131 a. C., przeciwnie, wybrano 2 zwolenników stronnictwa reform.

Jednym z najgorliwszych bojowników partii ludowej był trybun z roku

131 a. C. Papirius Carbo. Ten postawił wniosek, żeby trybunem można było być wybranym dowolną ilość razy. Zgodnie podają, że osobiście Emilian i jego kółko zdecydowanie i ze skutkiem temu wnioskowi się sprzeciwiło, bo zdradzał on tendencje podobne do tych, które spowodowały upadek Grakcha tj. ukrócenie władzy senatu i trwały stan rewolucji.

W czasie debaty nad tym wnioskiem przyszło do ostrej wymiany zdań. Cenzorami na rok 131 wybrano Q. Cecyliusza Metella Macedońskiego i Q. Pompejusza, a więc po raz pierwszy 2 plebejuszów. Na ten rok mieli oni zamianować princepsa senatu. W grę wchodził 2 kandydaci; godniejszym był Emilian, mimo to pominięto go, co było jego dotkliwą klęską i znalazło swe echo w satyrach Luciliusza.

Jak widać, polityczna pozycja Emiliana doznała ciężkiego wstrząsu także w obrębie szlachty. Jego ostatnim politycznym czynem było uregulowanie sprawy rolnej w duchu partii arystokratycznej. Tak więc on, który musiałby w duchu skrajnej oligarchii i sprzymierzeńców zaproponować zniesienie ustawy rolnej, pozostawił ją a co więcej: gwarantował partii senackiej wpływ na jej przeprowadzenie przy udziale konsula. Ten jednak przekonał się o wielkich trudnościach i wycofał się, przez co komisja rolna skazana została na bezczynność. Fakt, że tak ciężko wywalczone prawo spotkał taki los, wywołał oburzenie ludu, które w pierwszej linii zwróciło się przeciw Scypionowi. Przychodziło do burzliwych scen; wołano, że chce ustawę całkiem zniszczyć i wywołać krwawą rzeź.

Scypion zginął tragicznie, prawdopodobnie zamordowany przez przeciwników.

Tak zginął człowiek, którego krótką ale świetną charakterystykę podał Mommsen (RG. II 103.) „Die Geschichte Roms kennt manchen genialeren Mann als Scipio Aemilianus, aber keinen, der an sittlicher Reinheit, an völliger Abwesenheit des politischen Egoismus, an edelster Vaterlandsliebe ihm gleichkommt; vielleicht auch keinen, dem das Geschick eine tragischere Rolle zugewiesen hat.“

F. S.

Commentationes Horatianae, Pol. Akademia Umiejętności, Kraków, 1935.

Corolla, którą nasza Akademia Um. uczciła dwutysiąclecie urodzin Horacjusza, była formą godną takiego jubileuszu. Spory tom z 14 prac łacińskich części I. str. 1—222 i z 2 polskich części II. str. 1—209, zespolonych myślą o poecie, którego imię na przestrzeni tylu wieków sygnowało kulturę wszystkich narodów cywilizowanych, był darem reprezentacyjnym naszej nauki w roku jubileuszowym i wyrazem kultu, złożonym przez jej przedstawicieli.

Korowód ich rozpoczyna T. Zieliński arcymiął pogawędką, De Lydia Lalagaque et aliis, o postaciach niewieści w poezji Horacego, prawdziwych czy fikcyjnych, pod prawdziwymi czy przybranymi imionami w możliwym związku pieśni ze sobą i w większym lub mniejszym prawdopodobieństwie przeżyć poety. W stosunku Horacego do Lydie czy Lyde śledzi autor zawiązki miłości, jej pełnię z nieodłączną zazdrością, rwanie się, rozłąkę, w której zastępuje Horacego Calais, syn jakiegoś Turyjczyka, czy Sybaris, co by wychodziło na jedno, gdy się pamięta, że Thurii zajęło dawniejsze

Sybaris. Przeniewierczej kochance chce się poeta odpłacić miłością do Chloi, udaremnioną przez jej matkę mariażem z jakąś dobrą partią, ale nie ubezpieczoną przed urodziwym Gygesem, który wołał sprzeniewierzyć się Asturii na rzecz Chloi. Poważnieni kochankowie mieli się znowu zejść, ale ona już niestety w roli lutnistki, uprzyjemniającej grą biesiadę dawnego kochanka. To los Glycery i innych gwiazd bruku miejskiego. Znudzony nimi poeta czuje się pociągniętym do młodzietkiej dziewczynki swego ustronia wiejskiego, bawi go słodki uśmiech i szczebiot Lalagi, z którą, gdy dorosła wchodzi w ściślejszy stosunek jakby małżonki, nie przez *matrimonium iustum*, gdyż jako *possessor* a nie właściciel Sabinum, nie mógł mieć hereditum *legitimum*. Metoda prof. Z. opiera się na przypuszczeniu, że bohaterki poematów Horacego są rzeczywistymi postaciami, związanymi z życiem poety. A nuż są to tylko literackie figmenta, w formy poetyckie spowite, jak kazały wzory greckie?

T. Sinko, *De Horatii monstro ridiculo*. To nie z teratologii, bo o potworku malowanym i na nim oparta analiza AP. 1—23. Poeta wprowadza czytelnika, a może bezpośredniego adresata Listu, Pisona i jego synów, do atelier malarza w przypuszczalnej chwili, gdyby temu przyszła fantazja malowania postaci z głową nadobnej dziewicy, z szyją i grzywą końską, z płasim upierzeniem korpusu i takim zpleciem różnorakich członków, iżby całość kończyła się ogonem rybim. Obraz, powstający w oczach widza, musiałby w końcu wywołać śmiech. Ze śmiechem spotkałby się także utwór poetycki, w podobny sposób skomponowany. Ale odpowiedzieć nań może głos obrońcy malunku: „*Pictoribus atque poetis quidlibet audendi semper fuit aequa potestas*“, wybrzmiały tradycyjnie jeszcze u Lukiana *pro imag.* 497 jako *παλαιὸς οὗτος ὁ λόγος ἀνευθρόνως εἶναι καὶ ποιητὰς καὶ γραφεῖας* jak i z tegoż, *De historia conscribenda* regulator w modnej podówczas dysproporcji między szumnym wstępem a nikłą treścią odezwie się już u Horacego AP. 139 sławnym: „*Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus*“. Jakież wcześniejsze i wspólne źródło obu pisarzy natchnęło Horacego do naszkicowania śmiesznego potworka, którym autor zajął się bliżej. Nie jest to żaden ze znanych mieszkańców, dwu- i trójpostaciowych jak syreny, trytony, centaury, chimery itp. Jeszcze najbliższą wydałaby się autorowi Scylla Wergilego (*Aen.* 3, 426): dziewica pube tenus, wileczy brzuch z nogami jakichś potworów morskich, delfinów czy rekinów (*pistrix* czy *pristis*), które Owidiusz w psy zamienia. Ale tu obok konia, ptaka i ryby jest jeszcze człowiek i to w składzie wykraczającym poza trójżywiolową sforę mieszańców, ziemię, morze i powietrze. Autor skłaniałby się z pomocą systemu stoickiego i ognistej duszy świata z indywidualną iskierką w duszy człowieka zaliczyć go do stworzeń powietrznych w obronie troistości elementów, co z uplastycznieniem obrazu godziłoby się trudniej, a przy normalności, monstra *legitima* nie wzbudzałyby śmiechu. Raczej groteskowość mieszańca, trafnie zestawiona z *προζαλαια* retorów, była celem Horacego jako odskocznia do rozwinięcia prawideł nie tylko o „*unitas ideae operis*“ czyli jedności pomysłu, na którą Immisch główny położył nacisk, ale także „*concinnitas eius partium*“ czyli jednolitości, którą autor w wywodach Horacego-Neoptolema z odbicia Lukiana wyczytuje.

J. Kowalski, *De Horatii satira II 4*. Satyra ta jest dialogiem

między Horacym a Catiussem, entuzjastą dobrej kuchni, nie mistrzem patelni, ale teoretycznym jej znawcą, nawet literacko w tematach kulinarnych zaangażowanym. Dobrą zastawę i *savoir vivre* biesiadne za Grekami cenili sobie Rzymianie. Ta „Esskunst“ ma prowadzić ad *beate vivendum*, ma więc przymusić filozoficzną. Rozglądającemu się za wzorami autorowi wpadł komediopisarz Platon i filozof Platon. Pierwszy w najslawniejszej swej komedii „Phaon“ sprowadza kogoś wertującego księgę kucharską, z której następnie na życzenie odczytuje ustępy. W „Phaidrosie“ Platona prosi Sokrates spotkanego Phaidrosa, by mu zacytował mowę Lysiasa jak ją pamięta, a dostrzegłszy wystający z fałdu płaszczą zwój, nalega, by mu ją odczytał. W satyrze Catius zasłyszane od kogoś przepisy chce spisać, ale na prośbę Horacjusza recytuje je z pamięci. Otóż ta chęć powierzenia ich piśmu i wydanie z pamięci ma być tym łącznikiem asocjacyjnym ze scenami obu Platonów, podczas gdy same reguły konwiwalne wziął Horacy z biesiad, w których uczestniczył, co ze sposobem jego tworzenia w zupełnej stoi zgodzie.

J. Dziech, *Horatius quatenus avaritiam deprehenderit* — nieco wyszukaną łaciną określa stanowisko Horacego w piętnowaniu chciwości głosami starożytnych, rozprawiając „*primum de cupiditate antiquitus descripta, dein de avaritia malorum omnipotente, tum de Horatio avaritiae censore, — postremo de perenni avaritiae imagine*“. Z dokumentów z nad Nilu, Indu, z mądrości Greków sący się ten jad pod rylec Horacego wraz z pochodniami i rojem płynących z nich nędz śmiertelników, jako to, wojen, mordów, rabunków, gwałcenia praw boskich i ludzkich, najostrej piętnowanych z kolei przez pisarzy chrześcijańskich.

L. Strzelecki, *De Horatio rei metricae Prudentianae auctore*. Jak Horacy w metryce szedł za Grekami, tak Prudentius, ów „*christianorum Maro et Flaccus*“ (Bentley), za Wergiliuszem w heksametrach i Horacym w miarach lirycznych. Ale jak Horacjusz ma odstępstwa od swoich wzorów, ma je i Prudencjusz i tą zależnością od Horacjusza zajął się autor w 4 rodzajach wierszy: versus Archilochius, Asclepiadeus maior, Sapphicus hendecasyllabus i Alcaicus. Dokładne rozpatrzenie się w odrębnościach Prudentiusa co do sposobu użycia pewnych miar, co do cezur, elizyj i anakruz, wskazało autorowi stopień zależności, większy przy zjawisku metrycznym, które u Horacego było regułą, mniejszy lub żaden, gdzie ono było wyjątkiem. Miarodajnymi też były dla Prudencjusza zapatrywania gramatyków na formę metryczną wiersza i układ jego kolonowy.

G. Schneider, *De barbarorum ethnographia Horatiana*. Autorowi przyswiecała myśl ściślejszego związania etnografii starożytnej z poezją Horacego w pojęciu E. Rohdego, *Ethnographische Poesie* i nowszych objaśnień Homera z tego punktu widzenia. Poezja starożytna nie stroni od etnografii. Horacego interesuje cudzoziemczość ze strony bitewnej, uzbrojenia i obyczaju wojennego, którego dzikość srodze zaciążyła nad losem jeńców rzymskich. Mniej obchodzi go życie barbarzyńców, przyroda kraju i jego właściwości prócz przysłowiowych bogactw Wschodu, ludów dalekich krańców świata lub ich prostoty życia, topologicznie do poezji rzymskiej się wciskających prócz takiego Owidiusza, któremu na obczyźnie przyszło żyć. Ale Horacy obracał się w sferach, w których dyskutowano nad spra-

wami państwa i bezpieczeństwem jego granic. Ta rozprężliwość na zewnątrz budziła ciekawość i u publiczności. Mnożą się więc w literaturze wzmianki o ludach obcych. Wizerunki barbarzyńców zdobią triumfy, rzeźbi je sztuka i wypełnia nimi portyki i bazyliki. Horacy, choć w odach nie wychodzi wzmiankami poza interes ogółu, w AP. radzi zachować *tó idion* każdego narodu, z ciekawości, nie z sympatii, której barbarzyńiec w Rzymianinie nie budził.

J. Smereka, *De Horatiana vocabulorum copiae certa quadam lege*. Słownictwo Horacjańskie, copia verborum czy właściwiej vocabulorum, rozmierzone statystycznie rozkłada się prawie równomiernie na ody, satyry i listy. Masyw językowy współczesny przeplatają wyrazy ze starszej literatury i języka ludowego, wyrazy greckie i takie, którym Horacy nadał prawo obywatelstwa w poezji. Z szczególniejszym doбором liczą się ody, w czym i взгляд metryczny niemałą odgrywa rolę. Z jakościowego zestawienia całych kolumn wyłania się pewna właściwość „in repetitione et frequentia verborum”. Częstotliwość tę uwidacznia szereg tablic, w których przewaga substantiwów nadaje odom (i epodom) piętno, zgodne ze zdaniem Wundta: „Das Nomen substantivum in der Sprache aller Völker — der eigentliche Träger des Gedankens”, podczas gdy co do adiektywów z satyrą i epistułami stoją prawie na równi. „Dictio nominis” zdaniem autora powinna zaważyć i na przekładach Horacego.

S. Skimina, *De Thomae Treteri studiis Horatianis*. Poznańczyk Tomasz Treter, rozmawiany w Horacym kanonik warmiński, bawiąc od r. 1569 z Hozjusem w Rzymie, ułożył tam, „ad exemplar Lugdunense”, w pierwszym rzędzie „ad communem studiosorum utilitatem”, a przez wydawców Horacego nawet przez Bentley’a (od 2. wydania) chętnie użytkowany „in Quinti Horatii Flacci Venusini poetae lyrici poemata omnia rerum ac verborum locupletissimus Index”. Skorzystał z niego i sam Treter, kiedy po śmierci Hozjusza 1579 w „Theatrum virtutum D. Stanislai Hosii” życie swego opiekuna plastyką stu obrazów i centurią śpiewów utrwalić pragnął w pamięci potomnych. Przydały mu się metra, język, motywy, które na swój sposób przetwarzał. Całą tę zależność autor uwidacznia.

L. Winniczuk, *De Horatii studiis Horatianis*. Znany jest choćby z AP. interes Horacego dla dramatu. Z usposobienia swego lgnął więcej do komedii, a z komików „arte” odpowiadał mu Terencjusz. Z wzmianek o Terencjuszu, z aluzji do osób jego komedij, reminiscencyj słownych i sentencjonalnych, które mogły już wejść do skarba obiegowego, utkała autorka wiązanek z „conspectus locorum”, dającym tabelaryczny przegląd miejsc, na których oparła swoje rezultaty.

G. Przychocki, *Horatiana et Annaeana*. Autor, który szeregiem prac nad dramatem rzymskim i sztuką dramatyczną Seneki przyczynił się do zrozumienia jego stylu, bierze w obronę Senekę przed zarzutem tych, którzy wytykają mu ignorowanie przepisów AP. albo jego nowatorstwa z nich wywodzą. Myśli, że Horacemu zbywało na nerwie scenicznym i rozumieniu sceny, co według niektórych objawiać się ma w stylu biesiadnym AP., choć forma listu z tego rozgrzeszałaby go. Powołuje się na Arystotelesa, który w chórze tragedii rozróżnia rolę jego w akcji dramatu i w śpiewie, dostosowanym do biegu akcji, gdy Horacy każe mu być aktorem

i kantorem, szarmonizowanym z akcją. Autor zarzuca Horacemu pomieszanie tych funkcji i usprawiedliwia Senekę za rozluźnienie chóru od akcji, który poza tym radzi, pociesza, ostrzega, mityguje, zachwala sprawiedliwość, umiarkowanie, ufność w bogów. Jeżeli Horacy zapewne za estetykami aleksandryjskimi zaleca krwawe sceny usunąć z widoku, to zdaniem autora, idzie w tym Seneka nie za Horacym, ale za Arystotelesem, który słuchowi przypisuje pierwszeństwo przed wzrokiem, a sztuka dinosis czy *deinotes*, „*stilus vehemens*“ (E. Werner) wstrząsa czytelnikiem czy słuchaczem i fantazję jego unosi ponad realizm dekoracyjny. Zresztą autorowi nie chodzi tyle o to, czy Seneka respektował przepisy Horacego czy nie, jak głównie o to, jakie są „instrumenta“ sztuki tragicznej Seneki i jakie jej źródła. Tylko nie wiadomo, czy przyganą nie wypadnie Horacemu podzielić się z Neoptolem. Co do stylu Seneki to słusznie dziś uznaje się go za nowy etap w rozwoju, tak samo jak w sztuce rozwojowo ocenia się barok, a nawet naturalizm Caravaggia i Ribery.

S. Witkowski, *Rimosa auris Horatiana*. Chodzi o sat. II 6, 46 „et quae rimosa bene deponuntur in aure“. Horacy mówi o swoim stosunku do Mecenasa, nie z przechwałką pyszałka, który dorwał się klamki możnego pana, ale z naturalną skromnością człowieka, nie obniżającego zresztą swej wartości. Mecenasa dopuszczają go od lat 7 do swego towarzystwa, by dzielić się takimi nowinami, jak: która godzina? kto górą w walce gladiatorów, Gallina czy Syrus? chłodne poranki szkodzą nieostrożnym. I te sekreta lokuje dobrze w „*rimosa aure*“. Nieuprzedzonemu czytelnikowi nasuwa się sens, że takie wiadomości poprostu ześlizgują się z uwagi, bo na nic innego nie zasługują. Ale komentarz Kiesslinga mówi o „*ein indiskretes Ohr*“ w przeciwstawieniu do „*tutae aures*“ (Od. I 27, 18), a więc wiadomości pущzone dalej w kurs. Horacy lubi z siebie żartować, ale tu wchodzi w grę osoba Mecenasa, człowieka „*paucorum hominum*“, który nie tolerowałby papli w swoim kółku. Dlatego słusznie autor uważa „*rimosa auris*“ za „ucho, przez które wszystko wypada“.

C. F. Kumaniecki, *De epodis quibusdam Horatianis*. Tymi epodami, którymi się zajmuje, są III, IV, V, XI, XIV. Celem i zasługą autora jest doszukanie się Archilocha nawet w tych epodach, które wprost agresywnego charakteru nie mają. Wychodzi od końcowej pointy, charakterystycznej dla jambografa i znajduje, choć nie gromy, to jednak odcienie się żartobliwe. Gdy Mecenasa żartuje z Horacego, że po spożyciu czosnyku on jeden zachorował, Horacy żartem odpowiada: zobaczysz, jaki ciebie, chwalcę czosnyku, spotka despekt, kiedy dziewczyna bronić się będzie przed twoim pocałunkiem i usiądzie z dala. Podobnie koniec epody XIV tłumaczy całą epodę: napędzasz mnie do kończenia epod, nie bacząc, jak płonę do mojej libertynki Phryne, a przecież i ty pławisz się w miłości do twojej arystokratki. Z komiczną przesadą wymyśla w ep. XI na nieszczęśliwą miłość do Inachii i już niby to „*alius ardor*“ go ogarnia, gdy najnieśpodziewaniej kieruje swe kroki w stronę — Inachii. Z tym samym humorem traktuje on, wyznawca Epikura, magiczne sztuczki Canidii w ep. V, wykpiwając je wprost w ep. XVII. Poza żart wychodzi i inwektywny ma charakter ep. IV na wyzwolenca-karierowicza, który zgrai niewolników w służbie Sex. Pompeiusa przewodzi jako trybun. Autor zbiorowi „Jam-

bów", za które sam Horacy go uważał, przywraca ich znaczenie, dostrzegając nawet tam, gdzie inni widzą niewinne obrazki, ostrze Archilocha, choć stepione w żartobliwe, ale zawsze kłujące żądzelka.

L. Sternbach, *De cornicula Horatiana*. W Epist. I 3, zwróconej do Juliusza Florusa, który w orszaku młodego Tyberiusza znajduje się w drodze do Azji, dokąd podążył Augustus dla ostatecznych porachunków z Partami, zapytuje Horacy, co porabia jeden z towarzyszy, sekretarz Tyberiusza, Albinovanus Celsus, który także parał się wierszami, ale tak mało oryginalnymi, że Horacy ostrzega go, aby w razie upomnienia się ptactwa o swoje pióra, biedna wrona, oskubana z pierza kradzionego, nie naraziła się na posmiewisko. Już scholiaści przypomnieli tu bajkę Ezopa o wronie czy raczej o kawce, która, by swoje czarne pióra ustroić, przywłaszczyła sobie pióra różnych ptaków. Ale zaledwo wyleciała w górę, ptaki poznały swoje pióra i odebrały, a brzydka golizna została wyśmiana. A więc pod obrazem tej wrony czy kawki Horacy ostrzegał Celsusa, by nie łakomił się na cudzą własność, bo gdy każdy swoją odbierze, nie pozostanie nic z jego. Litośnie za Kiesslingiem wspomniana „biedna wrona“, *cornicula* jest deminutivum do *cornix*, śledzonym przez autora w stosunku do *κοροϊός κοροώνη, κοροώνης υἱός, μικρὸ κοροώνη, κοροωνιδεύς* (= *cornicis pullus*), *ὁ τῆς κοροώνης νεοττός, γένος parva cornix*, z taką sztuką tropicielską w gęstwie świadectw glossycznych, literackich, bizantyjskich, że w wyniku staje się rozprawa znakomitym przyczynkiem do historii bajki, a specjalnie wyrażenie przysłowiowego „stroić się w cudze piórka“, przeniesionego w sferę duchowych pojęć. Praca przepełniona cytatami, które jednak mówią i w których wątek zasadniczy nigdy się nie gubi.

B. Katz, *De notitia Horatii apud scriptores Hebraeos de eiusque versionibus Hebraeis*. Z-rozpędowym prądem Odrodzenia także Żydzi, żyjący w 15 i 16 w. we Włoszech, przejęli się literaturą grecką i rzymską. Z pracy widać, że nie brak też śladów lektury Horacego. Ogólny zwrot ku Horacemu w 18 i 19 w. zaznaczył się nawet próbami przekładów. A i nowsza poezja hebrajska zwraca się chętnie ku Horacemu. Praca więcej rejestracyjna niż obrazowa.

Na tej pracy kończy się część I — łacińska. Część II — polską wypełniają: J. O k o, *Horacjusz w wykładach G. E. Grodka*. Jest rzeczą zrozumiałą, że autor znalazłszy się na katedrze, którą niegdyś Grodeck zajmował, czuje ducha tego entuzjasty starożytności, którą rozplamieniał mu getyngski mistrz, Christian G. Heyne. Od niego przejął też Grodeck zachwyt dla Horacego, jak sam to w swoim życiorysie wyznaje. Konkretniej on się zarysowuje w autografie wykładów, które szczęśliwy traf zachował. Z ich formy widać, jak Grodeck dbał o wykłady, jak je uzupełniał i modyfikował stosownie do stanu badań. Cytowane przez autora wyimki dają wyobrażenie o ich treści, o sposobie komentowania Horacego i zażyłego do niego stosunku. Postać Grodka wyłania się coraz realniej z ogólników zasnutych koło życiorysu Mickiewicza. Jeszcze wyraźniej ona wystąpi z dalszym wniknięciem w wpływy getyngskie i stosunek Grodka do Czartoryskich łącznie z powołaniem go do Puław i mecenasowską nad nim opieką możnego rodu w najwybitniejszych jego przedstawicielach owej epoki przełomowej.

W. Ogródnicki, *Polskie przekłady Horacego*. Jest to nie dyser-

tacja, młynkująca dziedziczone z dziada na wnuków wiadomości, ale samodzielne studium, które nie tylko zbiera najkompletniej, jak dotąd, przekłady Horacego, ale ocenia je rzeczowo pod względem wartości. Nie każde spolszczenie uważa za godne nazwy przekładu, ale tylko takie, na którym sprawdza się się to, czego żądał Kazimierz Morawski, aby „dźwięki i wdzięki“ poezji Horacjańskiej w nim się odczuwało. A dalej stawia sobie równe temu postulatowi pytanie, co w poezji Horacego w ciągu wieków zachęcało do przekładów, co z tych pobudek i ich realizacji przechodziło na następców i wreszcie co dziś czekałoby tego, kto by chciał dać kongenialny przekład. Nieobojętne jest mu miejsce i czas, w których ta miłość do przyswojenia Horacego mowie ojczystej gorzała. Iskier ducha poety wenuzyńskiego szuka w przekładach cząstkowych, parafrazach, parodiach. Ślady te prowadzą go przez cztery okresy, które rozróżnia w dziejach przekładów Horacjańskich: a) okres krakowski (wiek 16 i 17), b) warszawski (druga połowa 18 w.), c) wileński (pierwsza połowa wieku 19), d) mieszany z ciążeniem ku Krakowowi, „*iterati cursus*“ (od drugiej połowy 19 w.). W tych ramach dyspozycyjnych przesuwają się przed oczyma czytelników nazwiska znane, ale i wydobyte z ukrycia, po wydawnictwach zbiorowych, periodykach, pozostałościach rękopiśmiennych, — wszystkie w wzajemnym do siebie i do oryginału ustosunkowaniu. Pod ten kamień probierczy poddaje także produkty doby najnowszej co niejednemu przedstawiałoby się jako „*periculorum opus aleae*“. Z ogólnego zestawienia przekładów widać, że płodność epoki nie idzie w parze z udatnością, i co nadto nasze przekłady, zwłaszcza dawniejsze, pewną odrębnością znaczy, to tendencja do zabarwień narodowych i osobistych, — pierwsze w okresie wileńskim nazywano zastosowaniem, dla drugich za Konstantym Górskim przyjęła się nazwa transkrypcyj. Gdy w ubiegłych wiekach Horacy był księgą mądrości i z kolei stał się żagwią patriotyzmu, to dla czasów dzisiejszych jest on poetą, z którym obcować jest przyjemnością. To było i jest wyjściem przekładów, w których za przewodem autora rozejrzeć się łatwo. Odsyłacze tekstowych wywodów prowadzą do „Przypisków“ (str. 190—203), które są więcej niż cenną bibliografią przedmiotu, są zbiorem informacji, a zarazem świadectwem niezwyklej sumienności autora. Praca autora jest ważnym etapem w historii przekładów naszych z języków klasycznych, jest kartą historii kultury, która rozrośnie się w poważny jej rozdział z zamierzonym przez autora opracowaniem szerszego tematu „Horacy w Polsce“.

Obejmując jednym rzutem oka omawiane wydawnictwo, widzi się obfity plon, zebrany szczęśliwą ręką redaktora, prof. Sternbacha, pod wieńczącą całość dedykacją, która z lapidarnością rytego w marmurze napisu ujmuje charakterystykę poezji Horacjuszowskiej (*carminum dulcedo, iamborum vigor, sermonum lepor, epistularum sapientia*) i jej 20-o wiekowe blisko posłannictwo (*delectavit, erudit*) — w dożynku powszechnym Italskiej Akademii Umiejętności wiązanie jubileuszowe z ramienia najwyższej naszej Instytucji naukowej.

WINCENTY ŚMIAŁEK

Bronisław Gładysz, *Cassiodore et l'organisation de l'école médiévale*. 19 s. Lwów 1936.

Autor w sposób bardzo przejrzyście przedstawia po krótkiej wzmiance

o życiorysie Kassjodorusa (480—580 p. Chr.) obszerną jego działalność pedagogiczną i literacką. Porzuciwszy dotychczasowy swój zawód męża stanu, Kassjodorus zakłada klasztor Vivarium (w Brutium), którego głównym tematem pracy ma być zgłębienie Pisma Św. według licznych wskazówek podanych w dwu traktatach pt. „De institutione divinarum litterarum“ i „De artibus ac disciplinis liberalium artium“.

Wskazówki te stają się pewnego rodzaju programem dla przyszłych szkół średniowiecznych. Szczególny nacisk kładzie autor na wybitny zmysł krytyczny Kassjodorusa, który czyni go korektorem Psalmów; przedmiotem jego licznych rozważań stają się autorowie łacińscy i greccy (Varro, Seneka, Arystoteles, Ptolemeusz i i.), a przejęty ich duchem poleca to studium mnichom. Godnym dla niego przedmiotem badań są także dzieła zabronione z powodu błędów dogmatycznych, które jednak roztropnie czytane przedstawiają przecież pewną wartość historyczną; stąd podział myśli na *ἄχρηστον* i *χρησιμὸν*. Pożyteczne dla mnichów psalmy zaopatruje Kassjodorus we własne komentarze, obok polecanych łacińskich. Zakres jego zainteresowań nie zamyka się w badaniu Pisma św.; drugi traktat pt. „De artibus ac disciplinis liberalium artium“ daje resumé siedmiu sztuk wyzwolonych. Cenne są jego wskazówki odnośnie wydawania dzieł: wielką rolę odgrywają antiquarii (kopiści dzieł), emendatores (mnisi poprawiający rękopis), a osobny dział stanowią uwagi ortograficzne.

Autor poświęca szczególną uwagę organizatorskim i pedagogicznym walorom Kassjodorusa, który swoim traktatem „Institutiones“ położył podwaliny pod szkołę średniowieczną, nie tylko teoretyczną, ale także praktyczną i metodyczną.

Sumienna praca Gładysza oparta na licznych i dobrych źródłach staje się jeszcze jednym przyczynkiem do literatury z tego zakresu.

W. B.

M. Goliaś i J. Smereka, *Res publica Romana*. Podręcznik do nauki języka łacińskiego dla IV klasy gimnazjów ogólnokształcących. Lwów, Państwowe wydawnictwo książek szkolnych. 1936.

Tytuł podręcznika odpowiada ściśle jego treści, zwłaszcza treści ustępów prozaicznych; ułożone w trzy skoordynowane grupy składają się one na obraz republiki rzymskiej. Część I *De civitate* prowadzi od określenia istoty państwa (Cicero: *De re publica*) poprzez przekazane w literaturze legendy o początkach Rzymu (Cicero, Livius) drogą kreślenia rysów tężyzny organizacyjnej państwa rzymskiego (Sallustius, Annii Florus) do obrazu niepomiernego jego wzrostu (*Monumentum Ancyranum*). Część II *De legibus et magistratibus* zaczyna się określeniem podstawowych pojęć ustawodawstwa (Gaius), rozwija obowiązki sterników państwa i urzędników (Cicero), daje przykłady podziwu budzącej karność obywatelskiej (Livius). Część III *De civibus* zwraca słowami Cycerona (*De re publ.*) uwagę na konieczność stosowania cnoty w życiu obywatelskim, po czym w barwnych obrazach (Livius, Cicero) kreśli niewieścią dzielność matki Koriolana, prostotę Cyneynata, energię Apiusza Klaudiusza, poczucie honoru Regulusa, surowość Katora, obowiązkowość Emiliusza konsula r. 216. W grupie tej mieści się sprawa Katyliny ujęta pod kątem widzenia walki obywateli dobrych przeciw

złym. Świadczy o tym nie tylko tytuł „Quo modo viri boni perniciosos cives oppresserint“, ale i przede wszystkim trafny wybór wyjątków z pism Cyce-rona, Salustiusza, Welejusza, których układ przedstawia pokrótce przebieg spisku potępionego i stłumionego przez obywateli dbałych o dobro ogółu.

Dzięki temu doborowi treści dają teksty prozaiczne materiał urozma-icony wprowadzając do wyboru autorów, ale zwarty pod egidą myśli prze-wodniej prowadzącej szlakami poznania rzymskiego państwa do zrozu-mienia istoty, znaczenia i potrzeb państwowości w ogóle. Szczególne uwzglę-dnienie rysów karności obywatelskiej jest niezwykle cenne dla wychowania młodzieży. Uzupełnieniem treściowym tekstów łacińskich są czytanki pol-skie, złożone już to z przekładów wyjątków z dzieł greckich (Platona, Ary-stotelesa, Plutarcha) już to łacińskich. Jeśli idzie o ustępy takie jak 8, 9, 10 (Cyce-ron) a nawet 12 (Liwiusz) byłoby korzystniej, gdyby się były znalazły w tekstach łacińskich. Prócz przekładów znajdujemy też w czytankach ustępy autorów polskich o Rzymie — Zielińskiego, Morawskiego, Piotro-wicza. Nie brak i ustępów pożytecznych pióra samych wydawców podręcz-nika. Razem wzięte uzupełniają czytanki bardzo korzystnie obraz Rzymu nakreślony w tekstach łacińskich. Na ogół wykazuje dobór tekstów ten-dencję do dania lektury łatwej. Jest wiele miejsc takich, które uczniowie bez pomocy i bez trudu przy użyciu słowniczka rozumieją i przetłumaczają. Jeśli mimo to napotykamy teksty trudniejsze a nawet trudne, jest to raczej zaletą niż wadą podręcznika. Nie ma tekstów łacińskich, które by były ewi-nczeniami dla małoletnich. Czteroletnie nawet gimnazjum musi dać uczniowi przygotowanie takie, by umiał do tekstu łacińskiego podejść i przy odpo-wiednim użyciu słownika jego treśćchwycić. Gdyby więc cały kurs nauki gimnazjalnej szedł drogą ułatwień, nawet najlepszy uczeń nie mógłby sobie dać rady z tekstem. Jeśli zatem obok ustępów takich jak V, VII, VIII, X znajdują się ustępy III, IV, XVII, XIX d, — to z tego wynika tylko, że pierwsze będą liczyły na większą samodzielność ucznia, przy drugich po-trzebne będzie — miejscami zwłaszcza odpowiednie kierownictwo nauczy-ciela. Pierwsze będzie można tłumaczyć wprost, drugie będą podstawą do powolnego wnikania w treść i pracowitego dochodzenia do myśli autora ła-cińskiego.

Część II obejmuje wyjątki z poezji łacińskiej zatytułowane *Carmina Romana*. Kilka wyjątków z *Metamorfoz* — Dedal i Ikar, Niobe, Filemon i Baucyda i krótki ustęp z *Eneidy* II (Laokoon) są wzorami eposu. W ustępie I zaznaczony iloczas, w następnych opuszczony. Rozszerzeniu znajomości eposu służą przekłady z Homera, Wergilego, Owidego. Wy-jątki z Katulla, Tybulla, Properejusza, Owidiusza zaznajamiają uczniów z próbkami elegij rzymskich. Wyjątków tych wprowadzić nie wiele, ale róż-norodność ich (rzewny tren Katulla, wykwinny erotyk Properejusza, sie-lankowa pochwała pokoju Tybulla, autobiograficzne wynurzenia Owidiu-sza) — uzupełniona kilku przekładami daje pojęcie o całej tęczy barw, jaka oświetliła poezję rzymską w dobie jej rozkwitu. Kilka przekładów z elegii greckiej zwłaszcza Tyrteusza, Solona, Teognisa zwraca uwagę na odmienny charakter tego gatunku literackiego w starej Helladzie. Nie-zbędną garść wiadomości o tym podaje ustęp czytanki p. t. Elegia rzymska.

Ogólny pogląd na umysłowość Rzymian i ich stosunek do poezji znajdzie uczeń w ust. 1, 2 (Morawski) oraz 11 (Brückner).

Wśród tekstów łacińskich autorów spotykamy nieznaczne wyjątki z dzieł pisarzy polsko-łacińskich, umieszczone w odpowiednich pod względem treści grupach, a więc w grupie *De civitate* wyjątek z Modrzewskiego *De re publica emendanda*, w grupie *De civibus* wyjątek z Konarskiego *De viro honesto...*; po elegiach rzymskich fragment autobiografii Janickiego.

Zamknięcie tekstów podręcznika niezwiązane z całością treści stanowi wyjątek z Cyserona *De Officiis* — *de genere vitae eligendo* — wskazówka życiowa dla absolwentów 4-klasowego gimnazjum. Podręcznik ozdobiony jest 36 rycinami, już to reprodukcjami zabytków sztuki starożytnej już to nowoczesnymi ilustracjami scen z dziejów starego Rzymu (obrazami Macari'ego). Spis rycin podaje ich źródła.

Ważnym dopełnieniem podręcznika są komentarze i słowniki. Obejmują one: komentarz językowy i rzeczowy, słownik łacińsko-polski, spis imion własnych. Komentarz rzeczowy zawiera cenne wskazówki co do warunków, które są podłożem treści danego opowiadania łacińskiego (objaśnienia i uwagi do czytańek polskich podane są pod tekstem). Dane, po największej części historyczne, miejscami i literackie obracają się około ważnych wypadków dziejowych, oraz wyjaśniają formy ustroju rzymskiego niezbędne do zrozumienia tekstu. Komentarz językowy podaje nader wartościowe uwagi odnoszące się do etymologii i semazjologii, nieraz i stylu; miejscami jednak idzie komentarz ten zbyt daleko podając częściowy przekład lub wskazując drogę łączenia wyrazów tam, gdzie uczeń i w jednym i drugim wypadku powinien i może sam do tego rozwiązania dojść. W komentarzu znajdują się cenne zresztą ustępy: Szkoła stylu, Objasnienia ogólne (stanowisko Cyserona względem Katyliny), Uwagi metryczne, z których pierwszy zwłaszcza powinien być raczej się znaleźć w czytankach. Słowniczek staranny z typograficznym uwydatnieniem wyrazów i zwrotów łacińskich posiada i tę ważną zaletę, że zaznacza iloczasy zgłosek długich z natury, przy rzeczownikach III-ej dekl. oraz przy wyjątkach podaje rodzaj (m. f. n.), przy przymiotnikach przyrostki rodzajowe, przy czasownikach koniugację i formy podstawowe. Nie brak też w słowniczku zestawień etymologicznych oraz rozwinięcia rozmaitych znaczeń niektórych charakterystycznych wyrazów. Spis imion własnych podaje przy nazwach potrzebne wyjaśnienia — historyczne, geograficzne, literackie, biograficzne, oddając tym samym wielkie przysługi uczniom. Szczególnie obszerne są wyjaśnienia dotyczące się autorów tekstów — Liwiusza, Cyserona, Owidiusza. Zaznaczyć należy, że przy każdym imieniu podana jest obok brzmienia łacińskiego transkrypcja polska.

Komentarze i słowniki opracowane osobno i dołączone do podręcznika dają uczniom możliwość odpowiedniego korzystania z nich w czasie lektury.

Ogółem wzięwszy treść podręcznika wysoce kształcąca, a układ dzięki komentarzowi, słownikowi, ugrupowaniu treści ustępów polskich taki, że przy właściwym nastawieniu toku nauki będzie można osiągnąć usamodzielnienie ucznia przy pracy nad tekstem łacińskim i poznawaniem kultury Rzymu.

Regina Schächterówna

F. Balsan, *Étude méthodique du vocabulaire latin-français*. Paris 1936 r., str. XXXVII+199.

Książkę poprzedza przedmowa (str. VII—IX), która ma jako motto zdanie Cicerona: „Ordo lucem memoriae adfert”.

Autor zaznacza w przedmowie, że, chcąc uczyć języka metodycznie, należy zacząć od wyrazów najbardziej używanych, około których inne będą grupować się jak około jądra. Tak w piśmie, jak i w mowie są wyrazy, które ciągle się powtarzają np. być, iść, dawać, mieć, widzieć, myśleć, mówić, kochać, czynić. Autor wychodzi od tych słów; tworzą one tytuły i podtytuły dziełka. Autor radzi najpierw dobrze przestudiować spis rzeczy (str. XXV—XXVII), który umyślnie umieszcza na początku.

Łatwo można zauważyć, że słowa nieregularne są jak gdyby kośćcem książki. Powinno się je dobrze znać z ich formami podstawowymi; ugrupowane według koniugacji i rodzajów nieregularności dadzą się łatwiej zapamiętać. Są one tak częste, że spotyka się je prawie w każdym wierszu tekstu. Kto je dobrze opanował, posiadał klucz języka.

Wyrazy izolowane wypadają z pamięci; zatrzymuje się je w pamięci, zwracając uwagę na ich pochodzenie (etymologia) lub też łącząc w grupy synonimów. Autor opiera etymologię na dziele Ernoulta i Meilleta, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*.

Jeśli chodzi o synonimikę, autor zestawiał razem słowa o podobnym znaczeniu pod wspólnym tytułem, włączając słowa złożone i pochodne np. *sum*, *sto*, *sedeo*; *obsum*, *obsto*, *obsideo*; *adsum*, *adsto*, *adsideo*.

Uczniom można kazać poszukiwać synonimów, zawartych w jednym ustępie lub rozdziale.

Należy pamiętać o tym, że język francuski jest łaciną, zmodyfikowaną według praw fonetycznych; dlatego nauczanie obu tych języków powinno iść w parze, by uczynić zrozumiałym ich związek. Toteż autorowie drukują kursywą wyrazy francuskie z tego samego pierwiastka, co łacińskie np. *avus* — *aieul*, zaś kursywą w nawiasie [] wyrazy, które przypominają wyraz francuski nie tłumacząc go ściśle np. *expectare*, *attendre* [*expectative* — nadzieja.]

Dla uczniów identyczność obu języków, wyraźnie przedstawiona, będzie znakomitym środkiem mnemotechnicznym w połączeniu z etymologią i synonimiką.

Chcąc ograniczyć do minimum pracę pamięciową, autor jako nauczyciel starał się na każdym kroku wzbudzać ciekawość, pobudzać do refleksji, nauczyć zarazem wyrażać się i myśleć.

Nauka słówek nie może zostać teoretyczną; uczniowie muszą je widzieć w tekście i to we wszelkich formach. Bardzo korzystnym jest uczyć się na pamięć, ale tak, by nie zapomnieć.

Kończąc przedmowę, zaznacza autor, że w książce tej znajdziemy 80 procent słówek jednej stronicy tekstu łacińskiego.

Następuje ustęp pt. Prefiksy i sufiksy str. XI—XIX. Tu podaje autor a) znaczenie przyimków jako prefiksów w słowach złożonych, w następującym porządku: *ad*, *ab*, *ex*, *de*, *sub*, *in*, *inter*, *per*, *prae*, *trans*, *super*, *ante*, *prae*, *pro*, *ob*, *com* [*co*], *contra*, *circum* np. *per* oznacza: 1° na wskrós (perferdere), 2° doprowadzenie czynności aż do końca (perficere), 3° dopro-

wadzenie czynności do końca w znaczeniu ujemnym (*perdere, pervertere*).
 b) znaczenie partykuł nieodłącznych od wyrazów: *in, se, ve, ne (nec, neg), re (red), dis (di), am (am, an)* np. *in-famia; se-curus; ve-cors; ne-fandus*.
 c) sufiksy.

Na str. XX. mamy tablicę synoptyczną sufiksów, które służą do utworzenia rzeczowników. Tu podaje autor: 1° końcówki łacińskie, dodane do tematów słownych i imiennych, 2° znaczenie tak utworzonych rzeczowników, 3° odpowiadające końcówkom łacińskim końcówki francuskie np. *mentum* — narzędzie czynności (*instrumentum*) — fr. *ment; atus, ura* — funkcje publiczne (*censura, consulatus*) — fr. *at, ure*. Na str. XXI mamy tak samo ułożoną tablicę synoptyczną, sufiksów, które służą do utworzenia przymiotników np. *ulus* — skłonność godna nagany (*credulus*) — fr. *ule ius* — przynależność do (*regius, uxorius*).

Strony XXV—XXXVII to spis rzeczy, podzielony na 7 części, które zawierają słowa ugrupowane według znaczenia.

W części I. (str. 1—14) mamy zestawione wszelkie wyrazy, oznaczające postawę i chód, ujęte w 5 grup: 1. być, stać, siedzieć, leżeć; 2. iść, chodzić, cofać się, ścigać, iść za...; 3. chód, marsz, droga; 4. wyruszać, dążyć do..., przybywać; 5. biec, skakać, wstępować, ślizgać się, upaść. Przy czasownikach są podane formy zasadnicze wszędzie wszelkie *composita*, wyrazy pochodne, często zwroty i jako przykłady całe zdania np. w grupie 3-ciej: 1. *iter a)* marsz, *b)* droga; zwroty *iustum iter unius diei; magnis itineribus*; 2. *via (veho)* — droga dla wozów; marsz; metoda; *via docendi; viator; viaticum*; 3. *semita* — ścieżka. *De via in semitam digredi. Sibi semitam non sapiunt, alteri monstrant iter*; 4. *trames*; 5. *callis*; 6. *limes*.

W części II. str. 15—34 są zgrupowane wyrazy, oznaczające własność i wymianę, podzielone na 13 grup: 1. mieć, trzymać, zachowywać; 2. brać; 3. zbierać; 4. nabywać, kupować; 5. dawać; 6. sprzedawać; 7. pożyczka, pożyczanie, poręka; 8. pieniądze; 9. ciężar, waga; 10. miara; 11. ilość; 12. bogactwo; 13. ubóstwo.

Część III. (str. 35—53) obejmuje wyrazy, odnoszące się do życia ludzkiego. Część ta jest podzielona na cztery rozdziały. I. rozdział p. t.: Początki życia dzieli się na grupy: 1. rodzić, płodzić; 2. rodzić się, rosnać; 3. pokrewieństwo rodzina. II. rozdział p. t.: Utrzymanie życia, łączy 6 grup znaczeniowych: 1. żyć, żywić się; 2. jedzenie; 3. picie; 4. przyrządzanie potraw; 5. posiłki; 6. chudy, tłusty. III. rozdział dzieli się na grupy: 1. zdrowie; 2. choroba; 3. siła, niemoc, czuwanie, sen. IV. rozdział p. t.: Przebieg życia. Śmierć obejmuje grupy 1. lata życia; 2. umierać; 3. zabijać; 4. pogrzeb, grób.

Część IV. str. 54—82), poświęcona życiu duchowemu, jest podzielona na pięć rozdziałów, których tytuły są następujące: I. dusza, duch, zdolności, prawda; II. czynności zmysłów; II. myśl; IV. wiedza; V. słowo. Każdy rozdział znowu rozpada się na szereg grup.

Część V. (str. 83—117) grupuje wyrazy, oznaczające uczucia i namiętności, podzielone na sześć rozdziałów pod następującymi tytułami: I. sympatia; II. antypatia; III. żądza i obawa; IV. szczęście i nieszczęście; V. honor i niesława; VI. przyzwyczajenie i charakter.

I znowu każdy rozdział zawiera szereg grup znaczeniowych.

Część VI. (str. 118—139) ma tytuł: „wola” i dzieli się na 3 rozdziały, których tytuły są następujące: I. wola; II. wpływ woli na drugich; III. rządzenie i kierownictwo.

Część VII. (str. 140—186) p. t.: Działalność, dzieli się aż na 8 rozdziałów: I. działalność w ogólności; II. dźwigać; środki komunikacyjne; bagaże; żegluga; środki przewozowe; III. przestawienie; przeniesienie; IV. podział i rozdział; V. połączenie; więzy; VI. otwierać; zamykać; mur; brama; ukrywać; VII. walczyć; walka; zwycięstwo; armia; koniec walki; VIII. sztuka piękność; oblicze.

Tak wygląda zestawienie wyrazów w grupach znaczeniowych. Następuje dodatek. Tu mamy najpierw na str. 187—190 zestawione wyrazy, mające dwa lub więcej różnych znaczeń; i tak a) rzeczowniki np. *munus*, *manus*, *tempestas*, *caput* i wiele innych; b) czasowniki, jak *ducere*, *pati*, *legere* i i.; c) spójniki, przysłówki, zaimki np. *ut*, *ubi*, *licet*, *diu*.

Na str. 192 są zebrane rzeczowniki, mające inne znaczenie w *singularis*, inne w *pluralis* np. *finis* — *fines*; *auxilium* — *auxilia*; *rostrum* — *rostra*; *littera* — *litterae*; i t. d.

Dalej podaje autor (str. 192—195) formy, jednakowo brzmiące, które uczniowie mieszają np. *regi*, (dat. sing. od *rex*) i *regi* (inf. praes. pass.); *legi* (dat. sing. od *lex*) i *legi* praes. pass. od tego); *videre* (*viderunt*) i *videre* (inf. praes. act. od *video*); *salutare* (neutr. do *salutaris*) i *salutare* (inf. praes. act. od *saluto*); *vis* — siła i *vis* — chcesz; *pedes* — nogi i *pedes* — piechur i i.

Na końcu książeczki (str. 196—199) znajdujemy zestawione najczęstsze paronimy np. *vinco* — *vincio*; *coepit* — *cepit*; *viri* — *vires*; *lepos* — *lepus*; *aequus* — *equus*.

Krytyka francuska przyjęła książeczkę prof. Balsana z entuzjazmem. Jest to pierwsze zestawienie wyrazów według grup znaczeniowych, jak tego dzisiaj wymaga metoda nauczania języka łacińskiego, toteż książka ta jest bardzo dobrym środkiem pomocniczym w rękach nauczyciela i znacznie ułatwi mu pracę.

JÓZEF JAROSCH

KRONIKA

Uroczystość wręczenia Księgi pamiątkowej prof. dr L. Ćwiklińskiemu

W sobotę, dnia 6 czerwca b. r. odbyła się w małej auli Uniwersytetu Poznańskiego, pięknie przyozdobionej kwiatami, podniosła i rzadka w dziejach uniwersytetów uroczystość uczczenia 60 rocznicy powołania na katedrę uniwersytecką profesora dra Ludwika Ćwiklińskiego, założyciela Polskiego Towarzystwa Filologicznego i początkodawcy oraz pierwszego redaktora czasopisma filologicznego „Eos”.

Tę wyjątkową w świecie naukowym uroczystość zaszczytli swą obecnością Ks. biskup Dymek, wojewoda poznański A. Maruszewski, dowódca O. K. VII. gen. Knoll-Kownacki, kurator Okręgu Szkolnego Poznańskiego dr M. Pollak oraz inni miejscowi i zamiejscowi przedstawiciele świata społecznego i naukowego.

Uroczystość zagałę prezes Koła Poznańskiego P. T. F. prof. dr J. Sajdak, witając przedstawicieli władz i świata naukowego, poczem głos zabrał rektor Uniwersytetu Poznańskiego, prof. dr St. Runge. W swoim przemówieniu, nacechowanym wielką serdecznością, podkreślił rektor Runge olbrzymie zasługi Jubilatą na polu naukowym i społecznym, a specjalnie jego działalność początkowo na stanowisku szefa sekcji w ministerstwie oświaty we Wiedniu a następnie także na stanowisku ministra oświaty. W ciągu 17 lat spędzonych na wysokim i odpowiedzialnym stanowisku we Wiedniu włożył prof. Ćwikliński tyle trosk i dobrej woli w rozwój nauki polskiej i wyższych uczelni polskich, że słusznie zastąpił sobie na szczytnie miano „ambasadora nauki polskiej na gruncie wiedeńskim”. W końcu swego przemówienia złożył rektor Runge w imieniu własnym i Uniwersytetu Poznańskiego hołd czcigodnemu Jubilatowi, życząc Mu jeszcze długiej i owocnej pracy dla dobra nauki polskiej.

Po życzeniach, złożonych przez rektora Rungego, powtórnie zabrał głos prof. dr J. Sajdak, aby w dłuższym przemówieniu przedstawić ogromne zasługi prof. Ćwiklińskiego dla nauki filologicznej i dla humanizmu polskiego oraz dla dobra polskiego życia akademickiego w zaborze austriackim. Jako profesor Uniwersytetu lwowskiego otwiera Ćwikliński przed filologią klasyczną w Uniwersytecie lwowskim nowe horyzonty, organizując studia filologiczne na podstawach naukowych, kształci całe rzesze młodych pracowników, powołuje do życia Towarzystwo Filologiczne i zakłada pierwsze w Polsce czasopismo filologiczne „Eos”; jako rektor tegoż uniwersytetu doprowadza do skutku otwarcie wydziału medycznego, a wreszcie jako szef sekcji w ministerstwie oświaty we Wiedniu otacza opieką polskie szkoły wyższe, a mianowicie Uniwersytet krakowski, lwowski i Politechnikę lwowską; buduje kliniki i pracownie, kreuje nowe katedry (literatury porównawczej i socjologii), powołując polskich uczonych z emigracji na katedry w Galicji; tworzy nowe asystentury, dając młodym siłom naukowym podstawę bytu i pracy. Jako minister oświaty kontynuuje

swą opiekuńczą pracę nad nauką polską i daje możność młodzieży polskiej, kończącej prywatne szkoły średnie w zaborze rosyjskim, studiowania na uniwersytetach w Krakowie i we Lwowie. Dzięki temu przeszło 5 tysięcy młodzieży z Królestwa przewija się przez uczelnie galicyjskie, oddając się następnie pracy patriotycznej w różnych obozach Polski Niepodległej. Po wojnie światowej przenosi się Ćwikliński do rodzinnej Wielkopolski, osiada w Poznaniu i tutaj jako profesor honorowy Uniwersytetu poznańskiego prowadzi dalej swoją szeroką i niezmordowaną działalność naukową, której koroną jest monumentalne wydanie pieśni Klemensa Janickiego. W związku z tym wydaniem ogłasza Jubilat ciągle nowe przyczynki do historii humanizmu w Polsce, nie zaniedbując także studiów nad literaturą starożytną (ostatnia praca z roku 1936 o Julianie Apostacie!). Opiekuńczą swą troską otacza nadal Polskie Towarzystwo Filologiczne, a będąc jego prezesem organizuje w Poznaniu w roku 1929 pierwszy zjazd filologów klasycznych krajów słowiańskich. Przez długie lata prof. Ćwikliński przewodniczył Kołu Poznańskiemu P. T. F., a obecnie będąc jego prezesem honorowym, nie odmawia swej rady i pomocy.

By uczcić tak piękną i wszechstronną działalność prof. Ćwiklińskiego dla nauki polskiej, wręczył mowca Jubilatowi w imieniu Koła Poznańskiego P. T. F. książkę pamiątkową p. t.: „Munera philologica ab amicis collegis discipulis ...oblata“, która z inicjatywy Koła Poznańskiego P. T. F. wyszła pod redakcją prof. dra Jana Sajdaka i dra Wiktora Steffena przy życzliwej pomocy prof. dra Józefa Dziecha. Książkę pamiątkową, obejmującą 48 prac polskich i czeskich filologów i humanistów (str. XI + 143), napisaną w języku polskim (14 prac), łacińskim (25 prac), francuskim (7 prac), niemieckim (1 praca) i włoskim (1 praca), przyjął Jubilat z rąk prof. dra Sajdaka z głębokim wzruszeniem.

Po przemówieniu prof. Sajdaka składał życzenia Jubilatowi prof. Witold Klinger w imieniu Polskiego Towarzystwa Filologicznego. (Przemówienie to podajemy osobno.)

Imieniem Polskiej Akademii Umiejętności i Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk przemówił prof. dr B. Dembiński, najbliższy przyjaciel Jubilata. Z kolei zabrał głos princeps philologorum omnium, prof. dr Tadeusz Zieliński. Znakomity uczony, nawiązując do wspomnień osobistych, w słowach dowcipnych i serdecznych przypisywaną sobie godność Nestora filologów polskich przekazał prof. Ćwiklińskiemu, zachowując dla siebie godność vice-Nestora. Po przemówieniach prof. dr J. Oki z Wilna, dr M. Ruxerówny i prezesa Kółka filologicznego studentów U. P. p. Gruchały zabrał głos Jubilat, dziękując w serdecznych słowach za obecność na tej uroczystości, a uczonym polskim za cenny upominek. W. ST.

Mowa gratulacyjna

w imieniu Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Filologicznego wygłoszona d. 9. VI. 1936 przez prof. W. Klingera na obchodzie 60-lecia profesury L. Ćwiklińskiego.

W imieniu Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Filologicznego — w zastępstwie chorego niestety prof. Chylińskiego — w dniu, w któ-

rym święcisz, Dostojny Panie, 60-lecie rozpoczęcia działalności akademickiej, mam zaszczyt i szczęście wyrazić Ci ożywiające nas wszystkich uczucie czci, podziwu i uznania. Dwadzieścia pięć lat z górą pracy wychowawczej na Uniwersytecie lwowskim, a więc w kraju, — dwadzieścia lat z górą pracy administracyjnej i organizacyjnej w charakterze najprzód Szefa Sekcji, później Ministra Oświaty, a więc jeśli i poza krajem, to dla kraju i z myślą o kraju przede wszystkim; sześćdziesiąt trzy lata pracy literackiej i badawczej dla nauki — to chyba dostateczny wyżej wspomnianych uczuć tytuł i uzasadnienie. Rozumiejąc i w pełni oceniając te zasługi, wiadczone dla każdego inteligentnego Polaka, Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Filologicznego we Lwowie ma nadto odrębne jeszcze powody szczególnej względem Ciebie wdzięczności i miłości. Jesteś przecie początkodawcą i ojcem duchowym tego istniejącego już lat kilkadziesiąt i coraz bujniej rozwijającego się Towarzystwa, jesteś założycielem i pierwszym kierownikiem naczelnego organu Towarzystwa, czasopisma „Eos”, w długim szeregu swych tomów magazynującego i szerokim warstwowo udostępniającego dorobek naukowy jego członków. Już przez to samo zdobyłeś sobie, Czcigodny Jubilacie, w dziejach kultury polskiej kartę zaszczytną i przyczyniłeś się realnie do ugruntowania i rozpowszechnienia w nas wychowania klasycznego.

Ale byłeś nie tylko dzielnym uczonym i profesorem i szczęśliwym organizatorem życia szkolnego i naukowego. Byłeś przede wszystkim humanistą, to znaczy umysłem niezależnym, przez zażyłe, a długie obcowanie z antykiem uszlachetnianym, od wszelkich zacieśnień wolnym, na dodatnie objawy życia współczesnego otwartym, na ból i niedolę ludzką wrażliwym, wreszcie mądrym, mądrością tych, co wiele widzieli i myśleli, a więc i wiele cierpieli. I jeżeli filologów, zajmujących się antykiem gruntownie i metodycznie, jest już w nas dzięki Tobie niemało, to humanistów w powyższym tego słowa znaczeniu jest wciąż w Polsce zbyt mało. W tych warunkach wierzysz mi chyba, gdy powiem, Dostojny Panie, że cenne są dla nas i drogie nie tylko konkretne wyniki Twych trudów i znojów, lecz i Ty sam, Twoja osoba i bijąca z niej energia duchowa i że czcimy Cię, jak skarbnicę wielkiego doświadczenia, w ciągu długich lat życia uzbieranego, jako wreszcie żywe ogniwo łączne między dniem wczorajszym, tak jeszcze bliskim, a już zapadającym w mroki zapomnienia — epoką wielkich tęsknot i głodów duchowych, ale zarazem i wielkich świetlanych nadziei, a przeżywanym przez nas obecnie dniem dzisiejszym. Epoka wielkich osiągnięć, ale zarazem i wielkich rozczarowań, a nade wszystko wielkiej, nieodstępnej troski o najbliższe jutro: jutro ojczyzny naszej, jutro Europy, jutro całej naszej cywilizacji, będącej dotąd syntezą antyku, chrześcijaństwa i żywiołu narodowego, obecnie jednak w podstawach swych tak bardzo zagrożonej przez brutalną negację tego wszystkiego — szerzący się ze Wschodu i Zachodu chaos czerwony. Oby w dniach próby, które idą, dodawał nam otuchy Twój optymizm, pogoda i wiara w Ciebie, oby przyswiewcał nam przykład Twego pięknego życia i starości pięknej, będącej jakby ilustracją znanych słów Cyncerona (De Senectute 5, 13), że „uwieńczeniem życia czystego, spokojnie i pięknie spędzonego jest łagodna i ukojona starość” (est enim quiete et pure atque eleganter actae aetatis placida ac lenis senectus). Niech więc dobry Bóg zachowa Cię jeszcze

dla nas w dobrym zdrowiu i nieprzycmionej jasności i pogodzie umysłu, niech Cię zachowa jak najdłużej!

Uroczysta akademія dla uczczenia 50-letniego jubileuszu pracy naukowej i kulturalnej oraz działalności obywatelskiej prof. dr Leona hr. Pinińskiego odbyła się dnia 18 czerwca 1936 r. o godz. 11 przedpoł. w auli Uniwersytetu J. K. we Lwowie. Na zaproszenie Komitetu Jubileuszowego, któremu przewodniczył prezes Towarzystwa Naukowego we Lwowie, prof. dr Franciszek Bujak, zebrał się w murach wszechnicy cały świat naukowy i kulturalny m. Lwowa z rektorem prof. dr Janem Czekanowskim, Senatem i profesorami Uniwersytetu J. K. na czele.

Uroczystość zagał JM rektor Uniw. Czekanowski, podkreślając, że 50-cioletni jubileusz pracy naukowej i kulturalnej oraz działalności obywatelskiej prof. Pinińskiego jest świętem kulturalnym całego Lwowa, który tym samym pragnie uczcić wielkiego humanistę i obywatela. Naszkicowawszy w głównych rysach zasługi i osobiste zalety jubilata, znanego szermierza w walce o przywilej niezależności myśli naukowej, imieniem Uniwersytetu i własnym złożył jubilatowi najserdeczniejsze życzenia dalszej pracy obfitej w plony.

Gdy po tej przemowie Chór Akademicki odśpiewał „Gaude Mater Polonia“, przemówił prezes Komitetu Jubileuszowego prof. Bujak podnosząc zaślugi jubilata w pracy dla dobra nauki i kultury. Paleta życiowa prof. Pinińskiego jest tak bogata, że nie łatwo podać gamę prac tego prawdziwego człowieka „Odrodzenia“: niezwyklej miary uczony, humanista, polityk, mecenas, profesor, współtwórca kultury polskiej i europejskiej. Miasto nasze wyposażył on w szereg dzieł z dziedziny sztuki, a gród kresowy w uznaniu jego prac, trudów i ofiarności uczcił go obywatelstwem honorowym. W imieniu przyjaciół, kolegów i towarzyszy lwowskich mówca złożył jubilatowi życzenia i dla uczczenia zasług ofiarował mu imieniem społeczeństwa medal pamiątkowy, dłuta artysty rzeźbiarza Wojciecha Przedwojewskiego z napisem: Leonowi Pinińskiemu w 50-lecie pracy naukowo-kulturalnej oraz działalności obywatelskiej — 1885—1935“, nadto „Księgę Pamiątkową“ w 2 tomach, z pracami przyjaciół, kolegów i uczniów. Składając te podarki, prof. Bujak życzył jubilatowi, aby w spokoju i czerstwym zdrowiu dla dobra nauki i narodu trwał nadal na swej placówce w imię tych haseł, które mu przyświecały w ciągu całego życia.

Następnie prorektor prof. dr Longchamps de Berier omówił pracę naukowo-prawniczą jubilata, podkreślając wysoką jego etykę. Twierdzenie rzymskie „Ius est ars boni viri“ w całej pełni należy odnieść do trudów prawniczych prof. Pinińskiego. Bogaty ten trud ocenił mówca, jako przedstawiciel polskiej nauki prawa, we wszystkich stadiach i kierunkach, składając jubilatowi najserdeczniejszą podziękę.

Z kolei prof. dr Edmund Bulanda omówił zasługi prof. Pinińskiego na polu kultury i sztuki, przypominając, że jubilat rozpoczął swą pracę od studiów nad muzyką rozpawą pt.: *O operze nowoczesnej i znaczeniu R. Wagnera oraz o Parsifalu Wagnera* (Lwów 1883, s. 106). Każdy wyjazd prof. Pinińskiego za granicę przyczyniał się do powiększenia skarbów kultury polskiej, przynosił w rezultacie nowe prace, referaty, odczyty tego mecenas

i uczonego. Sercem swym i rozumem zetknął się ze sztuką hiszpańską i angielską, sięgnął także w inne dziedziny wiedzy, wiele miejsca poświęcił również sztuce polskiej. Zainteresowania swe zwracał też ku rzeźbie i architekturze; troskliwą opieką otoczył także miasta polskie, czego najpiękniejszym dowodem jest wiekopomny dar dla Wawelu. Wskazał też mówca na znaczenie takich dzieł jubilat, jak „Ewolucja i moda w pojmowaniu piękna (Lwów 1908)” i monografia o Szekspirze w 2 t. (Lwów 1925), poprzedzona szeregiem odczytów o życiu i dziełach wielkiego dramaturga. Kończąc swe przemówienie, prof. Bulanda stwierdził, że jubilat wystawił sobie pomnik trwalszy od spiżu.

Następnie ks. Andrzej Lubomirski omówił zasługi jubilat na polu działalności obywatelskiej, przypominając jego rolę na stanowisku namiestnika Galicji, zabiegi o powołanie na arcybiskupów śp. ks. Bilczewskiego i ks. Sapiehy, troskę o dobro narodowe podczas inwazji rosyjskiej i ofiarną pracę w tych organizacjach, które powierzyły mu swe kierownictwo. Mówca zakończył swe słowa życzeniami w imieniu przyjaciół prof. Pinińskiego.

Z kolei student Rudolf Wika-Czarnowski złożył życzenia imieniem członków Biblioteki Słuchaczów Prawa i Czytelni Akademickiej, w których jubilat pracował w czasie swych studiów uniwersyteckich, imieniem zaś najbliższych uczniów i członków seminarium prof. Pinińskiego oddał hołd jego pracy mgr Pojnar.

Poczem jubilatowi wręczono szereg pięknych albumów pamiątkowych od następujących organizacyj: TN we Lwowie (prez. Bujak), TPN w Poznaniu, Wydziału Prawniczego Uniw. Jag., Związku Towarzystw Naukowych we Lwowie (prez. Rybicki), Zakładu Nauk. im. Ossolińskich (prez. Lubomirski), Kasyna i Koła Literackiego (prez. Antoniewicz), Tow. Przyjaciół Francji (prez. Dembowski).

Jeden z członków Komitetu odczytał następnie telegramy nadesłane od: Ministra WR i OP, od wiceministra Ujejskiego, od prezesa PAU Wróblewskiego od Poznańskiego TPN, które jubilat zaliczyło w poczet swoich członków honorowych, od rektora Uniw. Poznańskiego, od prof. Kostanckiego, prof. Ćwiklińskiego, ks. arcybiskupa Teodorowicza, ks. metropolity Szeptyckiego, TPN w Przemyśle i wiele innych.

Na koniec, wśród oklasków długo niemilkających, wszedł na trybunę jubilat, aby podziękować za życzenia w przemowie pełnej głębokiej myśli. Na wstępie określił siebie jako „pesymistę”, który jednak przywiązywał wielką wagę do przyjaźni. Uczuciom tym i stosunkowi swemu do przyjaciół, wśród których na pierwszym miejscu wymienił śp. prof. Starzyńskiego, oraz rozważaniom o starości poświęcił jubilat szereg zdań bardzo pouczających. Dziękował wszystkim obecnym i nieobecnym i tym, co przeszli z nim kawał drogi i dalej z nim wędrówkę życia odbywają i tym, co już odeszli w zaświaty.

STANISŁAW PILCH

Walne Zgromadzenie P. T. F. w roku 1936

XLI. Walne Zgromadzenie P. T. F. odbyło się w niedzielę dnia 31 maja 1936 roku o godzinie 10,30 w Krakowie, w sali Seminarium Filologicz-

nego Uniwersytetu Jagiellońskiego (ul. Piłsudskiego 4) z następującym porządkiem obrad:

1. Zagajenie. 2. Odczytanie protokołu z poprzedniego Walnego Zgromadzenia. 3. Odczytanie sprawozdania z rocznej działalności Towarzystwa. 4. Sprawozdanie Komisji Rewizyjnej. 5. Dyskusja. 6. Sprawozdanie Redaktora. 7. Wnioski Zarządu Głównego i Kół. 8. Sprawa składki członkowskiej. 9. Odczyt Członka Honorowego P. T. F., Prof. Dra Tadeusza Sinki: Trzeci humanizm. 10. Wybory. 11. Oznaczenie miejsca przyszłego Walnego Zgromadzenia. 12. Wnioski i interpelacje.

1. W zastępstwie Prezesa Towarzystwa Prof. Dra Ludwika Ćwiklińskiego, który usprawiedliwił listownie swą nieobecność, zagał obrady urzędujący Wiceprezes Prof. Konstanty Chyliński, dziękując w serdecznych słowach wszystkim Członkom Koła Krakowskiego z Wiceprezesem Towarzystwa, Wielce Czcigodnym Prof. Drem Leonem Sternbachem na czele za prawdziwie staropolską gościnność i szczerą życzliwość, z jaką przyjęli lwowskich Członków Zarządu Gł. Towarzystwa¹⁾, oraz wyrażając prawdziwą radość z tego powodu, że tegoroczne Walne Zgromadzenie odbywa się w Krakowie, w prastarej stolicy humanizmu polskiego, w obecności najwybitniejszych uczonych polskich, krakowskich filologów klasycznych. „Polskie Towarzystwo Filologiczne tworzy jedną wielką rodzinę, która ma tyle siedzib, ile jest Kół Towarzystwa i wszędzie panuje atmosfera szczerą i serdeczną“.

Następnie Wiceprezes powitał delegatów i gości, oraz spełnił smutny obowiązek wymieniając nazwiska zmarłych członków Towarzystwa śp. Prof. Konstantego Boguckiego i Dyr. Dra Michała Jezienickiego. Obecni uczcili ich pamięć przez powstanie.

Na sali obrad było obecnych 30 członków Towarzystwa, wśród nich następujący zgłoszeni delegaci: Prof. Dr Seweryn Hammer, Dr Jerzy Schnayder i Dr Barbara Sypniewska z Krakowa; Prof. Dr Aleksander Turyn, Dr Stanisław Seliga i Dr Lidia Winniczukówna z Warszawy; Wizyt. Józef Grzybowski ze Śląska; Dyr. Jan Szmyt ze Lwowa; Dr. Stefania Warszawska z Łodzi.

2. Ze względu na obecność gości Twa, a w szczególności studentów Uniw., Przewodniczący zaproponował zmianę porządku obrad, stawiając wniosek, aby p. 9 (odeczyt Prof. Dra Tadeusza Sinki) przenieść na początek programu — co jednogłośnie uchwalono, — a zapraszając do wygłoszenia odeczytu Prof. Tadeusza Sinkę, wręczył mu dyplom Członka Honorowego Polskiego Towarzystwa Filologicznego. Tekst dyplomu odeczytał Zgromadzonym sekretarz Koła Krakowskiego Wizyt. Ogrodziński. Prof. Sinko w serdecznych słowach podziękował Zarządowi P. T. F. za zaszczytną godność, poczem wygłosił bardzo zajmujący i gruntownie opracowany referat pt. „Trzeci humanizm“. (Wydrukowany w „Eos“ XXXVII zesz. 3 str. 308 i n.)

¹⁾ Poprzedniego dnia wieczorem, po posiedzeniu Zarządu Głównego, odbyło się zebranie towarzyskie w salach restauracji Pollera, podczas którego Koło Krakowskie podejmowało kolacją lwowskich członków Zarządu Głównego. W czasie bankietu wygłoszono kilka toastów.

3. Po krótkiej przerwie w obecności samych członków T-wa przystąpiono do właściwych obrad. Przewodniczący wezwał sekretarza Zarządu Głównego do odczytania protokołu z poprzedniego (XL.) Walnego Zgromadzenia, odbytego we Lwowie, dnia 9 maja 1935 r., oraz sprawozdania z czynności Towarzystwa za rok 1935. Na wniosek Wizyt. Ogrodzińskiego, który otrzymał głos w sprawie formalnej, Walne Zgromadzenie jednomyślnie zwolniło sekretarza od obowiązku odczytania protokołu z ostatniego Walnego Zgromadzenia, ponieważ został on ogłoszony w „Eosie — Kwartalniku Klasycznym” 1935, str. 371. nn., a tak samo od odczytania sprawozdania z działalności Towarzystwa za rok 1935, wobec tego, że zostało ono rozesełane do Kół T-wa i znane jest delegatom i członkom Towarzystwa od dwóch tygodni.

Przewodniczący, nawiązując do uw. 1 na str. 8 Sprawozdania z czynności P. T. F. za rok 1935, odczytuje list Prof. Dra Ryszarda Gańszyńca. List brzmi, jak następuje:

„Do punktu 3 porządku obrad XLI Walnego Zgromadzenia P. T. F. zgłaszam następujące uwagi i sprostowania:

Otrzymałszy dnia 28 maja 1936 — więc w terminie znacznie spóźnionym — porządek obrad XLI Walnego Zgromadzenia P. T. F. za r. 1935, spostrzegłem na str. 8 rzeczonego Sprawozdania przypisek, odnoszący się do rzekomo „niezgodnych z prawdą wiadomości“, podanych przeze mnie w Przeglądzie Klas. 1935, str. 449 i rzekomo sprostowanych w „Eosie“ 1935, str. 471. Ponieważ przypisek ten występuje jako oficjalna enuncjacja Zarządu Głównego P. T. F., żądam kategorycznie cofnięcia zarzutu, jakoby wynurzenia moje przedjubileuszowe, pojęte tu jako wiadomości, były niezgodne z prawdą, albowiem:

1. Ministerstwo W. R. i O. P. rzeczywiście ignorowało jubileusz horatiański i P. T. F. nic nie zrobiło, by mu go przypomnieć,

2. obchód horatiański Polskiego Towarzystwa Filologicznego we Lwowie nie różnił się od obchodu 1400-lecia Corpus iuris justiniańskiego, a raczej był znacznie skromniejszy,

3. oficjalny organ P. T. F. pominął jubileusz milczeniem,

4. wewnętrzne okólniki Zarządu Głównego, mające poświadczyć aktywność P. T. F., nie były podane do publicznej wiadomości i znane tylko ścisłemu gronu, drugi nawet w chwili wydrukowania odnośnego ustępu Przeglądu Klas. nie wydany,

5. z prostego zestawienia dał wynikać, że i te okólniki pojawiły się dopiero pod naporem propagandy Filomaty i już odbywających się wszędzie w gimnazjach obchodów horatiańskich (odezwa Filomaty — grudzień 1934, zeszyt jubileuszowy — kwiecień 1935, sprawozdania z obchodów w każdym zeszycie; natomiast okólniki Zarządu P. T. F. z dnia 24 V i 26 IX 1935)“.

Proszę o wciągnięcie tego oświadczenia w powyższym brzmieniu do protokołu Walnego Zgromadzenia P. T. F. i ogłoszenie go razem z protokołem Walnego Zgromadzenia. Przypuszczam, że wystarczy apelacja do lojalności wobec członka P. T. F., jeśli jednak to nie wystarczy, musiałbym się powołać na ustawę prasową.

Pozatem zgłaszam jeszcze następujące sprostowania:

str. 6: przy składzie Zarządu Głównego należało zaznaczyć, że dn. 5

grudnia 1935 ustąpiłem z Zarządu Głównego, zależy mi bardzo na wciągnięciu tego ustąpienia do protokołu.

str. 8 ustęp c): stwierdzam, że żadnego podziękowania nie otrzymałem."

Z poważaniem

Ryszard Ganszyniec

Po odczytaniu tego listu Przewodniczący zauważa, że sprawa ta była szczegółowo omawiana na Zarządzie, gdzie powzięto uchwałę, aby zgodnie z życzeniem autora przedrukowano list w dosłownym brzmieniu w sprawozdaniu z posiedzenia Zarządu Głównego.

Przewodniczący poczuwa się do obowiązku opatrzyć list Prof. Dr. Ganszyńca następującymi wyjaśnieniami:

Ad 1. Urządzanie naukowych i artystycznych jubileuszów absolutnie nie należy do kompetencji Ministerstwa W. R. i O. P., które jednak przypomniało władzom szkolnym o rocznicy Horacjańskiej i udzieliło P. A. U. zapomogi na wydanie *Commentationes Horatianae*.

Ad 2, 3, 4. Obchody Horacjańskie odbyły się w Kołach P. T. F., o czym świadczą sprawozdania, umieszczone w *Eosie* 1935, str. 471 nn. i 1936, str. 93. n., oraz artykuł Prof. Dr T. Sinki w *Przeglądzie Współczesnym* (marzec 1936).

Ad 5. Żadnym „naporem propagandy Filomaty“ P. T. F. nie liczyło się, i Przewodniczący wyraża przekonanie, że i nadal liczyć się nie będzie.

Ponadto: 1. Zgłoszenie wystąpienia Prof. Dr R. Ganszyńca nosi rze. czywiście datę 5 grudnia 1935, było jednak rozpatrzone na posiedzeniu Wydziału P. T. F. dnia 20 stycznia 1936, wobec czego w sprawozdaniu za r. 1935 uwzględnione być nie mogło. 2. Podziękowanie Prof. Dr R. Ganszyńcowi zostało wyrażone w inauguracyjnej odezwie nowej Redakcji „*Eos*“ (Rocznik XXXVI zes. 1.)

Przechodząc do notatki na str. 8 sprawozdania P. T. F. Przewodniczący wyjaśnia, że ona jest tylko streszczeniem wyjaśnienia, odnoszącego się do obszerniejszego omówienia sprawy jubileuszu Horacego w *Eos* 1935, str. 471 nn.

Przesyłając umieszczone wyżej in extenso pismo Prof. Dr R. Ganszyniec nadesłał również do Urzędującego Wiceprezesa P. T. F. list, w którym znajduje się frazes następujący: „Czy wogóle polemika oficjalna Zarządu z członkami P. T. F. jest celowa, o tym śmiem wątpić, nawet gdyby Zarząd czuł się słusznie krytykowanym przez kogoś“. Przewodniczący wyraża przekonanie, że Zarząd ma prawo a nawet czasem obowiązek dawać ogółowi członków P. T. F. wyjaśnienia w sprawach dotyczących się Towarzystwa, w szczególności jeżeli zostaje on zaatakowany w czasopiśmie, przeznaczonych dla czytelników-filologów; rozmyślne ignorowanie nieściśłych wiadomości o P. T. F. może być stosowane chyba w razie nabrania przez Zarząd przekonania, iż zarzuty są podyktowane względami natury osobistej.

W dyskusji Wizytator W. Ogrodziński wyraża opinię, aby pismo Prof. Dr R. Ganszyńca, zgodnie z jego formalnym żądaniem, umieścić w sprawozdaniu Walnego Zgromadzenia i stawia wniosek: „Walne Zgromadzenie przechodzi nad pismem Prof. Dr R. Ganszyńca do porządku dziennego“.

Wniosek Wzm. W. Ogrodzińskiego został przyjęty głosami 28 członków przeciw 1 (Dr. St. Warszawskiej), przy 1 wstrzymującym się.

4. Imieniem Komisji Rewizyjnej zabrał głos Dyr. Jan Szmyt, który odczytał następujące pismo Komisji: Komisja Rewizyjna stwierdza zgodność poszczególnych pozycji z kwitami i rachunkami, przedłożonymi przez Skarbnika Towarzystwa Prof. Mariana Goliasa, oraz z drukowanym LX-tym zestawieniem dochodów i wydatków, umieszczonym w drukowanym XL-tym Sprawozdaniu z działalności Towarzystwa za rok 1935 i zgłasza wniosek na Walne Zgromadzenie o udzielenie absolutorium Skarbnikowi i całemu Zarządowi.

5. Przewodniczący otworzył dyskusję nad Sprawozdaniem Zarządu Głównego z działalności za rok 1935 i nad sprawozdaniem Komisji Rewizyjnej. Prof. Dr Aleksander Turyn postawił wniosek, aby Walne Zgromadzenie udzielając absolutorium Zarządowi wyraziło mu też gorące podziękowanie za owocną i rzetelną pracę dla dobra Pol. Tow. Filol., a Prof. Dr Schnayder rozszerzył ten wniosek w tym kierunku, aby szczególnie serdecznie podziękować członkom lwowskim Zarządu i Wydziałowi, na których barkach głównie spoczywał cały ciężar pracy i cała odpowiedzialność za losy Towarzystwa, którym tak skutecznie w bardzo trudnych warunkach kierowali.

Wszystkie wnioski przyjęto oklaskami i uchwalono przez aklamację.

6. Z kolei zabrał głos Redaktor naczelny czasopisma „Eos” Prof. Dr Franciszek Smolka, który złożył krótkie sprawozdanie ze swej dotychczasowej działalności jako redaktora, a następnie przedstawił wytyczne swej polityki wydawniczej na przyszłość. Poczem korzystając z udzielonego mu głosu poruszył w związku będącą sprawę dopuszczenia innego (poza polskim) języka nowożytnego do artykułów w „Eos” i zakończył swe wywody wnioskiem następującym: „W. Zgromadzenie wzywa zarząd Gł., by sprawę dopuszczenia innego języka nowożytnego do artykułów w „Eos” załatwił w sensie pozytywnym, a zarazem upoważnia go, by bezpośrednio po załatwieniu sprawy wprowadził swą uchwałę w życie.”

Nad sprawozdaniem Redaktora wyłoniła się dłuższa dyskusja. W czasie dyskusji na wezwanie Przewodniczącego udała się na narady Komisja-Matka, w której skład weszli z ramienia Zarządu Głównego: Prof. Dr Franciszek Smolka, Dr Jan Smereka i Prof. Marian Golias, a z ramienia Walnego Zgromadzenia, na wniosek Wizyt. Ogrodzińskiego, Prof. Dr Leon Sternbach i Wizyt. Grzybowski.

W dyskusji nad sprawozdaniem redaktora zabierali głos: Prof. Dr Tadeusz Sinko, który poruszył sprawę uaktywnienia Komitetu Redakcyjnego, zwracając uwagę na to, aby pewne artykuły przeznaczone do Eosu, przysyłać do oceny specjalistom, Prof. Dr Aleksander Turyn i Rektor Dr Gustaw Przychocki, którzy popierali zdanie Prof. Dr T. Sinki, a nadto wypowiedzieli się w sprawie dopuszczenia języków obcych w Eosie. Prof. Konstanty Chyliński reasumując wnioski mówców, zaznaczył, że sprawę obcego języka rozpatrzy Wydział przyszły i swoje wnioski prześle do opinii Koła Krakowskiemu, które dwa lata temu na podstawie ankiety przedłożyło plan reorganizacji organów Towarzystwa.

Uchwalono.

7. Wnioski Zarządu Głównego i Kół referował sekretarz Dr Jan Smereka. Uchwalono powierzyć Wydziałowi zajęcie się projektem Koła Wileń-

skiego w sprawie wydania retrospektywnej bibliografii filologii klasycznej w Polsce, oraz wnioskiem Koła Tarnopolskiego w sprawie godzin łaciny w I-ej klasie ginazjalnej.

Wniosek Koła Lwowskiego w sprawie dopuszczenia języków nowożytnych do Eosu referował poprzednio redaktor.

8. Skarbnik Prof. Marian Golias postawił wniosek, uchwalony już przez Zarząd Główny, w sprawie utrzymania dotychczasowej wysokości składki członkowskiej, co jednomyślnie uchwalono.

9. Na wniosek Przewodniczącego Komisji-Matki, Prof. Dra Leona Sternbacha, który zauważył, że zmiany w stosunku do roku zeszłego nie są wielkie, Dr Jen Smereka odczytał skład przyszłego Zarządu i Komisji Rewizyjnej. Należy bowiem zaznaczyć, że tak Prezes Towarzystwa Prof. Dr Ludwik Ćwikliński, jak i Redaktor Naczelny Prof. Dr Franciszek Smolka wraz z Komitetem redakcyjnym zostali wybrani w roku zeszłym na przeciąg trzech lat. — Skład Zarządu Głównego:

Wiceprezysi: Prof. Konstanty Chyliński, Lwów, U. J. K. (Marszałkowska 1) urzędujący wiceprezes, Prof. Dr Tadeusz Zieliński, Warszawa, Uniwersytet (m. 136), Prof. Dr Leon Sternbach, Kraków, ul. Batorego 14, Prof. Dr. Jan Oko, Wilno, ul. Wielka 17, Wizyt. Edward Czernichowski, Katowice.

Członkowie Zarządu: a) ze Lwowa: Dyr. Dr. Adolf Bednarowski, ul. Batorego 5, (Gimn. III), Prof. Dr. Edmund Bulanda, U. J. K., ul. Marszałkowska 1, Prof. Dr. Władysław Chodaczek, ul. Teatyńska 37, Prof. Marian Golias, ul. Obozowa 4, Prof. Władysław Gruźewski, Snopkowska boczna (dom p. Łacika), Doc. Dr. Kazimierz Jarecki, ul. Tomickiego 10, Wizyt. Ludwik Jus, ul. Kurkowa 28, Asyst. Dr. Kazimierz Majewski U. J. K. ul. Marszałkowska 1, Asyst. Dr. Jan Smereka, U. J. K., ul. Marszałkowska 1, Prof. Dr. Franciszek Smolka, ul. Stryjska 24, Dyr. Dr. Wincenty Śmiałek, ul. Murarska 24, Prof. Dr. Stanisław Witkowski, ul. Zielona 25.

b) z poza Lwowa: Wizyt. Wincenty Ogrodziński, Kraków, ul. Słoneczna 10, Rektor Dr. Gustaw Przychocki, Kraków, ul. J. Lea 19a, Rektor Dr. Jan Sajdak, Poznań, ul. Matejki 30, Prof. Dr. Aleksander Turyn, Warszawa, Uniwersytet,

Zastępcy członków Zarządu: a) ze Lwowa: 1. Doc. Dr. Marian Auerbach, ul. Hołówki 7, 2. Dr. Jan Lubomirowicz, ul. Św. Zofii 29a, 3. Prof. Jan Paszkiewicz, ul. Wyspiańskiego 11, 4. Dr. Jakób Willer, ul. Żółkiewska 5.

b) z poza Lwowa: Prof. Stefan Srebrny, Wilno, Uniwersytet, Prof. Józef Grzybowski, Pszczyna, Gimn. Państw., Prof. Mieczysław Rozmarynowicz, Kraków, ul. Czarnowiejska, Prof. Dr. Regina Schächterówna, Brzeżany, Gimn. Państw., Prof. Dr. Stanisław Seliga, Warszawa, ul. Nowy Zjazd 5, Prof. Leon Gelitowski, Przemyśl, ul. Piotra Skargi 12.

Komisja Rewizyjna: a) ze Lwowa: Prof. Stanisław Cygan, ul. Łyczakowska 37, Gimn. VI), Prof. Dr. Artur Rapaport, ul. Piekarska 17, Prof. Edmund Skarbiński, ul. Stryjska 20.

b) z poza Lwowa: Prof. Kajetan Isakiewicz, Stanisławów, ul. Kraszewskiego (Bursa), Prof. Marian Kosiak, Tarnopol, ul. Sokoła 2.

Walne Zgromadzenie wśród rzesistych okłasków zatwierdziło jedno-

myślnie proponowany przez Komisję-Matkę Zarząd Główny i Komisję Rewizyjną.

10. Na wniosek Prof. Dr Franciszka Smolki uchwalono powierzyć Wydziałowi wybór miejsca dla odbycia przyszłego Walnego Zgromadzenia.

11. Dr Stefania Warszawska postawiła wniosek, aby poszczególne Koła mogły korzystać z czasopism wymiennych Towarzystwa, znajdujących się we Lwowie. Prof. Konstanty Chyliński w odpowiedzi zaznaczył, że Wydział już się zajął kwestią depozytów Towarzystwa i spodziewa się, że wypożyczenie czasopism będzie możliwe, oczywiście z przesyłką na koszt wypożyczającego.

Gdy innych wniosków nie było, Przewodniczący zamknął obrady i podziękował zebrany za uczestnictwo, rzeczową dyskusję i gorące opiekowanie się losami Towarzystwa.

Książki i odbitki nadesłane Redakcji.

1. Zygmunt Mirtyński: *Kilka zagadnień z zakresu metodyki jęz. łacińskiego*. Trembowla 1936.
2. Marian Golias: *Dydaktyka języków klasycznych w zarysie*. (Odbitka z Encyklopedii Wychowania). Warszawa 1936.
3. Bronisław Gładysz: *Cassiodore et l'organisation de l'école médiévale*. Lwów. 1936.
4. Ks. Bronisław Gładysz: *O studium łacińskiej filologii średniowiecznej w Polsce*. (Odbitka z „Munera philologica“ Ludovico Čwikliński... oblata). Poznań 1936.